

F E S T A   D A   P A L A B R A

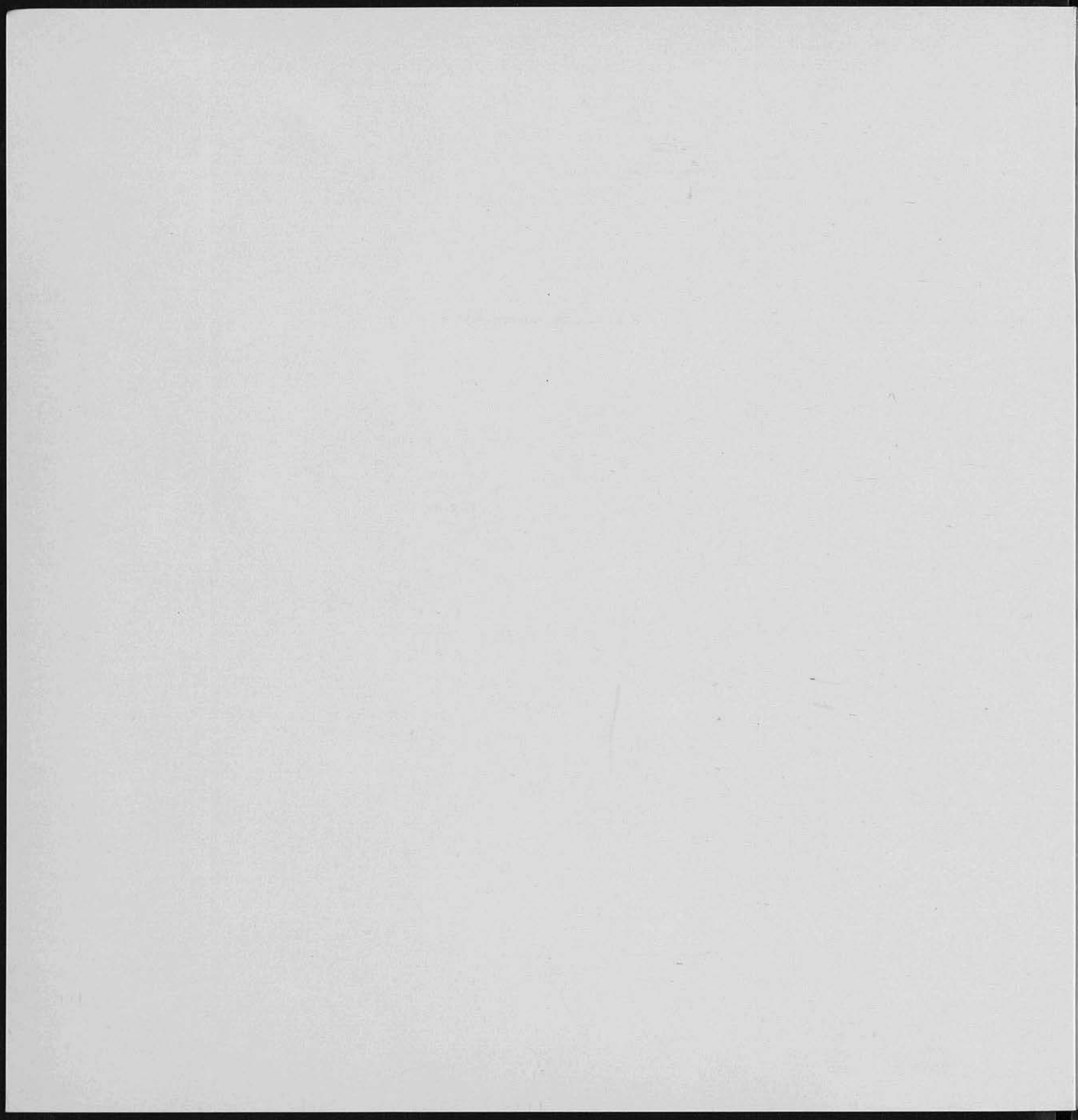
S I L E N C I A D A

As Nobel científicas

27

Publicación Galega Feminista
Galicia. 2011

F E S T A D A P A L A B R A

S
I
L
E
N
C
I
A
D
A

Edita: **FIGA**

Subvenciona: **Concellería de Igualdade do Concello de Vigo**

Dirección: María Xosé Queizán

Deseño: Margarita Ledo Andión

Maquetación: María Xosé Queizán

Asesora Lingüística: Marga Rodríguez Marcuño

Colaborado@s:

María Xosé Queizán
Monica Bar Cendón
Teresa Nuño Angos
Marga do Val
Carne Adán
Carne Panero
Concepción Barreiro
María Pereiro
Marga Rodríguez Marcuño
Yashmina Shawki
Avelino Muleiro
Paula Mariño Pazó
Xesús Alonso Montero
Luís Álvarez Pousa
Olga Castro
Iván Cuevas
Belén Puñal
Afonso Becerra de Becerreá
Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda
Carlos L. Bernárdez
Marilar Aleixandre

Iolanda Veloso
Xosé María Álvarez Cáccamo
Mercedes González
Manuel Forcadela
Anxos Sumai
Carlos Lema
Miro Villar
Ramón Raña
Ramón Nicolás
Manuel Ángel Candelas Colodrón
Iolanda Martínez Suárez
Montse Pena Presas

Cuberta:

Eva Carrera

Ilustracións:

Eva Carrera

Web:

Mónica Bar

www.festadapalabrasilenciada.com

feministasindependentesgalegas.blogspot.com

Distribúe: www.andelvirtual.com

Imprime:

Feito, S.L.

Dep. Legal: VG-241-1983

Date	Description	Amount
1890	Jan 1	100.00
1891	Feb 1	200.00
1892	Mar 1	300.00
1893	Apr 1	400.00
1894	May 1	500.00
1895	Jun 1	600.00
1896	Jul 1	700.00
1897	Aug 1	800.00
1898	Sep 1	900.00
1899	Oct 1	1000.00
1900	Nov 1	1100.00
1901	Dec 1	1200.00
1902	Jan 1	1300.00
1903	Feb 1	1400.00
1904	Mar 1	1500.00
1905	Apr 1	1600.00
1906	May 1	1700.00
1907	Jun 1	1800.00
1908	Jul 1	1900.00
1909	Aug 1	2000.00
1910	Sep 1	2100.00

EDITORIAL

O científico sueco Alfred Bernhard Nobel deixou no seu testamento como última vontade que se honrase e premiase economicamente a persoas benfeitoras da humanidade en cinco campos: Física, Química, Fisioloxía e Medicina, Literatura e Paz. Máis tarde, no ano 1969, foi engadido o premio de Economía.

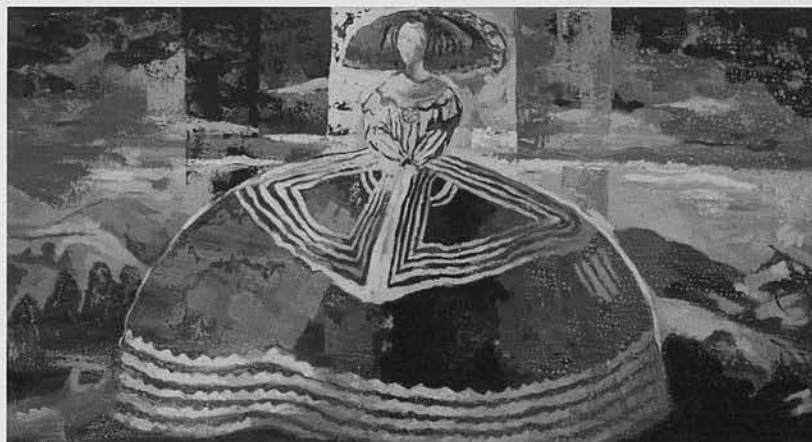
Desde o ano 1901, no que foi concedido o 1º Premio Nobel, ata o 2010, só 39 mulleres foron galardoadas fronte a máis de 800 homes. O número xa evita comentarios, tanto sobre a tardía incorporación das mulleres aos estudos universitarios, como a súa ocultación, aínda no caso de sobresaíren na súa especialidade. Mesmo en campos como o da paz, virtude tan "feminina", algo para o que as mulleres, consideradas pasivas, estaríamos mellor dotadas, dedicadas á resolución dos conflitos, a harmonizar a familia e o contorno, incluso nesa área, só foron premiadas 9 mulleres fronte a 84 homes. No campo científico foron 15 as mulleres recoñecidas co premio Nobel.

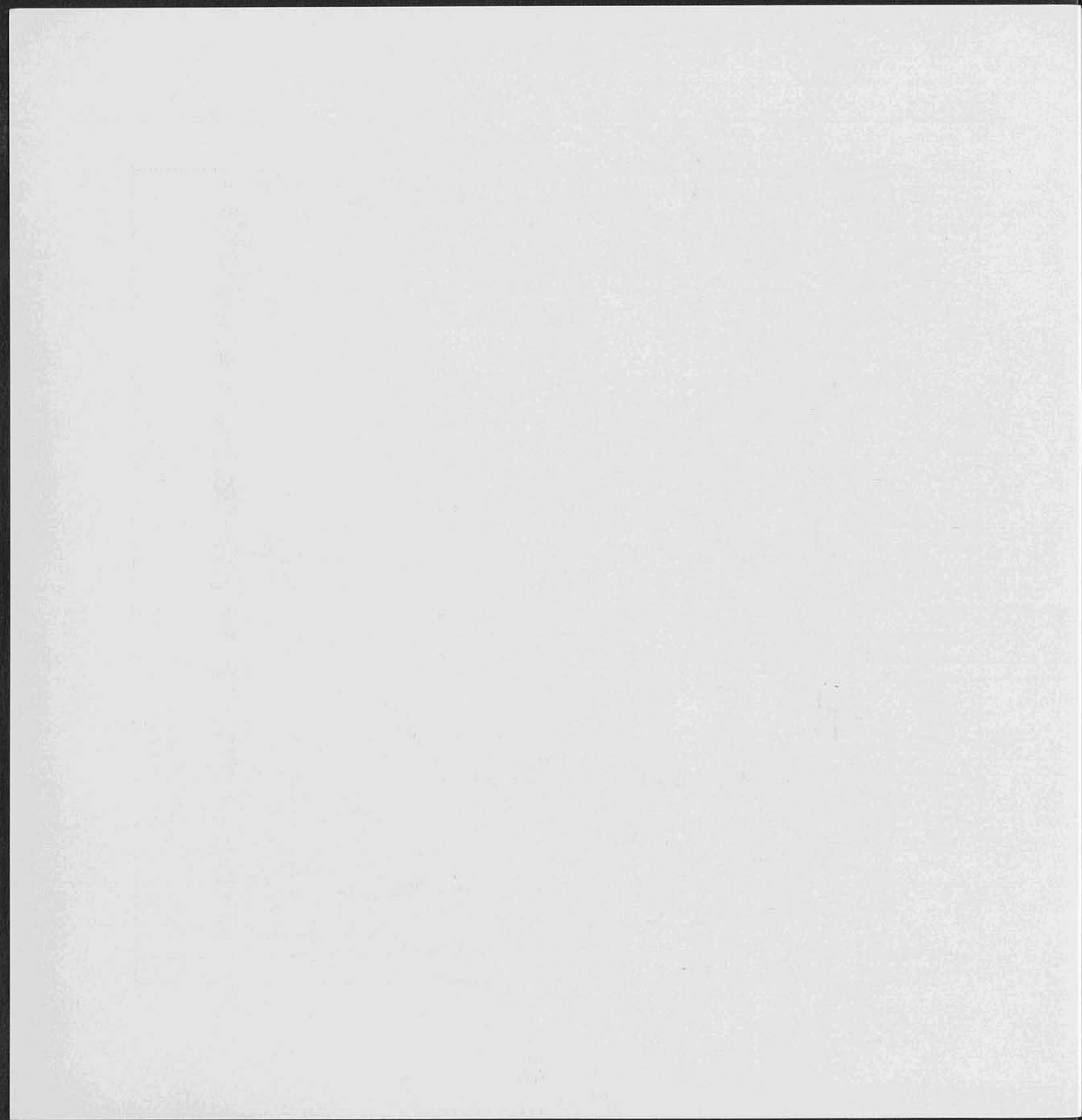
A FESTA DA PALABRA SILENCIADA dedica o nº 27 a seis destas científicas que, afortunadamente están vivas e activas. Elas son: Rita Levi-Montalcini, italiana e xudía, nacida no 1909. Coa súa idade mantén o cerebro activo e segue traballando. Ada Yonath, hebrea, nacida en Israel en 1939. Christiane Nüsslein-Volhard, (1941) nacida en Alemania. Linda B.Buck, (1947) en EEUU. Françoise Barré- Sinoussi (1947) Francia e Elisabeth Helen Blackburn (1948) en Australia.

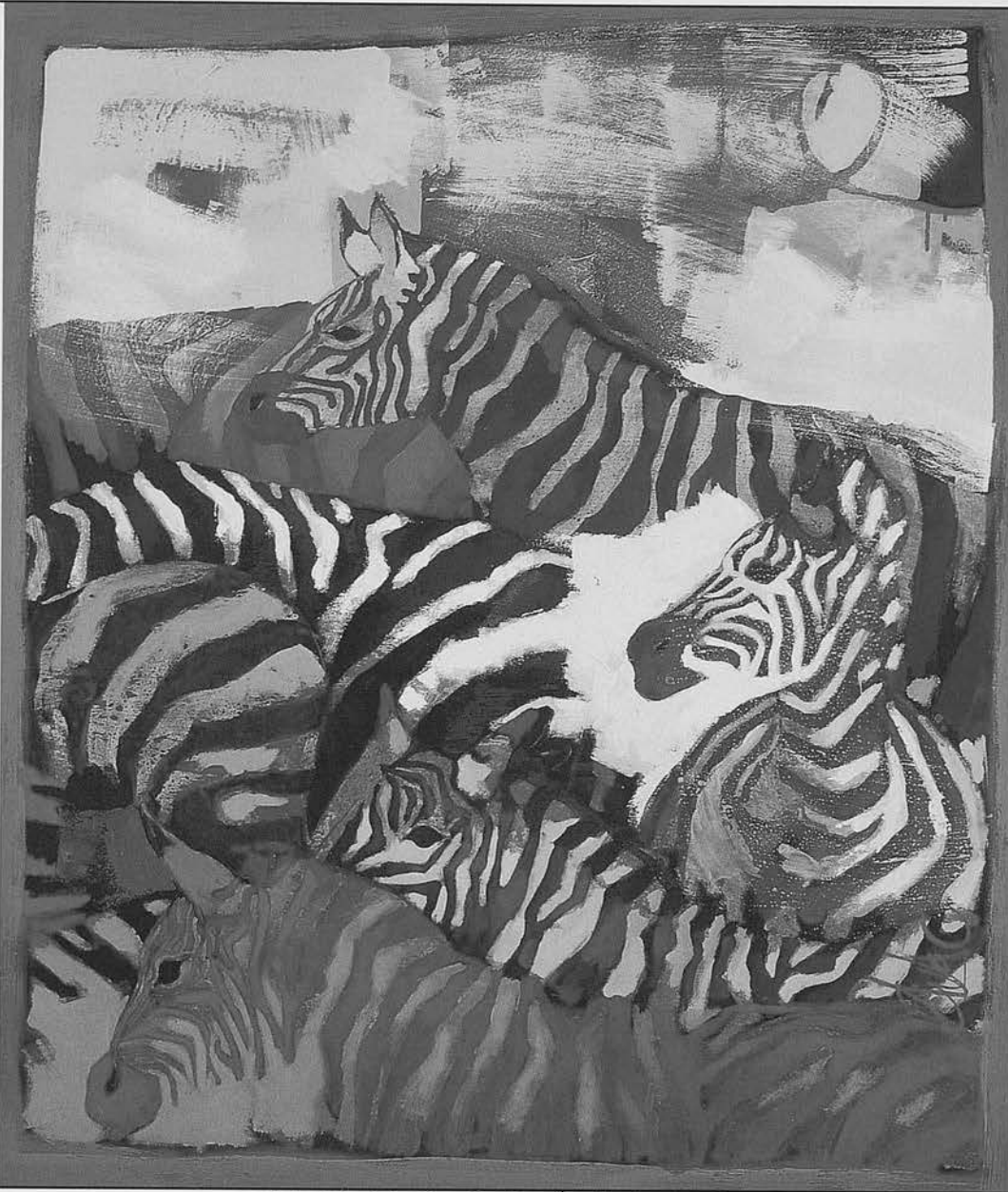
Procedentes de países diversos, ocúpanse de diferentes investigacións, pero sempre os seus achados tiveron e teñen

unha enorme repercusión na vida e o benestar da humanidade.

Son un paradigma para as mulleres que ansían dedicarse á investigación científica, cando aínda permanece unha misoxinia que desanima ou atranca os estudos e os achados de autoría feminina. Estas traballadoras infatigables, demostran que o sexo do saber, pode ser feminino, grazas ao movemento feminista, ás reclamacións de igualdade e á incorporación das mulleres aos lugares onde se pensa e se pensan. Esperemos que as futuras xeracións teñan xa un modelo no que basearse e unha estirpe onde recoñecerse.

M O N O G R Á F I C O

A CAPACIDADE INTELECTUAL DAS MULLERES

No ano 2005 a FESTA DA PALABRA SILENCIADA publicou o nº 20 titulado *A Ciencia como Aliada*. A ciencia considerada como unidade intrínseca do coñecemento, motor da Ilustración e o maior potencial do progreso da humanidade, afirmábase. Daquela dicía que o método científico debía ser a norma, non só para os estudos específicos de ciencia, senón para a análise de calquera tema, xa sexa social, político, filosófico ou literario.

Debía ser, pero non o é. As tendencias filosóficas, sociais ou políticas non seguiron a liña ilustrada da racionalidade, a coherencia, a verdade obxectiva, senón que se esforzaron en desmentila na corrente chamada posmoderna, negando as verdades universais, e caendo no relativismo no que a verdade é local, individual, daquela múltiple. *Todo vale*, no multiculturalismo que pode tolerar calquera tradición, mesmo se non é democrática e ameaza os dereitos humanos: o crime de honra, a mutilación sexual de nenas e mozas, a queima de viúvas, o matrimonio concertado, a instrución relixiosa obrigatoria. A chamada filosofía posmoderna, así como o deconstrucionismo, a psicanálise, etc, son antirracionalismos.

Desta *melting pot* beneficiáanse artistas e escritor@s que, ao non teren un proxecto preciso, ofrecen unha incongruencia á expectación, á contemplación ou á lectura. Conservan a fachenda ao teren o aval posmoderno, e a bendición de Lacan, Derrida, e outros que lle ofrecen o *alibi* perfecto: *non existe nada fóra do texto*. Quen di o texto di a obra artística ou musical. A impostura complétase coa reaccionaria altivez da liberdade individual que chega a cuestionar o xénero, o sexo e a identidade, iso si, como un xogo sen consecuencias efectivas, nin compromisos. Este estilo supuxo un *boom* económico disposto para un consumismo exacerbado, simbolizado polo signo do dólar do cadro de Andy Warhol.

O libre mercado colleu máis ínfulas ca nunca neste descontrol posmoderno. Facilita a fraude e protexe os dereitos dunha minoría rica e propietaria. O libre mercado permite a acumulación do poder económico e o privilexio político. O Estado debería ter a obriga de controlar que a avaricia e o egoísmo capitalista non explote á poboación menos favorecida economicamente, nin afecte ao ben común e ao traballo digno. Porén asistimos a cotío á tiranía do mercado que reclama ouro con fauces dun potente imán, e non se dá farto. As administracións públicas espremen a xente

traballadora para satisfacer a fame mercantil. A política de Estado é incapaz de facilitar o emprego e de facer unha distribución da riqueza entre a cidadanía. Comprobamos que a política tamén caeu no descontrol e na decadencia.

Esta irracionalidade ten os mesmos fundamentos que a relixión. Social e politicamente conservadora, non reclama xustiza nin lóxica, e degrada e escraviza ás persoas do mesmo modo que a tiranía do mercado. Aproveita a debilidade e o irracionalismo posmoderno para volver polos seus foros e introducir as teorías creacionistas e anticientíficas, nos centros de ensino. Para máis inri neste país mantéñense colexios privados relixiosos con diñeiro público. Unha inxustiza e contradición nunha situación "democrática".

Coa mesma irracionalidade relixiosa, abonda xente "progre", que nega a relixión oficial, pero ten fe na pseudociencia, en remedios que se supoñen milagreiros, amparados por personaxes fraudulentos que gañan moito diñeiro e danllo a gañar á industria que promoven, de placebos, fomentada polos medios de comunicación. Tendo en conta a preocupación da poboación actual pola saúde, a fraude posmoderna consegue neste campo enormes beneficios

económicos. As persoas que desbaldan os seus cartos nesta múltiple *Curandeiría*, non tolerarían, en cambio, que houbera que pagar nin un céntimo nos hospitais da Seguridade Social, onde asisten, claro está, cando a doenza é seria.

Opoñéndose a toda esa tendencia que abomina da modernidade, a ciencia nunca puido desbotar os principios ilustrados. Parte, necesariamente, de métodos racionais, de análises críticas, de procedementos empíricos. As propostas, mesmo sendo oportunas e cobizadas, desestímense ao non poderense xustificar. As investigacións publícanse coas súas técnicas e resultados visibles para seren sometidas a escrutinio. A ciencia estuda todo o que existe, xa sexa conceptual ou material. Concibe a realidade como unha evolución e os seus avances seguen tamén o procedemento evolutivo. A isto cumpriría engadir o aspecto desinteresado da busca e da investigación científica, mentres no eido sociopolítico a corrupción está normalizada como conduta, de forma que lonxe de alporizar á poboación produce adhesión, como se demostra nos votos favorables que reciben políticos sinaladamente corruptos.

A ciencia e a técnica non se deteñen e aséntase sobre bases sólidas e verdades universais. *Polo*

mesmo sistema, razoa Eduard O. Wilson, débese controlar, non só o mundo físico, senón tamén o económico, político e social.¹

Penso que aínda estamos lonxe de conseguir o desexo de Wilson. Pola contra, parece que iso que el chama "*consilience*" apenas se enxerga no horizonte. Os apoios económicos á ciencia son moi escasos nestes lares, e mesmo así, as persoas que se afanan nos laboratorios non deixan de darnos alegrías coas investigacións, os descubrimentos, as vacinas para erradicar enfermidades, etc ...

A miña percepción é que o mundo científico e o socioeconómico están cada día máis afastados. Por un lado a ciencia e a técnica están contribuindo continuamente á saúde e ao benestar da poboación. Mesmo así, apenas se fala deles, teñen escasa repercusión nos medios, pero non cesan de pensar e indagar nos laboratorios para mellorar a nosa vida. Por outro están os políticos enchendo os medios de comunicación cos seus discursos panfletarios e contraditorios, repetindo a mesma melodía, cando non volvendo a montañas nevadas onde, sobre todo a xente pobre, sen calor ou sen teito, pasará moito frío. En vez de evolucionar, *involucionan*.

É pois unha satisfacción para a FESTA DA PALABRA traer á

palestra algunhas científicas, neste caso seis mulleres galardoadas co Premio Nobel, que

contribuíron a algúns dos avances dos que falaba. Aínda son poucas, mesmo se van incrementándose nos últimos anos.

Preciso é deterse no lugar que ocuparon as mulleres na historia e o papel que desempeñaron para explicar a ausencia de moitos séculos das capacidades intelectuais. Sometidas ao silencio, recluídas no privado, na "esfera da necesidade", fixeron o seu "labor", un quefacer oculto, servil, non recoñecido nin valorado. Era, e aínda é en gran medida, un *animal laborans* frente ao *homo faber*, o fabricante, o que habita a esfera pública, o que decide o ser das cousas. Presentarse nesta esfera e demostrar coñecementos foilles algo negado, e se algunha delas por circunstancias especiais puideron e ousaron facelo, correron graves perigos. Lembremos como foi lapidada a filósofa Hipatia. Métodos máis modernos, como a guillotina, acabaron coa vida de Olympe de Gouges e outras ilustradas. No momento actual un número alarmante de mulleres son asasinadas polos seus homes cando buscan a liberación. Aínda no s.XXI, cando as mulleres non se someten son reducidas pola forza ou se lles nega a entrada nos cargos e misións para as que están sobradamente preparadas.

A redución á esfera privada negoulles ás mulleres capacidade de razón. Dixeron moitos ilustrados: *a razón, a característica propiamente humana, non pode alcanzarse na esfera privada*. Carole Pateman,² aludindo ao contrato, diferencia o *contrato social*, que é un pacto de liberdade, e o *contrato sexual*, o que fai a muller co seu home, aceptando a súa submisión e asumindo a súa morte civil. Para manter esta situación privilexiada dos actores do contrato social, era preciso manter as mulleres na ignorancia. A razón quere que as

mulleres non metan os fociños nun libro nin poñan a man nunha pluma. Existiron proxectos de lei prohibindo aprender a ler ás mulleres. Saben que é perigoso que unha muller pase da natureza á cultura. Ben o soubo e o padeceu Rosalía! *A sociedade abomina das bachareis... e vale máis casar coa burra de Ballan que cunha muller de talento*. Algunha mente preclara chegou a afirmar que *está comprobado que as escritoras son menos fecundas que as demais mulleres*. A dicotomía establececese entre ovular ou pensar. Os que así

M O N O G R Á F I C O

argumentan, non conseguen desprenderse da idea de muller como natureza, como bioloxía. Os aspectos socioculturais non son contemplados. O feito normal de que a eles seren pais non lles incida na dedicación intelectual, nin menoscabe a súa capacidade fecundadora, impide calquera reflexión. Ter unha prole non se relaciona co seu traballo.

A Ilustración que cos seus principios de Igualdade e Liberdade foi o fundamento da teoría feminista, desde *Vindicación dos Dereitos da Muller*, de Mary Wollstonecraft aos nosos días, no seu momento tivo grandes defensores da igualdade das mulleres³, pero a maioría caeron na contradición de reducir os principios ilustrados ao xénero masculino. *As forzas desatadas pola igualdade asombran aos que a idearan, que intentan reconducila. Hobbes chegou a chamala "esa idea saída directamente do inferno". Mais, a idea da Igualdade estaba dispoñible coa súa enorme potencia. O feminismo apropiouse dela.*⁴

A atribución de contravalores ás mulleres foi algo constante na historia. Se durante séculos foron as artífices da curación experimental, iso non foi recoñecido e os médicos, con máis teoría que praxe, dominaron o panorama da medicina que

mostrou a permanencia, desde a antigüidade aos nosos días, dunha ollada desprezativa sobre as mulleres, chegando a exercer presións ante os Tribunais. *O discurso dos médicos filósofos ilustrados dan ás mulleres o estatuto de reprodutoras da especie. Recoñécenlle unha razón pero non é a mesma que a do home. Teñen capacidade para a "ciencia" doméstica (A muller é un animal doméstico di Kant) que non necesita estudo; unha "ciencia" da conveniencia, coñecemento da natureza, porén, do destino das mulleres; unha "ciencia" da hixiene para o perfeccionamento da especie... Conclúese que a razón práctica acordada ás mulleres non necesita estudo.*⁵

Pola contra, as mulleres foron obxecto de teorías e prácticas médicas que, ao non seren consideradas totalmente humanas e racionais, raiaban en actividades terroríficas e crueis. Comentou Bertrand Russel que *a visión dos médicos sobre a preñez, o parto e a cría estaba toldada de sadismo*. En casos de partos con dificultades, até hai ben pouco, preguntaban ao pai, marido da parturiente, quen prefería que sobrevivise. Iso por non aludir a que a falta de hixiene dos facultativos, era a causa das febres puerperais das que morrían milleiros de mulleres ao dar a luz.

Tampouco moitos dos novos medicamentos son adecuados para as mulleres. Até a época actual sempre foron homes os que se tomaron como modelo para investigar sobre enfermidades que tamén afectan ás mulleres. Os resultados xeneralizáronse, sen ter en conta a diferente bioloxía: o tamaño, o metabolismo, a composición corporal ou determinados órganos diferentes.

Porén, as feministas do s. XIX esforzáronse en conseguir o acceso á educación do xénero feminino, ao constatar que as mulleres que ingresaban no mundo cultural e científico estaban condenadas a aprender soas, como foi o caso de Concepción Arenal, Emilia Pardo Bazán ou Rosalía de Castro, por citar as da casa. Houbo ao longo da historia casos extraordinarios de mulleres sabias, normalmente amparadas por un pai ilustrado ou favorecidas nun celibato voluntario, refuxiadas nun convento onde podían estudar e ter autoridade sobre si mesmas, fuxindo da misoxinia familiar e ambiental. No eido público, a comunidade ideal está formada por homes, por irmáns que manteñen que a ciencia é un asunto de homes.

Shiller escribelle a Goethe que Mme de Staël *"sobresae do seu sexo, pero sen chegar ao noso"*. As

mulleres de talento son distintas das mulleres en xeral, pero non poden medirse cos homes, mesmo con aqueles que non o posúen....A obra mestra é sempre unha produción masculina....Estamos ante unha política e non soamente un conxunto casual para obter un fin....Hai un uso restrinxido do respecto da autoridade feminina. O talento feminino está ao servizo do canon masculino, que pretende pasar por universal. As que non poñen en perigo o paradigma, son aceptadas nas altas Institucións do saber. Eles son soberanos e valoran, rexeitan e elixen. A pregunta non só está en por que elixen tan poucas mulleres, senón outra, porque elixen as que elixen⁶. Mesmo se o feminismo é o movemento que consegue a incorporación das mulleres ás esferas da educación e do saber, as que conseguen sobresaír, case sempre son antifeministas, porque xustifican a excepción en que elas son excepcionais.⁷

Despois de moitas presións, no s. XX, algunhas conseguen entrar na Universidade, conscientes de que non ter acceso ao saber significa permanecer na dependencia intelectual e moral. Precisan un traballo duplo, porque deben facer a mutación intelectual que representa a pasaxe do saber construído sobre o masculinismo,

á realidade das mulleres. Conseguir a liberdade de pensar e pensarse.

Mesmo se unhas e outros recoñecen o acceso das mulleres ao racional, non contemplan ese racional como unha autonomía crítica, unha pauta metódica de dúbida. *O teito de cristal afecta non só aos poderes, senón aos saberes.*⁸ Porque, non só no eido científico, senón xeral, a estas alturas do feminismo conseguimos que non se rexeite o xénero publicamente, pero permanece a misoxinia como pensamento de fondo. A actualidade intelectual das feministas pon o acento sobre o exercicio da reflexión crítica e sobre a adquisición dun saber que vaia máis alá, cara novos coñecementos. As mulleres que se empoderan hoxe na sabedoría, comprenden que é o seu deber, o seu pracer e un garante de saúde. Isto non sempre compaxina coa vida doméstica, daquela predomina un celibato voluntario entre as mulleres dedicadas á cultura e a ciencia.

As primeiras mulleres que conseguiron títulos universitarios, encontraron logo pechados os colexios profesionais, negándolle o exercicio da súa profesión. Isto explica que algunhas se dedicasen ás tarefas de investigación, onde encontraron un lugar de salvación.

Desta exclusión proceden as primeiras premio Nobel.

Antes de citar ás galardoadas co Nobel, cómpre aclarar como o sueco Alfred Bernhard Nobel chega a crear o premio que leva o seu nome. Trasládase de neno a San Petersburgo onde o seu pai rexía unha fábrica de armas. Regresa a Estocolmo aos trinta anos onde funda unha fábrica de nitroglicerina. Nas manipulacións investigadoras estivo a punto de perder a vida. Un dos seus irmáns morreu nunha explosión da fábrica. Seguiu na teima e no ano 1867 conseguiu a dinamita. Supuxo unha gran axuda para a construción, os transportes..., e recibiu pedidos de moitas partes de Europa e os EEUU. Inevitablemente, o seu descubrimento tivo de seguida aplicación no campo militar. Con iso non contaba.

A.B.Nobel amasou unha fortuna coa patente da dinamita, pero a súa conciencia non estaba exenta de culpabilidade polo uso mortífero que tamén ía ter. Daquela, decidiu deixar a súa fortuna para premiar os logros científicos que ían redundar en favor da humanidade. Así, redactou un testamento declarando que, tras profunda reflexión, legaba a súa fortuna a premiar cada ano ás persoas que destacasen en descubrimentos de Física, Química, Medicina,

M O N O G R Á F I C O

Literatura e promovendo a Paz. Máis tarde, en 1968, o Banco Central sueco decidiu outorgar o Premio Nobel de Economía.

Poucas son as mulleres premiadas. A primeira foi Marie Curie, unha traballadora rigorosa, de carácter firme, íntegra e digna, que superou as dificultades, as envexas e os obstáculos que lle foron poñendo no camiño. Recibiu dous premios Nobel. Einstein dixo dela: *É a única persoa que a gloria non corrompeu*. A Gloria non, pero a radioactividade que producían os sales de uranio, acabou coa vida do compañeiro, no laboratorio e na vida, Pierre, e despois coa súa propia. A súa filla Irène Joliot-Curie, que seguiu o camiño dos proxenitores, tamén obtivo o Nobel.

*A espoliación do traballo intelectual só sucede coas mulleres.*⁹ Temos o caso recente de Rosalind Franklin, a quen un cancro lle quitou a vida moi nova. No seu traballo incansable no laboratorio logrou a coñecida Fotografía 51 onde se mostra a dobre hélice do ADN, mediante a técnica dos raios X. O magnífico descubrimento foille subtraído por Watson, quen xunto aos compañeiros Crick e Wilk conseguiron o Nobel de Medicina, en 1962, falecida xa a verdadeira reveladora.

Bárbara McClintock é outro caso de traballo solitario e en situación precaria. Foi unha xenetista que descubriu a capacidade dos xenes para mobilizarse e modificar as propiedades dos cromosomas. Este descubrimento, en 1951, non recibiu boa acollida ao cuestionar as teorías da xenética clásica. Cando, finalmente, o mundo científico aceptou as súas ideas, foi premiada cun premio Nobel en Medicina no ano 1983.

Tampouco a física austríaca, nacionalizada logo sueca, investigadora atómica, que lle deu nome á fisión nuclear, foi recoñecida por ser xudía, mentres os seus compañeiros investigadores conseguían o Nobel.

A soidade e a incompreensión rodeou o traballo científico da moitas mulleres e aínda son moitos os casos de privación dos méritos do seu traballo científico. Ao ir en aumento o número e a importancia das investigacións, será máis difícil ocultalas. A historia das investigacións das seis mulleres que hoxe expoñemos na FESTA DA PALABRA dan boa proba diso e das súas capacidades intelectuais.

NOTAS

1. *Sobre la naturaleza humana*. Edwuard O. Wilson. Harvard University Press. 1979.
2. *El Contrato Sexual*. Carole Pateman. Anthropos, 1995.
3. *Os Feministas*. Festa da Palabra Silenciada. n.º 22. FIGA. 2007.
4. *Feminismo en el mundo global*. Amelia Valcárcel. Ediciones Cátedra, 2008.
5. *Dialéctica feminista de la Ilustración*. Cristina Molina Petit. Anthropos, 1994.
6. *Feminismo en el mundo global*. Amelia Valcárcel. Ediciones Cátedra, 2008.
7. *La mujer española y otros escritos*, E. Pardo Bazán, ed. G. Gómez-Ferrer. *Cátedra, Univ. Valencia e Inst.º Mujer*. Madrid, 1999.
8. *Feminismo en el mundo global*. Amelia Valcárcel. Ediciones Cátedra, 2008.
9. *Le sexe du savoir*. Michèle Le Dœuff. Flammarion, 1998.

RITA LEVI-MONTALCINI NA XUNGLA DO SISTEMA NERVIOSO

"Entre na xungla do sistema nervioso e quedei tan fascinada pola súa beleza que decidín dedicarlle todo o meu tempo, a miña vida!"¹

Rita Levi-Montalcini (Turín, 1909) vén de cumprir 102 e forma parte da escasísima nómina de mulleres Premio Nobel, afortunadamente, en activo na actualidade. A propia doutora dá mostra viva do éxito dos seus descubrimentos científicos sobre o Factor de Crecemento Neuronal (*NGF, Neuronal Growth Factor*) que avalan a capacidade de resposta cerebral e a actividade neuronal ata ben entrada a senectude. Por ese desafío científico que faría cambalear as teses de científicos como Ramón e Cajal, foi recoñecida pola Academia Sueca, premio compartido polo bioquímico Stanley Cohen.

En consonancia coa dinámica dos tempos, confiada nos beneficios das novas tecnoloxías no ensino e no desenvolvemento das novas xeracións, permitiu que o seu legado científico redundase no servizo dos sectores máis desfavorecidos da humanidade, a través da súa Fundación Onlus, que funda xunto coa súa irmá Paola, en 1992; e do seu laboratorio de neurociencias EBRI (*European Brain Research*

Institute) onde reuniu a un grupo de mozas investigadoras.

Un dos factores que fan da actividade de Levi un universo realmente atractivo tanto para profanas –como a autora deste traballo–, como para expertas é o impulso da creatividade no quefacer científico. Como manifesta nunha dedicatoria á súa irmá xemelga, a pintora Paola Levi-Montalcini, "como coa pintura se expresa unha forma de maxia destinada a desempeñar un labor de mediación entre este mundo e nós".

Os seus antecedentes persoais teñen moito que ver neste proceso intelectual de Rita. Nace no seo dunha familia culta, e amante das artes. A madre, Adele Montalcini, pintora; o seu irmán máis vello, cotizado arquitecto. Do seu padre, Adamo Levi, enxeñeiro eléctrico e matemático alcanzaría a sedución polas matemáticas.

Rebelde desde os anos mozos, aos 20 rompeu Rita Levi co designio feminino que o seu padre lle tiña asignado e, en poucos meses, rematou o bacharelato e ingresou na Universidade de Turín para estudar a carreira de Medicina. En 1936 "gradueime na escola de Medicina cun título *summa cum laude* en Medicina e Cirurxía, e matriculeime na

especialidade de tres anos de neuroloxía e psiquiatría".

Levi, no seu discurso² dos Premios Nobel, deixará constancia de todos os antecedentes das súas investigacións e saudará calorosamente ao que fora o seu gran mestre no seu adestramento en neuroloxía, o afamado científico italiano Giuseppe Levi, na Escola de Medicina da Universidade de Turín.

No ano da súa graduación, Mussolini difunde o "Manifiesto por la Difesa della Razza", firmado por dez italianos 'científicos', que levaría á promulgación de leis que prohibirían a carreira académica e profesional á cidadanía italiana non aria. Despois dun curto período de tempo en Bruxelas, como invitada dun instituto neurolóxico, regresa a Turín pola invasión de Bélxica polo exército alemán, para reunirse coa súa familia na primavera de 1940.³

A represión de Mussolini contra o pobo xudeu obrigouna a separarse da universidade onde realizaba as súas investigacións e a instalarse nun laboratorio doméstico clandestino. Tras o bombardeo de Turín en 1941, a familia múdase ao Piamonte, e despois a Florencia, por causa da ocupación alemá de 1943; pero iso non impediu que Rita levase

sempre consigo o seu laboratorio caseiro.

E daquelas pescudas domésticas clandestinas saíra o xerme do seu achádego sobre os factores de crecemento nervioso polo que acabaría recibindo o Premio Nobel en 1986.

A súa peripecia científica iniciábase antes de rematar a carreira, no ano 1934, inspirada

por un artigo de Viktor Hamburger outro científico deportado (director daquela do Departamento de Zooloxía da Universidade de Washington, en St. Louis, Missouri) sobre os efectos da extirpación das extremidades dos embrións de polo. Levi comeza a súa investigación coincidindo co regreso a Turín do seu mestre Giuseppe Levi, que escapara de Bélxica, invadida polos nazis.

O profesor Hamburger, estaba levando a cabo un eminente traballo no campo da Neuroembrioloxía Experimental, sobre o desenvolvemento do sistema nervioso no embrión do polo; e nada máis acabar a guerra, invitou a Levi a afondar naquela investigación. Aquela estadia que ía ser de meses prolongouse máis de trinta anos. No ano 1953 vincúlase á investigación o

M O N O G R Á F I C O

bioquímico Stanley Cohen, copartícipe do Nobel.

A base do descubrimento de Levi-Montalcini foi o efecto que se producía ao enxertar un tumor de rato no embrión do polo, xerando un crecemento das fibras nerviosas relacionadas coa transmisión dos impulsos sensoriais. Averiguou Levi, que o crecemento nervioso non requiría un contacto directo co tumor, polo que este podería liberar ao medio algún tipo de factor que, por si só, era quen de estimular o desenvolvemento de certos nervios. A este descubrimento provocado por unha molécula proteica chamouno factor de crecemento nervioso (*Nerve Growth Factor, NGF*).

O feito de que o NGF producido por un tumor de rato estimulase as fibras nerviosas dunha especie totalmente distinta xa estaba indicando outro feito esencial: a existencia dunha linguaxe común entre as células das distintas especies animais. Daquela, o que fixeron Levi-Montalcini e os seus colaboradores foi demostrar que o NGF ten o mesmo funcionamento en todas as especies, incluída a humana.

Estes factores de crecemento e os múltiples compoñentes implicados no seu funcionamento,

poden deteriorarse por causas xenéticas: procesos dexenerativos, malformacións conxénitas, como moitos tipos de cancro. Non en van Levi-Montalcini descubriu o NGF nun tumor. Esa molécula que renovou a comprensión do mundo científico sobre o funcionamento cerebral, tamén abriu as expectativas sobre a curación de enfermidades como o Alzheimer.

Os factores de crecemento descubertos por Rita Levi, inflúen en numerosos aspectos da evolución humana. A hormona de crecemento, por exemplo, estimula o fígado e outros órganos a producir uns factores que consecuentemente farán medrar os diversos tecidos corporais como os ósos ou as uñas.

Outra descuberta de Levi é o factor de crecemento epitelial (EGF), que ten que ver co desenvolvemento da pel. E non menos importante é o PDGF (factor de crecemento derivado das plaquetas) encargado de regular os procesos de coagulación e cicatrización. Tamén impulsarían o crecemento das células do sistema inmunitario (linfocinas, incluídas as interleukinas), e outros factores (*TGF, Transforming Growth Factor*) teñen unha relación moi directa con moitos tipos de cancro.⁴

O seu descubrimento dun xeito moi simplificado, probaría que os compoñentes do sistema nervioso non están fixados dun modo irreversible a un programa xenético senón que se adaptan a estímulos ambientais ao longo de toda a vida humana, incluída a etapa senil. O que cuestionaría o criterio científico derivado das teses de Ramón e Cajal e dunha ampla escola científica para quen as vías nerviosas eran "fixas, acabadas e inalterables".

A transcendencia das investigacións de Levi revelan a conexión entre sistemas ata ese momento estudados independentemente. A científica encontrou unha interrelación entre o sistema inmunitario e o sistema nervioso, a interactuación entre ambos ou incluso a "irrupción" do cometido de un sobre o outro.

Isto explicaría a estendida e parece que probada crenza de cómo o desequilibrio psíquico, desencadeado (ou non) por un mal funcionamento neuronal, poden debilitar o sistema inmunitario, provocando a súa vez enfermidades. Polo que se pode deducir que o das enfermidades sicosomáticas non se trataba dunha lenda urbana senón que é unha realidade. A consideración dunha nova disciplina, a psicoloxía cognitiva, como unha grande

M O N O G R Á F I C O

aliada das investigacións como as de Levi, promete ampliar os horizontes dos descubrimentos científicos en torno a estes dous sistemas e a súa interacción.

Un dos argumentos que poden interesarnos no noso día a día é que a responsabilidade sobre a saúde cerebral traspasa o ámbito de acción dos laboratorios. Os usos humanos, o entramento intelectual e calquera exercicio que implique o estímulo mental parecen ser cruciais para protexer ao órgano cerebral da decadencia. Convén atender as chamadas do noso organismo, atendelo, pero tamén domesticalo. Porque o efecto da molécula proteica coñecida polo NGF activa ou fai "derivar" o percorrido normal das fibras nerviosas. Así foi apreciado que, en caso de lesións neuronais, as células dexeneradas emiten a través dos seus axóns unhas prolongacións nerviosas que ocupan as áreas vacantes e restablecen o circuíto. Segundo Levi, este proceso reparador se produce durante toda a vida humana, desde o período posnatal ata a época senil, aínda que vaia perdendo intensidade⁵.

Ademais da importantísima aportación de Rita Levi ao coñecemento científico, cómpre salientar o seu papel de mecenas e a súa militancia ao servizo da

formación e non soamente científica, senón da máis básica, para mulleres cuxo acceso ao coñecemento tería sido imposible. "Conseguín, a través da Fundación Rita Levi-Montalcini Onlus, que presido, axudar a unhas 7.000 mulleres do continente africano na educación a todos os niveis ... As mulleres dos países do sur do mundo poden contribuír a erradicar círculos viciosos como a pobreza, a fame e outras mostras de opresión tan só coa cultura, a educación, clave no desenvolvemento".

Moi consciente de que a rota iniciada nos seus descubrimentos debía ser transmitida e promovida desde as universidades, unha das súas teimas foi desde sempre pedir a repatriación dos científicos italianos e promover a investigación no seu país, demanda que levou ao Senado⁶. Levi predicaría ademais co exemplo no seu laboratorio de neurociencias EBRI (*European Brain Research Institute*), un centro de investigación que creou en Roma, onde emprende cada día "un traballo intelectual, con paixón e ledicia" e supervisa os experimentos dun "grupo de estupendas científicas novas, todas mulleres".

Nunha entrevista⁷, moi preto do seu centenario, sobre un dos

seus ensaios máis esperanzadores, *El as en la manga*, manifesta a clave da súa actividade: "Mantén o teu cerebro ilusionado, activo, faino funcionar, e nunca se dexenerará... Vivirá mellor os anos que viva, iso é o interesante. A clave é manter curiosidades, empeños, ter paixóns...

Recolle neste ensaio o semblante de artistas que mantiveron plena actividade ben entrada a senectude como: Miguel Angel (1475-1564), Galileo (1564-1642), Picasso (1881-1973), Bertrand Russell (1872-1970), entre outros.

O cerebro desenvólvese durante toda a vida e proba disto é que somos quen de aprender cousas novas durante toda a vida. "A nosa mente é o noso cerebro tal e como se formou ao longo da nosa vida" (cita extraída de E. Boncinelli).

Á plasticidade do cerebro que indica a posibilidade de reprodución neuronal, incluso a idades avanzadas, contrasta co desigual desenvolvemento do mesmo. Mentres que as capacidades intelectuais desempeñadas polo compoñente neocortical da especie humana foi evolucionando ao longo dos tempos, a zona límbica, vinculada ao circuíto da emoción, que se

dedicou á conservación d@
individu@ e da especie, mantense
igual que hai 50.000 anos. O que
explica o rápido desenvolvemento
das habilidades técnicas fronte á
conservación substancial dos
impulsos emotivos. Así pois, Rita
Levi advirte do perigo que desta
disociación pode levar a crear
situacións nas que a innovación
técnica se puxese ao servizo dos
instintos máis brutais e violentos.
Non fai falta recordar os instintos
que destapou o fascismo coas
súas sofisticadas técnicas de
exterminio, das que a científica foi
testemuña directa.

E saca o caso dos estudos do
polémico xenetista que atribúe á
existencia duns "xens egoístas",
que procuran asegurarse a propia
supervivencia; de exemplo,
determinados fanatismos que
propagan as síndrome perigosas
como a "martiriomanía"; de cuxos
efectos tivemos testemuño cos
atentados terroristas⁹.

Na súa autobiografía, *El elogio
de la imperfección (Elogio
dell'imperfezione, 1987)* traza as
liñas do seu compromiso ético e
do progreso da súa toma de
conciencia: "A razón é filla da
imperfección. Nos invertebrados
todo está programado: son
perfectos. Nós, non! E, ao ser
imperfectos, temos recorrido á
razón, aos valores éticos: discernir

entre o ben e o mal é o máis alto
grado da evolución darwiniana!"

Un dos enigmas por resolver é
o binomio mente-cerebro, que
acapara a máxima atención da
Neurobioloxía, que viría esclarecer
o enigma do trinomio mente-
cerebro-comportamento. Grazas a
novas disciplinas como a
psicoloxía cognitiva e o aporte das
novas tecnoloxías, pódese
examinar a natureza dos procesos
cerebrais, a percepción sensorial e
incluso as actividades mentais
como a elaboración do
pensamento, e incluso as áreas
cerebrais onde estas actividades
teñen lugar.

Acode a estudos realizados por
científicos como Edelman⁹, para
explicar como construímos a

realidade a través dos estímulos
sensitivos. Coas percepcións non
se elabora o mundo tal como é
senón coas propias
categorizacións. Tomamos mostras
do mundo e creamos mapas no
cerebro e despois selecciónanse
"os mapas que corresponden ás
percepcións logradas, no sentido
de que resulten máis útiles e
eficaces para construír a
realidade" (L-M, 2011:66).

Seguindo a Edelman, Levi
incide na importancia do suxeito
razoador, a persoa que ten unha
conciencia superior a diferenza do
resto dos vertebrados superiores
que só teñen conciencia primaria,
que se diferencia da anterior en
que a conciencia superior vai
acompañada da sensación de ser
unha persoa cun pasado e un
futuro: implica o recoñecemento
da razón, da conciencia dos
propios actos. "A mente é o
compoñente do cerebro mediante
o cal o enorme número de
circuitos neuronais conseguen
formar a conciencia superior
humana"¹⁰.

O substrato estrutural da
conciencia primaria é o
troncoencéfalo conectado co
sistema límbico-hedónico
(responsable do comportamento
afectivo sexual). O substrato
estrutural da conciencia superior é
o sistema talamocortical. A

M O N O G R Á F I C O

conciencia superior está vinculada ao desenvolvemento evolutivo da linguaxe e ao intercambio cultural. Permítenos reflexionar, analizar os nosos sentimentos, alcanzar unha nova orde evolutiva, "a conciencia é unha conciencia de ou sobre cousas ou sucesos".

Nesta materia, considera os estudos de Joseph LeDoux sobre o cerebro emocional¹¹, claves na procura da harmonía entre os circuitos neocorticais e os paleocorticais do hipocampo e a amígdala onde residen as emocións.

Un dos intereses que sinalan a Levi como unha científica atípica é o constante intento integrador das artes e as ciencias. Os descubrimentos científicos serían imposibles sen a forza creativa e a paixón, moitas veces baseada non en cálculos matemáticos senón en intuicións; e trae a conto ao propio Einstein. O científico desvelou a clave dos seus achádegos na súa actitude "de asombro" coa que a infancia observa o mundo, e aínda engadiría eu a súa desprexuciada creatividade.

Levi eloxia a aportación da filosofía empírica que procura o coñecemento humano a través da experiencia concreta, trazando unha ponte entre o descubrimento científico e a experiencia creativa.

Os mecanismos de análise, de investigación, o traballo elaborado nun laboratorio ou nun estudio artístico, para Levi-Montalcini, aseméllanse. Coa diferenza de que a creación artística ten un fin e unha autoría individual, mentres que na ciencia o proceso non para, non ten fin e corre da man dun colectivo de científic@s, que van ampliando os estudos a medida que se aportan novos coñecementos. "O fin do artista e do científico é dar forma ao mundo que o rodea ... ambos responden ao mesmo impulso: o desexo de aprender, ou dito doutra forma, de descubrir" (Levi-Montalcini, 2011:73).

A creatividade humana obriga á busca permanente das funcións cerebrais, para acadar unha incesante busca da calidade de vida. A adecuación aos tempos actuais nas que o progreso da técnica parecen prevalecer sobre a equidade social está pedindo unha adecuación a niveis sociais básicos. Aquí radica unha das preocupacións fundamentais da científica-filósofa Rita Levi-Montalcini, a capacidade do ensino que permitan ás sociedades adecuarse ao gran momento de cambios, que respondería ao que Levi denomina a terceira fase evolutiva, caracterizada pola capacidade de

aprendizaxe e a transmisión de coñecementos adquiridos a outr@s individu@s da mesma especie, grazas ao desenvolvemento da linguaxe e á invención da escritura. (Levi, 2005: 106-107)."¹²

Nun dos seus últimos ensaios, Levi Montalcini afronta un dos retos que debemos afrontar este milenio, a supervivencia da especie humana e a mellora da súa calidade de vida pero sen ningún tipo de distinción por razón de sexo, clase, condición social.

Nese último aspecto fai fincapé na importancia de renovar o sistema educativo coa intención de facilitar o avance dos sectores que a científica considera postergados: a xuventude, de ambos sexos e o sector feminino, de todas as culturas e idades.

Na súa preocupación polo porvir da humanidade, Levi achaca á incorrecta formación que recibe o alumnado desde a súa infancia. Do adestramento para a obediencia da época vitoriana, ao sistema excesivamente permisivo que timidamente fomenta as capacidades cognitivas da infancia e a adolescencia. A cuestión débese conducir, segundo a científica, á procura dunha aprendizaxe activa. O cognitivismo procuraría "unha aprendizaxe baseada na comprensión

conceptual e na aplicación funcional” (Levi-Montalcini, 2005:12).

Levi acepta con simpatía o uso das novas tecnoloxías da comunicación e a informática como perfecto aliado do ensino. As habilidades no manexo da informática da nosa infancia é tan sorprendente como desaproveitada no ensino convencional. “Os novos xogos infantís posúen non só a función lúdica senón o poder de estimular os circuitos neocorticais do cerebro infantil. A diferenza dos tempos pasados, a idea que debe potenciarse é a de incentivar estes circuitos que funcionan desde o nacemento.” (Levi-Montalcini, 2005:18).

O propósito dos sistemas educativos debe ser non adoutrinar ao alumnado, senón incentivar as súas facultades, aprender pola experiencia directa. Nese punto a aprendizaxe informática ofrece mellores resultados que a tradicional, da lección recibida pasivamente.

Tamén advirte do perigo da fascinación das novas tecnoloxías no sentido que pode inhibir a actividade neuronal e a capacidade creadora. Como alternativa propón a participación da adolescencia na elaboración de programas dirixidos para o seu desenvolvemento

cultural. Promover o diálogo, o debate, explorar as capacidades dialécticas como nas escolas clásicas. Interesar ao alumnado sobre o medio, o espazo cultural e a educación ambiental.

Sobre a liberación da muller, Rita Levi non admite ambigüidades: axudar ás mulleres proporcionándolles formación e cultura é a clave do desenvolvemento dos países civilizados. De aí emana o seu interese no apoio de mulleres africanas a través da súa *Fundación Onlus*, á que fixen referencia en parágrafos anteriores.

Levi apunta que os tempos son chegados para que as mulleres asuman o papel protagonista na xestión do planeta, para o que acudirá aos modelos de loitadoras pola igualdade ao longo da historia. En *Las pioneras*¹³, recupera as biografías e os obstáculos profesionais de sesenta e oito predecesoras no mundo das ciencias, desde a antigüidade ata os nosos tempos, rescatando do esquecemento a moitas científicas descoñecidas e dando a valer a aportación das mulleres aos avances sociais.

No seu *Tempo de cambios*, Levi traza unha panorámica histórica do proceso emancipador

das mulleres desde o século XIX, vinculando as demandas das mulleres norteamericanas co movemento abolicionista-antiescravista do que elas foron radicais impulsoras. Tratábase dun escenario no que converxía a liberación dos escravos e a das mulleres, coa meta focalizada na consecución do voto que estaba remexendo as estruturas patriarcais da sociedade americana, con grande oposición por parte da igrexa. Na controversia entre ciencia e fe, Levi é moi consciente do gran escollo das relixións neste avance: “a relixión marxina á muller fronte ao home, afastándoa do desenvolvemento cognitivo”. “Eu non son católica, estou fóra de calquera relixión. Son agnóstica. Laica e agnóstica. O demais non o teño en conta. Respecto todos os puntos de vista”¹⁴.

Entre outros moitos méritos (Medalla de Ouro do CSIC, 1990; Membro da Junta Consultiva de alto nivel para el Desarrollo Sostenido, 1992; en 1999 “Embaixadora Plenipotenciaria” da FAO) non sen demora, en 2008 a Universidade Complutense de Madrid distinguiu á doutora co galardón de Doutora Honoris Causa pola Universidade.

Difícil concluír con sutileza esta breve reflexión sobre un legado

M O N O G R Á F I C O

tan fascinante como o de Rita-Levi-Montalcini, no que cada frase incita a unha introspección e á rebeldía, así que deixo as súas propias palabras: "Para salvar a especie humana é preciso revisar por completo o modo de pensar e actuar, baseado no raciocinio, non nas emocións". (Levi-Montalcini, 2005:11)

BIBLIOGRAFÍA EN ITALIANO

- Elogio dell'imperfezione* (Garzanti, 1987)
- Il tuo futuro* (Garzanti, 1987)
- L'asso nella manica a brandelli* (Baldini & Castoldi, 1998)
- La galassia mente* (Baldini & Castoldi, 1999)
- Cantico di una vita* (Cortina, 2000)
- Senz'olio contro vento* (Baldini & Castoldi, 2001)
- Un universo inquieto, Vita e opere di Paola Levi Montalcini* (Baldini & Castoldi, 2001)
- Abbi il coraggio di conoscere* (Rizzoli, 2004)
- I nuovi magellani nell'er@digitale* (Rizzoli, 2006)

NOTAS

1. O título escollido para este traballo atende a unha entrevista realizada a Rita Levi-Montalcini en 2005. O xornalista quería saber porqué non casara nin tivera descendencia, ao que a científica responde con esa explicación.
2. "Rita Levi-Montalcini - Banquet Speech".
http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1986/levi-montalcini-speech.html
<http://www.marietan.com.ar/>
3. "Rita Levi-Montalcini - Autobiography". Nobelprize.org.
http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1986/levi-montalcini.html
4. <http://topnobel.galeon.com/rita.html>
5. Levi-Montalcini, Rita (2011): *El as en la manga. Los dones reservados a la vejez.*

Barcelona, Crítica, Drakontos Bolsillo. Da edición italiana *L'asso nella manica a brandelli*. (Baldini & Castoldi, 1998).

6. En 2001 con Carlo Azeglio Ciampi a fronte do goberno da República, será nomeada senadora vitalicia.

7. Rita Levi-Montalcini, neuróloga:
genet.csic.es/biblioteca/presentaciones/RITA.LEV11.pps.

8. Richard Dawkins: fronte á teoría Darwinista da evolución das especies, o científico británico interpreta a evolución das especies desde o punto de vista xenético e non individual ou racial. O egoísmo constitúe unha metáfora coa que Dawkins explica que a probabilidade de que un xene prospere depende da súa capacidade de adecuación ao medio.
(<http://es.wikipedia.org/wiki/>).

9. Referencia ao científico G.M Edelman que ten traballado sobre as funcións superiores do cerebro que consisten na categorización perceptiva, a memoria e a aprendizaxe.

10. G.M.Edelman (1992) *Sulla materia della mente*. Milán Adelphi, Biblioteca Scientifica, 17.

11. Joseph LeDoux (1999): *El cerebro emocional*. Barcelona, Ariel.

12. Levi-Montalcini, Rita (2005): *Tiempo de cambios*, Barcelona. Ediciones Península.

13. Levi-Montalcini, Rita (2011) *Las pioneras. Las mujeres que cambiaron la sociedad y la ciencia desde la Antigüedad hasta nuestros días*. Barcelona, Crítica, Drakontos.

14. <http://www.mujereshoy.com/secciones/3107.shtml> Fonte: *El País*, 15 de maio 2005.

BIOGRAFÍA DE ADA E. YONATH

ADA E. YONATH: A CIENCIA É A FORZA PARA O FUTURO

Ada E. Yonath foi a gañadora do Premio Nobel de Química 2009 xunto cos bioquímicos estadounidenses Venkatraman Ramakrishnan e Thomas A. Steitz, polos seus estudos, sobre a estrutura e función do ribosoma, a fábrica celular de proteínas.

A academia sueca argumentou na concesión do premio que Yonath lograra completar a triloxía de achados que demostra que a Teoría de Darwin funciona a nivel do átomo. Comezando polo Nobel de 1962 a James Watson, Francis Crick e Maurice Wilkins –premio do que foi inxustamente excluída Rosalind Franklin– e seguindo por Roger D. Kornberg en 2006, con Yonath completárase ese círculo de achados.

Ada Yonath, Venkatraman Ramakrishnan e Thomas A. Steitz, lograron descifrar, mediante cristalografía de raios X, a base estrutural da selección dos antibióticos e mostrar como desempeñan un papel clave na utilidade clínica e a eficacia terapéutica, preparando así o camiño para a estrutura de base do deseño de fármacos.

Ada naceu en Xerusalén o 23 de xuño de 1939, no seo dunha familia de poucos recursos que, aínda que tiveron poucas

oportunidades, apoiárona para que recibise unha boa formación académica. As súas orixes foron duras como para outras familias xudías de principios do século XX. O seu pai era un rabino que montou unha modesta tenda en Xerusalén. A economía familiar non era para nada boiante xa que a tenda apenas daba para comer. Este foi o primeiro obstáculo co que se encontrou Ada. Os libros eran para ela un privilexio que non se podía permitir. Segundo relata a propia Ada: *"se unha muller é feliz co que está a facer na súa casa e no traballo, entón todo o mundo está feliz. (...) Nunca pensei en se era muller ou non cando decidín dedicarme á ciencia. Simplemente era unha ser humana, nacida nunha familia extremadamente pobre, tanto que nin sequera tiñamos libros (...) Pero un que puiden conseguir e ler foi a historia de Madame Marie Curie, pioneira na área de radiactividade, que recibira dous premios Nobel en dous campos científicos diferentes. Esa historia espertoume o desexo de dedicarme á ciencia."*

A pesar da falta de recursos económicos, a súa familia fixo o necesario para mandar a súa filla ao exclusivo Beit Hakerem para que recibise unha boa educación. Ao morrer o seu pai con tan só 42 anos, a unidade familiar decidiu mudarse a Tel Aviv. Ada foi

aceptada na escola superior de Tichon Hadash a pesar de que a súa nai non era capaz de pagar a matrícula. A cambio, daría clases de matemáticas a estudantes do centro. Grazas a esta oportunidade Ada puido continuar os seus estudos e ela mesma recoñeceuno con estas palabras: *"outra clave foi o estímulo e respaldo de varios dos meus mestres, entre eles o de matemáticas da escola primaria, Zvi Vinitzky, quen me presentou a Tony Halle, director do elitista Tichon Hadash quen, impresionado polo meu talento, admitiume sabendo que non podía pagalo. A cambio, axudei a mozos inmigrantes de Bulgaria nos seus estudos de matemáticas"*.

Pouco tempo despois regresou a Xerusalén e obtivo a Licenciatura en Química en 1962, e o Master en Bioquímica en 1964 na Universidade Hebrea de Xerusalén. En 1968, doutorouse en Cristalografía de Raios-X no Instituto Weizmann de Ciencias de Israel. Posteriormente realizou estudos posdoutorais en prestixiosos centros de investigación estadounidenses: Universidade Carnegie-Mellon de Pittsburgh (Pennsylvania) en 1969 e Instituto Tecnolóxico de Massachusetts (MIT) en 1970, onde comezou a investigar en cristalografía de proteínas.

Ese mesmo ano regresou a Israel ao Departamento de Química do Instituto Weizmann e creou o que foi, durante case unha década, o único laboratorio de cristalografía proteica israelita. Dende ese momento a súa actividade foi frenética colaborando en diversas Universidades con certa regularidade –como a Universidade de Chicago– e liderando grupos como o Heinz Günter Wittmann en Berlín de 1979 a 1984. Foi directora do Departamento de Química Estructural (1989-90) e do de Bioloxía Estructural (1992-94). Entre 1986 e 2004 dirixiu as Unidades de Investigación de Bioloxía Molecular no Max Planck de

Estructura Ribosómica en Hamburgo (Alemaña) combinando as súas investigacións en paralelo no Instituto Weizmann de Rehovot (Israel). Tamén compaxinou a docencia coa investigación dende 1970 en distintas Universidades do mundo: Tel Aviv & Ben Gurion de Negev e a Open University de Israel, Alabama, Chicago, Chile, Berlín e Hamburgo. Hoxe en día é directora, desde 1988, do Centro de Estructura Biomolecular Helen & Milton A. Kimmelman do Instituto Weizmann de Ciencias en Israel.

Ada pasou a maior parte da súa carreira desentrañando a estrutura do ribosoma, os mecanismos subxacentes na biosíntese das proteínas do ribosoma e o modo de acción dos antibióticos. As súas investigacións versan sobre os procesos que rexen na clave da vida, xa que os ribosomas son as fábricas dos "ladrillos da vida": estruturas que traducen as instrucións de ADN das decenas de miles de proteínas presentes no organismo, cada unha con estruturas e funcións diferentes. Os ribosomas son un complexo supramolecular que produce proteínas a partir do ADN polo que controla a química de todos os seres vivos, e posto que son cruciais para a vida, son tamén un obxectivo clave para a elaboración de novos antibióticos.

Os seus traballos, que foron pioneiros na determinación da estrutura dos ribosomas, revelaron os modos de acción de máis dunha ducia de familias de antibióticos, abrindo así o camiño para o desenvolvemento doutros novos, que actúen sobre o ribosoma dos axentes patóxenos, evitando o problema da resistencia, o que facilita a creación de métodos máis eficaces para a curación de enfermidades.

A pesar de recibir ofertas multimillonarias de multinacionais do sector farmacéutico, decidiu dedicar a súa vida á investigación científica. Así o explica ela mesma: *"As miñas investigacións sempre se centraron en entender como se producen as proteínas. A súa aplicación como base de antibióticos é algo engadido, pero non o primordial. Cando empecei a estudar os ribosomas, sabía que todo iso podería ter unha aplicación en antibióticos, pero nunca me centrei niso. En todo caso, é certo que houbo moitas compañías farmacéuticas que me quixeron coñecer. Trabei contacto con persoas en concreto. Coas empresas farmacéuticas manteño unha boa relación, pero tamén distancia porque a súa forma de pensar pasa unicamente por facer diñeiro."*

Ada Yonath, hai máis de vinte anos, introduciu unha nova

M O N O G R Á F I C O

<p>técnica, inicialmente duramente criticada polos seus colegas científicos, para o estudo por cristalografía de estruturas biolóxicas: a crio bio-cristalografía, que facilita proxectos de cristalografía complexos de resolver. Con esta técnica, os cristais arrefríanse con nitróxeno líquido, nun aparato de difracción, mantendo así a súa identidade cristalográfica. Estes estudos levárona a coñecer o túnel do ribosoma e puxeron de manifesto a dinámica dos elementos que permitían o alongamento, sincronización, regulación intracelular e o tráfico en cadea no espazo pregado destas.</p> <p>Froito da súa longa traxectoria investigadora, dende 1965, publicou máis de 140 artigos de investigación en colaboración cos seus grupos de investigación tanto de Israel coma de Alemaña e uns 20 ela soa, en revistas de recoñecido prestixio mundial –como <i>Nature</i> (1969, 2006, 2001) e <i>Science</i> (1987) entre outras– tamén participou en 25 libros colectivos e escribiu 5 en solitario no campo da bioquímica e a cristalografía. Da análise do conxunto das súas numerosas publicacións científicas poderíase concluir que é unha investigadora cun grande espírito de traballo en equipo.</p> <p>Pertence a varios comités editoriais de prestixiosas revistas</p>	<p>de investigación científica: <i>EMBO Journal</i>, <i>EMBO Reports</i>, <i>ChemBioChem</i>, <i>Current protein & peptide science</i>. E é membra de once comités científicos tanto de Israel como de Europa e Estados Unidos.</p> <p>Ao longo da súa vida recibiu numerosos doutorados honorarios de distintas Universidades:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 2011 Universidade de Oslo, Universidade de New York, Universidade Hebrea, Universidade de Fujou (China) e <i>Open University</i> de Israel. - 2010 Universidade de Bar-Ilan (Israel) e o <i>Honorary Supreme Prof of KEK</i>, da <i>Photon Factory</i> de Tsukuba (Xapón). - 2008 Universidade de Oxford. - 2003 Universidade de Tel Aviv. - 2002 Universidade Ben Gurion. <p>Tamén é membra de distintas Academias científicas: Academia Israelita de Ciencias e Humanidades, Academia Nacional de Ciencias de EUA, Academia Europea de Ciencias e Arte, Organización Europea de Bioloxía Molecular (EMBO), Academia Americana de Arte e Ciencias, Academia Internacional de Astronáutica (IAA) e Academia Internacional de Microbioloxía.</p> <p>Desde 1967, recibiu máis de 34 recoñecementos e premios de investigación internacionais, entre</p>	<p>outros podemos destacar que en 2007 recibiu xunto con George Feher o Premio Wolf en Química; en 2008 foi a primeira israelita que obtivo o premio L’Oreal-UNESCO, que se concede a Mulleres europeas dedicadas á Ciencia, polo seu vital labor na identificación de cómo as bacterias se fan resistentes aos antibióticos; o Premio Mundial Albert Einstein concedido pola Universidade de Princeton (NJ) e o Premio Presidente de Panamá; en 2009, ademais de recibir o Premio Nobel de Química, recibiu en Hamburgo o Golden DESY Pin e en Roma o Premio Erice da Paz outorgado polo Vaticano; en 2010 a Medalla Wilhelm-Exner en Viena e en 2011 a Medalla de Ouro á distinción do Primeiro Ministro de India. Tamén foi a primeira gañadora do Premio Europeo de Cristalografía concedido polo colectivo europeo de cristalografía.</p> <p>A súa paixón pola investigación científica foi unha constante na súa vida, como ela mesma relatou: “Fixen experimentos durante toda a miña vida. Era pura curiosidade. Unha vez rompín un brazo cando caín ao xardín tratando de medir a altura do balcón da miña casa”.</p> <p>A súa dedicación á investigación científica é tamén unha mostra da súa gran tenacidade e espírito de traballo xa que como comentou en algunha</p>
M O N O G R Á F I C O		

das conferencias que impartiu para fomentar a paixón pola ciencia entre o alumnado universitario e preuniversitario de distintos países: *"para conseguir bos resultados tiven que escalar moitos Everest. O primeiro, a idea, poder cristalizar (o patrón molecular dos ribosomas). A seguir, lograr manter os cristais, e despois tratar cos datos. Foron moitas etapas. Foi un Everest tras outro, pero realmente os dous máis altos foron cristalizar e preservar os cristais."*

A pesar de todo, para Ada: *"dedicarse á ciencia, é sinónimo de pracer, é intensa e con ela xeras novos coñecementos, o que permite á humanidade progresar. O traballo científico dá satisfacción intelectual, e sinto que, se fago o que me gusta, poden ser mellor persoa."*

Tampouco debemos esquecer que Ada Yonath é a primeira muller israelíta que conseguiu un premio Nobel e a primeira muller que obtivo o Nobel de Química desde 1964, ano en que Dorothy Crowfoot Hodgkin o recibiu pola determinación, por difracción de raios X da estrutura molecular de importantes sustancias bioquímicas: penicilina, vitamina B12, ... Ademais, é a cuarta muller que obtén o Nobel de Química xunto con Mari Curie (1911), a súa filla Irene Curie (1935) e a citada Dorothy

Crowfoot Hodgkin. Porén, este dato non parece ser relevante para Ada a teor das declaracións que fixo á emisora Kol de Israel, cando recibiu o Nobel: *"Non sei qué quere dicir este dato. Eu non creo en sectarismos ou diferenzas entre mulleres e homes cando se trata de ciencia."*

Noutra entrevista ao ser preguntada se pensaba que a súa carreira científica houbera sido máis fácil se tivese sido un home, respondeu laconicamente: *"Esta é unha cuestión que todo o mundo pregunta por ela. Eu nunca fun un home, así que tampouco o sei. Ademais non creo que a miña carreira teña sido difícil."*

Con todo, de algunha maneira, si parece ser consciente da situación da infrarrepresentación das mulleres no campo da investigación científica cando declara: *"As mulleres somos a metade da poboación. Creo que, o mundo, está perdendo a metade da forza cerebral humana ao non estimular para que se dediquen á ciencia xa que poden facer grandes cosas, se se lles incita de maneira adecuada. Gustaríame que as mulleres tivesen a oportunidade de facer o que lles resulte interesante, que dean renda solta á súa curiosidade. E que o mundo se abra a iso. Nacín en Israel e non saín do país ata os 28 anos. Todos os meus recordos da infancia son israelitas."*

A primeira vez que me dei conta que estaba vivindo en Israel, coincidiu coa primeira vez que tiven conciencia da miña existencia. En todos os países que vivín e/ou traballei (Israel, EEUU, Alemaña e Francia) sentín o mesmo: sabíame un ser humano que trataba de facer o mellor que podía."

Pero noutra intervención cos medios nega que a muller teña

<p>hoxe en día máis dificultades que o home para facer ciencia: “<i>A ciencia é consecuencia do traballo, dos descubrimentos, non é unha cuestión de sexo</i>”. Se ben non negou que esa situación de desigualdade si se producía hai varias décadas, para ela hai anos houbo un punto de ruptura –“<i>na sociedade, non na muller</i>”; precisou– definitorio para que afortunadamente esa situación cambiase.</p> <p>Ada ten unha filla Hagith Yonath, que é especialista en medicina interna do Sheba Medical Center, ten unha neta Noa, ademais é curmá da Dra. Ruchama Marton, psicoterapeuta, activista fundadora de Médic@s polos Dereitos Humanos de Israel.</p> <p>Tras recibir o Premio Nobel, nunha entrevista, fixo un chamamento para a liberación incondicional de todos os palestinos cativos, pois perpetúa a motivación para danar a Israel, e ao non ter prisioneiros que liberar non terán motivos para secuestrar soldados israelitas. Máis adiante declarou que “<i>foi un erro opinar en público sobre política, o seu traballo é investigar os ribosomas</i>”. Aínda que, agregou, “<i>a colaboración científica entre países pode ser unha boa axuda para conseguir a paz</i>.”</p> <p>En outubro de 2009 visitou Galicia para participar no Programa</p>	<p>Conciencia que organiza a Universidade de Santiago de Compostela en colaboración co Consorcio de Santiago. O acto central da súa visita foi unha conferencia aberta a toda a cidadanía no Centro Sociocultural Fundación Caixa Galicia, titulada ‘O ribosoma: unha máquina de ARN que sobreviviu á presión da evolución, pero está paralizada polos antibióticos’. Alí manifestou: “<i>Cando me comentan os problemas de desenvolver ciencia coas cada vez máis escasas partidas económicas sempre lles digo que, entre outros países, collan a España como referencia do que si se pode facer</i>”. Tamén sinalou que para ela o nivel científico español ascendía, había xa dúas décadas, ata cotas moi altas, un nivel que tivo a oportunidade de constatar na súa visita a Santiago ao asistir á sétima xunta da sección de Química da Axencia Europea de Investigación.</p> <p>A finais de setembro de 2010 visitou o País Vasco e participou no Programa <i>Passion for Knowledge</i> organizado en Donostia-San Sebastián con motivo do décimo aniversario do <i>Donostia International Physics Center (DIPC)</i> onde mantivo encontros co alumnado de 4º da ESO e de Bacharelato para fomentar a súa paixón pola ciencia.</p>	<p>Na actualidade Ada Yonath continua as súas tarefas de investigación no Instituto Weizmann de Ciencias de Israel e para tratar de comprender mellor os ribosomas e como actúan os antibióticos dentro deles: “Ademais, agora cremos entender como empezaron os ribosomas (o que estaría relacionado coa orixe da vida). Nisto estamos a traballar agora”.</p> <p>Tradución: Margarida Rguez. Marcuño</p> <p>*Dpto. Didáctica da Matemática e das Ciencias Experimentais. Universidade do País Vasco (UPV/EHU).</p> <p>REFERENCIAS DAS IMAXES: Copyright © The Nobel Foundation 2009. MLA style: “Ada E. Yonath - Photo Gallery”. Nobelprize.org. 6 Oct 2011 http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/2009/yonath-photo.html 2009/LV24h/Royal Academy of Sciences</p>
M O N O G R Á F I C O		

CHRISTIANE NÜSSLEIN-VOLHARD, UNHA VIDA PARA A INVESTIGACIÓN

PREMIO NOBEL DE MEDICINA 1995 XUNTO A EDWARD B. LEWIS E ERIC WIESCHAUS

Hoxe é doado elaborarmos un perfil máis ou menos biográfico sobre Christiane Nüsslein-Volhard, a primeira científica alemá que recibiu o Premio Nobel de medicina, a rede ofrécenos o máis salientábel do seu currículo académico e, poida que este nos invite a pensar nas renuncias que a entrega ao seu labor de investigación lle obrigou a facer na súa vida persoal, apostou pola súa carreira, agora despois do camiño andado a súa posición permítelle, divulgar a ciencia, o labor das investigadoras e apoiar á muller no mundo académico.

Naceu o 20 de outubro de 1942 en Heyrothsberge, preto de Magdeburg, foi a segunda filla dun matrimonio de cinco criaturas, formado por unha mestra de escola infantil e por un arquitecto. No remate da guerra a familia fuxiu a Frankfurt, onde vivía un avó seu que era médico. Nesta cidade comezou os seus estudos de bioloxía, logo mudou de universidade e en Tübingen continuou estudos de bioquímica, acadou o título de doutora na rama de xenética. As investigacións e bolsas de axuda á súa formación trasladárona en 1975 á universidade de Basel, para

estudar co profesor Walter Jakob Gehring, en 1977 forma parte do grupo de investigación dirixido polo profesor Klaus Sander na universidade de Freiburg. No período de 1978 a 1980 dirixe o grupo de investigación no Laboratorio de bioloxía molecular europeo de Heidelberg, ao que pertence E. F. Wieschaus, con quen recibirá o Premio Nobel. Desde 1985 dirixe a división de xenética do Instituto Max Planck de Tübingen.

Os seus traballos de investigación centráronse na influencia da xenética no desenvolvemento embrionario do feto. Cos seus compañeiros de Premio Nobel, Edward B. Lewis e

Wieschaus utilizaron a mosca da froita (*Drosophila melanogaster*), un organismo cuxos principios xenéticos poden aplicarse aos vertebrados. As súas investigacións significaron un paso adiante no estudo da xenética e nas causas do cancro.

Foi profesora invitada nas universidades de Harvard, Yale, Indiana e na Rockefeller de Nova York. Desde 1991 é profesora de honra da Universidade de Tübingen. É membra da *Royal Society* de Londres e da Academia Nacional das Ciencias en Washington. De 2001 - 2006 membra do Consello Nacional de Ética que se preocupa de cuestións relacionadas coa ética

no desenvolvemento da vida política ou da ciencia.

Moitos premios avalan o recoñecemento ao seu labor investigador, entre eles recibiu dúas veces a Gran Cruz do Mérito da República Federal Alemá.

Fundou en 2004 a *Christiane Nüsslein-Volhard-Stiftung/Fundacion Christiane Nüsslein-Vollhardt* para axudar a mulleres científicas de calquera nacionalidade que teñen problemas para continuaren as súas investigacións ao non poderen conciliar o desenvolvemento da súa carreira científica coa maternidade. Esta fundación foi recoñecida co premio extraordinario creado con motivo do sexaxésimo aniversario da UNESCO, outorgado por L'OREAL e a UNESCO, que consiste na dotación económica de 100.000 dólares á Fundación.

É unha persoa valorada e querida pola sociedade alemá, as súas colaboracións nos medios de comunicación sobre bioloxía, xenética, a ética e a responsabilidade da ciencia, as mulleres no mundo da ciencia nos grandes xornais como *Die Zeit*, *Der Spiegel*, *Frankfurter allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, etc e as súas entrevistas, algunha incluída en manuais para estudantes universitarios de

bioloxía, contribúen a achegar a ciencia á sociedade.

Entre os seus libros hai un que nada ten que ver coas súas investigacións científicas, moi lido, *Mein Kochbuch*, un libro de cociña en que demostra a súa boa man e os seus coñecementos culinarios.

MULLERES EN POSICIÓNS DIRECTIVAS NA CIENCIA¹.
Christiane Nüsslein-Volhard*

*Honrade as mulleres, elas
trenzan e tecen*

rosas do ceo na vida terrea.
(Schiller)

A situación da muller nas ciencias mudara xa enormemente durante o século XX. Aínda que Max Planck só deixaba que as mulleres atendesen as aulas de xeito excepcional e consideraba que a inclinación cara a ciencia nas mulleres ía contra-natura e non se debía apoiar, hoxe en día existe certamente consenso xeral no que respecta a que as mulleres poidan facer boa ciencia igual que os homes. A lamentable disputa sobre a intelixencia da muller comparándoa coa do home está máis ou menos rematada. Porén non hai consenso sobre a cuestión de se as mulleres están realmente prexudicadas na súa carreira como científicas e se o teñen máis difícil que os homes. Aquí hai moitos

homes, pero moi poucas mulleres que non crean dalgún xeito nos impedimentos. Igualmente dispares son as opinións cando se trata da cuestión sobre que ou quen en concreto lle dificulta a carreira ás mulleres. Se se ten en conta a transformación da situación da muller no último século, cabe agardar que aínda non se teña alcanzado un equilibrio. Posiblemente unha serie de mulleres válidas e altamente cualificadas non fan hoxe en día carreira, como o farían dentro de vinte anos coas mesmas aptitudes.

Temos que vivir coas condicións naturais, mais, pola contra, as tradicións si se poden sacudir. Non só as propias mulleres, senón tamén as empresas científicas e, sobre todo, a sociedade e con ela a política poden contribuír ben seguro a mellorar a situación.

Exercer a ciencia é un oficio singular para o que seguramente só están en realidade capacitadas poucas persoas e que esixe tanto unha alta capacidade e intelixencia coma tamén un grande interese, paixón e esforzo. Non coñezo case ningún científico lacazán con éxito, e tamén só moi poucos que xunto a súa profesión se ocupen en serio doutros intereses con constancia e éxito. Dedicarse á ciencia é unha profesión moi

M O N O G R Á F I C O

existente que axiña require independencia. Facer carreira significa pois gañar unha posición na que cada quen decide o que se investiga. Significa impoñerse e manterse, en definitiva, desempeñar unha función directiva con todo o que iso implica, que unha persoa non aprende polo xeral directamente como científica. Isto quere dicir que as ideas propias e a súa persecución e elaboración teñen xa un papel importante ao comezo da carreira. A competencia é grande, o tempo breve e sempre hai máis por facer do que alguén pode e quixera render.

A necesidade de conseguir un perfil propio aumenta ao longo da carreira. Mentres que a tese de doutoramento, polo menos a nivel temático, aínda está moi controlada pola ou polo titor, a elección do proxecto posdoutoral e a súa realización é de todo cousa propia e, ademais, é nos primeiros momentos de autonomía cando co propio grupo onde se decide se científicas e científicos poderán continuar. Unha xornada de 10 a 14 horas e a presenza regular no laboratorio, mesmo na fin de semana, é totalmente usual entre as persoas científicas que traballan en experimentos.

Neste contexto é interesante o feito de que até finais do século XIX, aos membros de colexios

universitarios ingleses (*fellows*) non se lles permitía estar casados – dispúxose esta norma así para que puidesen dedicar toda a súa capacidade de traballo e enerxía á ciencia. Mesmo o meu avó tivo que buscar durante moito tempo até dar cun posto no que, sendo xa médico asistente, se lle permitise casar. Na primeira metade do século XX, cando houbo as primeiras catedráticas, estas non estaban por suposto casadas e da súa casa ocupábase unha criada. Por regra xeral, os científicos tiñan unha esposa que non traballaba fóra da casa (algo moi estendido aínda hoxe) e ademais daquela aínda se tiñan criadas e criados.

Hoxe en día non é habitual ter servizo doméstico e case é impagable. No caso ideal, o home nunha relación axuda nos labores do fogar. Cando hai criaturas, a carga física e temporal da muller é, polo xeral, máis elevada e a falta de tempo, case sen excepción, vólvese un problema para ela. A miúdo soluciónase isto de forma que a muller renuncia á súa independencia e supedita a súa carreira á do home, é dicir, busca un camiño profesional que lle permita conciliar mellor familia e profesión e que implique menos enerxía, menor dedicación e menos tempo que no caso dunha científica independente. Ou decide non ter descendencia. Por regra

xeral, aos homes non se lles pide que tomen este tipo de decisións, pois para a maioría o feito de ter ou non ter prole non é relevante para a súa carreira.

A fundación da familia soe producirse con frecuencia no momento no que a profesión esixe o maior esforzo. Nesa situación, as mulleres vense practicamente obrigadas a realizar ao mesmo tempo dous oficios, mentres que a moitos homes lles alixeiran moita carga as súas mulleres non traballadoras, algo que en ocasións tiven a oportunidade de observar con envexa nos meus colegas. Mesmo moitos pais novos e ambiciosos, que toman en serio a súa familia, están expostos hoxe en día a grandes conflitos de intereses e séntense empurrados cara ao límite da súa capacidade. Unir familia e ciencia require unha capacidade especialmente elevada, unha enorme disciplina e unha alta motivación para que a carreira non se resinta seriamente. A gran falta de tempo que sofren sobre todo as persoas científicas que traballan experimentalmente, fai que o tempo para o ocio creativo, a experimentación, para xogar, parolar, argumentar e discutir sexa demasiado breve. Isto pode influír desde logo na calidade e orixinalidade.

Sen ter en conta de primeiro o problema do coidado das criaturas

(sobre iso volverei despois), os conflitos que xorden na parella por causa da actividade profesional da muller teñen tamén un papel importante. Os homes, con frecuencia, soportan o descoido peor que as mulleres. Por riba está a presión social: cando un home é ambicioso e traballa día e noite, o pobre do home é compadecido por todo o mundo e acéptase isto co argumento de que a muller tamén se beneficia cando o home fai carreira. Se, pola contra, é a muller a que traballa día e noite, compadécese o pobre do home por todas partes. A miúdo é moi difícil ademais conseguir postos de traballo para a parella no mesmo lugar. A enorme limitación na escolla do lugar debido ao tema ou a oferta leva con frecuencia á renuncia da ambición profesional dun dos dous (a maior parte das veces da muller), traballando, por exemplo, ela con ou para o home, ou lévaa a renunciar á relación. Por riba sucede que os homes a miúdo levan mal que a muller teña cuantitativamente máis éxito; cando acontece o contrario non hai polo xeral ningún problema.

Todas estas son razóns de peso para que haxa moi poucas mulleres en posicións directivas e para que estas, con moita máis frecuencia que os seus colegas, non teñan prole. Así, das doce directoras da sociedade Max-

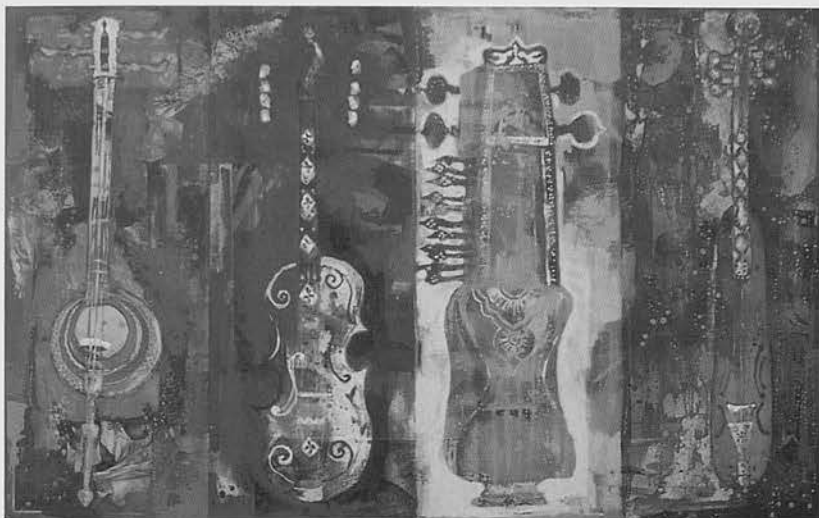
Planck case a metade están solteiras e só catro teñen fillos. No caso dos 248 directores a cousa cambia por completo: só o 7% están solteiros, o que quere dicir que o 93% están casados! E a maioría deles teñen descendencia.

As decisións das mulleres na contra da ciencia reducen o número delas que se contemplan para os postos altos. Mais isto só explica en parte o baixo número de mulleres en posicións sobresaíntes, xa que moitas mulleres se decidiron claramente por unha carreira científica e tamén, en boa medida, a non ter criaturas. Tamén nos EEUU a porcentaxe de mulleres en postos directivos é moito maior que nos institutos alemáns equivalentes (por exemplo, universidades americanas punteiras de ciencias naturais como Caltech ou MIT teñen máis do 11% de mulleres cun posto docente fixo). Finalmente ademais non todos os catedráticos satisfan tampouco as expectativas de excelencia. Noutras palabras, non todos os homes chamados a ocupar unha cátedra son mellores que todas as mulleres ás que non chamaron. Isto significa que, independentemente dos problemas relativos a fillas ou fillos, preséntanse procesos que contribúen tamén á

discriminación daquelas mulleres que perseguen a carreira científica. Algúns dos factores xa se indicaron brevemente.

As carreiras son mediadas a través de redes sociais dominadas maiormente por homes. Por iso as mulleres non están tan fortemente integradas no sistema de fomento recíproco de alumnado. Deste xeito reproducése a baixa representación das mulleres. Tamén faltan mulleres que sirvan de modelo e impulso para as novas xeracións e que poidan axudalas en situacións difíciles. Faltan igualmente cando se trata de alixeirar o dominio masculino nos colexios e gremios e de transmitir experiencias que poderían levar a que os obstáculos para contratar mulleres sexan desmontados antes. Atendendo estas circunstancias está claro que existe unha importante conexión auto-catalizadora: se houberse máis mulleres desempeñando funcións directivas, outras habrían chegar aí con maior facilidade.

En Alemaña (máis ou menos en comparación cos EEUU), os prexuízos ligados aos roles son especialmente fortes. Unha maior contratación de superiores e colegas ten que ver coa incompatibilidade entre a maternidade e a carreira científica. Nisto obsérvase unha curiosa

inconsecuencia: non hai case ningún home ao que lle pareza correcto e bo que haxa tan poucas mulleres en postos directivos, o que despois se manifesta no seu claro orgullo cando algunha vez, por dicilo dalgún xeito, se pesca algunha, así como na disposición para avalar programas de promoción para as mulleres e para escollelas en todos os gremios posibles. Con todo, polo xeral, non está ben vista a fama nas mulleres: "a muller pertence aos seus fillos" alterna con "o lugar da científica está no laboratorio". Pode que isto se deba a que moitos homes non poden imaxinar como terían feito carreira sen o apoio das súas mulleres. Por iso as mulleres de éxito tenden a ocultar

as súas criaturas. E ás científicas sen prole repróchacheselles que non se preocupen de transmitir en herdade a súa intelixencia. Todos iguais! Esta situación non é realmente culpa da muller, senón da natureza do asunto (ou do asunto da natureza). Tamén se poden compartir cada vez máis cos homes as obrigas familiares na medida que van medrando as criaturas. Entón a carga vai para o membro da parella que ten outros traballos en empresas, cargos honoríficos, funcións directivas en varios institutos a un tempo ou ocupacións serias non profesionais (*hobbies*, deportes). Este tipo de actividades adicionais son por suposto aceptadas tamén no caso dos homes.

Outros prexuízos teñen que ver coas aptitudes directivas: das mulleres agárdase un comportamento máis ben servil ca dominante, como corresponde á imaxe da muller que vén marcada normalmente pola nai, a esposa, a amante, a filla ou a secretaria, mais poucas veces por colegas femininas en situación de igualdade. Unha aparición segura e soberana dunha "muller de carreira" interprétase a miúdo como antinatural, dura e autoritaria, mentres que nos homes en roles directivos pertence ao repertorio normal do 'impoñerse'. Tampouco se lles confía con frecuencia ás mulleres a organización de recursos extensos e a dirección de persoal na mesma medida que aos homes coa mesma competencia científica. As mulleres tampouco son aceptadas como xefas tan facilmente. Este tipo de prexuízos dificultánlles ás mulleres o ascenso a posicións directivas, así como a realización da súa profesión.

Moitas mulleres teñen a experiencia de que as súas contribucións a discusións non se aprecian debidamente e teñen menor impacto que as dos seus colegas. Estudos científicos en Suecia amosaron que a valoración da competencia científica das mulleres é claramente inferior á dos homes coa mesma

<p>capacidade. E iso que, por norma xeral, no que respecta á aceptación de resultados de investigación publicados non se fai ningunha diferenza entre os dos homes e os das mulleres. O que si se aplica de xeito diferenciado é a valoración da cualificación profesional en función do traballo producido. A discriminación neste caso de seguro ten lugar sen ningunha intención.</p> <p>A planificación da carreira é especialmente importante para as mulleres; no sistema científico alemán é difícil. Para científicos e científicas novas o habitual son unha serie de contratos temporais de duración relativamente curta que van parellos a miúdo con cambios de contorna. Nin nas universidades nin nos institutos hai unha escada para facer carreira; agárdase máis ben o salto dunha posición dependente con poucas posibilidades de influencia ao rol directivo, o que implica tamén normalmente un cambio de residencia. Doutra banda, debido a que aínda non teñen feito suficiente, non se ve capaces aos novos e novas científicas para un salto semellante así por así e hai medo das valoracións equivocadas. Este sistema prexudica as mulleres de forma especial, porque, por unha banda, a planificación do camiño profesional é especialmente importante para elas e, doutra</p>	<p>banda, porque se pensa que teñen unha menor competencia directiva.</p> <p>—</p> <p>En verdade teñen que se excluír mutuamente ciencia e familia? Ter descendencia non é só estresante e rouba tempo, senón que tamén aporta felicidade e é visto polas mulleres que fixeron unha carreira de éxito como algo completamente vantaxoso e beneficioso. De seguro que hai moitas mulleres ás que a enorme carga de traballo agardada as disuade dunha profesión que, doutro xeito, poderían e quizerían desenvolver con pracer e creatividade. Mais as criaturas acaban medrando e a aptitude para a carreira científica é totalmente independente da maternidade. Hai vías para non ter que esixirles ás mulleres esta decisión, senón só deixar que decidan a aptitude, a inclinación e o rendemento no camiño profesional da ciencia?</p> <p>Con frecuencia pídese que se faciliten máis xornadas a tempo parcial para as mulleres e para os homes. Tamén se fomenta a licenza para o coidado da prole². En casos illados e, independentemente do campo de investigación, este pode ser o camiño correcto ou proporcionar un alivio por pouco tempo. Mais cómpre ter en conta que as da</p>	<p>persoa científica son en gran medida actividades individuais que non se poden substituír por outras. Para unha carreira deste tipo vale a afirmación: o que sofre é o propio proxecto, non o do xefe. O emprego compartido (<i>jobsharing</i>) a miúdo non funciona porque é unha mesma quen ten que facer as observacións e ler os libros. Á doutoranda a tempo parcial só se lle vai ofertar o proxecto máis aburrido que non ten prása e, despois no grupo, axiña van deixar de tomala en serio. Algúns experimentos non se poden realizar cun posto a tempo parcial. As interrupcións longas do traballo son perigosas, xa que, segundo as circunstancias, non se pode recuperar o perdido e moita da competencia xa adquirida pode volverse inútil. Desde logo que hai persoas incrivelmente talentosas que, con todo, volven á profesión, mais un novo comezo é difícil e os déficits hai que compensalos cunha disciplina xigantesca e con esforzo. Exemplos doutras profesións individualistas poden ilustrar mellor isto: unha tenista que adestra a metade que as súas colegas axiña non poderá participar nos torneos do club. Mentres que unha violinista de segunda fila dunha orquestra pode ter un traballo a tempo parcial, a primeira violinista non ten esa posibilidade, porque o seu posto é insubstituíble debido á súa experiencia.</p>
M O N O G R Á F I C O		

En Alemaña díselle "*Rabenmutter*" –nai corvo– a unha nai que, sen ter necesidade, non coida ela mesma das súas criaturas, mentres que noutros países son habituais as escolas na etapa preescolar ou as empregadas do fogar. Tamén aquí hai exemplos de escolas infantís fantásticas e mesmo, en determinadas circunstancias, é mellor para as criaturas recibiren o coidado de profesionais xunto con outros nenos e nenas da mesma idade no canto de estaren soas cunha nai posiblemente frustrada e infeliz. A participación dos pais na crianza aumentou recentemente, cousa que non só pola descarga das nais, senón tamén no interese das criaturas é moi positivo.

Porén: mesmo cando está totalmente claro que tamén outros poden varrer, lavar a roupa, cambiarlle os cueiros á criatura e recoller os anacos dos xoguetes ciscados polo chan, todo isto é moi difícil en Alemaña! Case non hai prazas de escolas infantís de xornada completa, mesmo das caras e sobre todo para as criaturas máis pequenas. Por riba, en Alemaña dáse un paradoxo: cando fillas e fillos son grandes, os pais teñen polo xeral diñeiro suficiente. Pero non o precisan para nada: o estudo e a escola son gratuítos en Alemaña. Cando as criaturas son pequenas, pais e

nais a miúdo son pobres e as escolas infantís non son para nada gratúitas, nin sequera doadas de contratar, coma noutros países. Buscalas implica unha carga a maiores para as nais e tamén distracción do seu verdadeiro traballo, que nin mesmo beneficia de inmediato as criaturas. Cando a prole vai á escola aínda é peor, como mentres tanto afortunadamente en Alemaña, desde PISA, todo mundo sabe– só o 3% das escolas funcionan todo o día –, como pode amañarse unha nai traballadora sen ser verdadeiramente rica e poder permitirse unha empregada do fogar –como era habitual antes– Cabe sospeitar que moitas mulleres, na idade na que corresponde a disposición natural de teren descendencia, non ceden a este desexo porque pensan que non se poden permitir iso. Tampouco está claro nesta profesión cando unha interrupción da carreira ou un avance lento son máis propicios. Se xa se ten un grupo propio e se é independente, daquela é máis doado, en comparación, delegar traballo de laboratorio, pero a dirección de colaboradores e colaboradoras esixe unha alta presenza e é imperativa a necesidade de establecer un perfil propio con contribucións independentes, tamén con viaxes a congresos. Xa agora se enxerga unha tendencia en Alemaña que non é favorable:

aumenta de xeito significativo a idade das mulleres que paren. Nas científicas a media está nos 32 anos. Unha das tarefas máis importantes da política é rematar con esta situación que non afecta só ás científicas, senón en xeral ás mulleres con pretensións profesionais, e ofrecer finalmente escolas infantís de confianza, accesibles e escolas para toda a xornada.

Na valoración da cualificación científica para a contratación e promoción non poden facerse case concesións aos currículos individuais de mulleres. Os chamamentos de mulleres incompetentes son fatais para a imaxe das mulleres, aínda que isto tamén sucede naturalmente cos homes. Porén, deberíase ter en conta a situación familiar na valoración da produtividade das mulleres (é dicir, a cantidade dos produtos científicos en función da idade). O prazo de vencemento de contratos de duración determinada e de bolsas debería alongarse en seis meses por cada criatura nacida durante a vixencia do contrato.

No que respecta ao apoio moral, para moitas mulleres a concesión dunha maior proporción de autonomía e independencia contribúe máis á solución de problemas relativos á familia que a expresión ben intencionada das preocupacións e consellos

paternos, que se poden percibir con facilidade como tutela. En xeral cómpre prestar atención a un tratamento correcto e igualitario, baseado no contido científico-obxectivo, dos colaboradores masculinos e femininos. Isto afecta tanto ao patrocinio como á promoción profesional. Unha consideración excesiva da situación familiar é a miúdo contraprodutiva, xa que facilmente separa as mulleres do discorrer científico xeral.

Cómpre desmontar consciente e directamente os obstáculos que atrancan a contratación de mulleres para postos directivos. É preciso comprobar coidadosamente se tamén no caso dun candidato se aportan os mesmos argumentos que habitualmente xogan un papel no colexio e nas facultades na contra da contratación de mulleres, do tipo: seguro que non vén polo seu home ou (moi frecuentemente e a miúdo sen razón) é unha persoa difícil, ou non é bastante orixinal, non ten publicado suficiente, non se lle pode sacar unha muller a unha universidade que xusto acaba de chamala. Aos argumentos que a miúdo dificultan un chamamento a cátedra pertencen tamén puntos de vista de tipo temático, como se o campo de traballo está demasiado preto ou demasiado lonxe dos seus colegas de instituto. Nestes

casos debería procurarse considerar este tipo de argumentos en segundo lugar fronte á cualificación. A cooperación dos institutos de investigación do mesmo lugar, para facilitarles aos matrimonios un posto nunha proximidade levadeira, sería moito de esperar.

Gustaríame rematar con catro desexos.

Ás mulleres: gustaríame que as mulleres capacitadas abandonen despois de anos de patrocinio, en favor dun traballo máis cómodo, pero dependente, e que non se queixen demasiado pronto de discriminación. Que teñan máis conciencia de si mesmas e valor para o poder e que queiran acceder a postos

directivos con todos os seus retos. Que se apoiem lealmente unhas ás outras na realización destas funcións.

Aos homes: desexaría que os homes, en cargos superiores, revisen a fondo e consecuentemente a súa postura persoal e que valoren a competencia das mulleres correcta e obxectivamente. Que non fagan cargar directamente a todas as erros das primeiras colaboradoras. Que se comporten de xeito que as representantes dos dereitos das mulleres sexan prescindibles nas contratacións.

Desexo que por fin tamén en Alemaña, coma noutros países, se poida deixar educar ben e coidar fillas e fillos en escolas na etapa

preescolar e escolas de xeiras de todo o día con total naturalidade. Só iso lles pode proporcionar ás mulleres capacitadas para esta profesión a precisa seguridade para planificar.

Desexo que pronto teñan postos directivos tantas mulleres que o problema desapareza e que non sexan precisos os programas de promoción da muller. Que as mulleres sexan integradas nos gremios só pola súa competencia e non para ter conta de que non sexan discriminadas ou para cubriren determinadas cotas. E moito maior tacto do que agora no restante camiño profesional.

EU NON ME PAREZO AOS DEUSES!³

Alemaña só aportou un pouco ao Proxecto Xenoma Humano internacional: a República Federal está no penúltimo posto en participación investigadora, por diante de China. Aquí máis ben conxúranse os perigos que poderían orixinarse pola veloz evolución dos coñecementos científicos. A miúdo débuxase na discusión pública unha imaxe distorsionada da xenética. Están moi estendidas as especulacións sobre "o" xene da fermosura ou o da esquizofrenia, sobre a cría de seres modificados xeneticamente e os seus perigos. De feito non se pode dicir de antemán sobre

ningún xene en que conxunto de características inflúe. Mesmo a patentación de secuencias xenéticas é posta baixo sospeita moral: ademais as investigacións son desorbitadamente custosas; se poden levar ao desenvolvemento de novos medicamentos: nese caso a protección da patente é lécitima. Os novos medicamentos que se prevén e os seus efectos son tamén os que poden levar no futuro a unha discusión obxectivada sobre a xenética. Para iso, porén, a opinión pública precisa da aclaración sobre os logros e as limitacións da ciencia actual. O estado presente de coñecemento na investigación biolóxica non pode continuar sendo ignorado.

1,8% DE TRES BILLÓNS – ISO É O SER HUMANO: O QUE NON SÓ JOSCHKA FISCHER DEBERÍA SABER SOBRE A XENÉTICA / UNHA AXUDA.

Christiane Nüsslein-Volhar (F.A.Z. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*)

"A Darwin coñézoo algo menos."

Joschka Fischer

Todo o mundo fala do xenoma. E a maioría non sabe o que iso significa. O xenoma humano foi

decodificado, dise – iso significa os homes de cristal nos que se pode ver dentro. De repente os xenes explicano todo. Que só é cuestión de tempo cando os científicos poidan producir seres humanos con determinadas características desexables. Como se xa fose cousa feita. Máis ou menos ao mesmo tempo chegan novas sobre clons, embrións e células nai e de seguido son trinchadas con manipulacións xenéticas, mestúrase todo nos experimentos mentais con máis afán que coñecemento e combínase de calquera xeito para esbozar aventureiras visións de futuro. Especialistas en ética, políticos, teólogos e filósofos erguen o dedo índice e advirten por escrito que hai que reflexionar axiña sobre que é o que realmente queremos (a humanidade) e, sobre todo, que hai que poñerlle límites a quen investiga antes de que faga algo terrible.

A confusión é grande. Primeiro: non é un invento das persoas investigadoras que os xenes representen as instrucións de construción para todas as partes que compoñen unha célula e practicamente dirixen e condicionan todos os procesos do desenvolvemento do corpo e da fisioloxía de cada ser vivo. Por iso non ten sentido ningún protestar contra os xenes ou falar mal dos

investigadores. Tampouco a selección é algo contra o que se poida estar así por así, que se poida condenar e desterrar. A selección ten lugar a diario, a cada hora, en nós, a través de nós, na natureza, en todos os ámbitos da vida. Os resultados da xenética son realidade e totalmente independentes da personalidade de quen investiga.

Do mesmo xeito son válidos determinados coñecementos básicos da investigación biolóxica que se alcanzaron nos últimos vinte anos con axuda da técnica xenética, tanto se nos gusta a súa repercusión para a comprensión da bioloxía humana coma se non. Só que parece que estes coñecementos realmente revolucionarios para a bioloxía non lle interesan a ninguén, xa que nas visións de terror e escenarios de omnipotencia que abundan descritas na prensa non se fai ningunha referencia a isto. A ignorancia florece. Que é realmente interesante nesta nova, mais tamén na vella xenética? En qué punto estamos agora? Postulouse que os xenes eran os portadores de propiedades hereditarias que se transmiten segundo determinadas regras, que levan o nome de Mendel e que se coñecen hai case cen anos. Cada célula do corpo contén todos os xenes e mesmo por duplicado, unha copia procede da nai e outra

do pai. A estrutura física dos xenes foi descuberta en 1953 por Watson e Crick. É o ADN, unha molécula filiforme que está construída en liña sobre só catro piares, as bases A, T, G e C. A molécula de ADN está composta por dúas febras enroladas que son complementarias. É dicir, a orde das bases dunha febra corresponde claramente á da outra (A nunha febra significa T na outra, o mesmo sucede con G e C). Explícase así facilmente a duplicación idéntica dos xenes que ten lugar en cada división celular: as febras sepáranse e a cada febra illada adáptase unha copia complementaria.

A orde das bases condiciona de xeito cifrado (codificado) a composición das proteínas. Están formadas por vinte piares distintos –aminoácidos–, que teñen propiedades moi diferentes a nivel químico. Cada tres bases de ADN determinan un aminoácido na proteína. A maiores hai tamén codóns de terminación (*codón stop*) para o remate da proteína. Isto é ao que se lle chama o código xenético.

Son as proteínas, non os xenes, as que representan os verdadeiros materiais de construción e os axentes activos das células e os que, finalmente, condicionan as propiedades que constitúen a vida. A síntese de proteínas é realmente tamén a

que se quere descubrir coa axuda da enxeñería xenética, xa que a análise directa das proteínas é moito máis difícil que a análise dos xenes. A bioquímica clásica ocupouse principalmente da análise das proteínas, con encimas, piares celulares, factores e elementos estruturais das células e do tecido, e non dos xenes. Non todas as proteínas están en todas as células senón que se sintetizan segundo se precisan, por dicilo dalgún xeito, segundo a demanda e en cantidades moi diferentes. Especialmente difíciles de illar e de esclarecer por medio da análise bioquímica son algunhas proteínas escasas, como as hormonas. Son importantes porque interveñen, por exemplo, na dirección de procesos como o crecemento ou a diferenciación rexional e atópanse no organismo só en cantidades extremadamente pequenas e só en poucas células en momentos determinados. Os xenes, pola contra, son ademais todos igual de frecuentes (como se dixo, cada un en dúas copias por célula) e a facilidade coa que poden ser illados e analizados non depende nin da función nin da estrutura da proteína para a que codifican. Hai un cuarto de século descubríronse mecanismos que permiten partir o ADN, colocar segmentos particulares de ADN en bacterias illadas e reproducilos nelas ("clonais"). Cun novo e

M O N O G R Á F I C O

elegante procedemento (chamado PCR, *Polymerase Chain Reaction*) pódense multiplicar hoxe en día mesmo in vitro (é dicir, sen célula). Desta maneira pódese illar facilmente un xene determinado (ou unha fracción dun xene) nunha gran cantidade de copias. Neste tipo de poboacións puras de anacos relativamente curtos de ADN pódese determinar con facilidade grazas ás novas tecnoloxías a orde das bases e, con axuda do código xenético, ler a síntese das proteínas sen ter que levar a cabo a difícil análise directa das mesmas.

Unha vez illados os distintos xenes pódense producir tamén as proteínas correspondentes a grande escala en bacterias ou cultivos celulares. Hai que axudarse para iso da maquinaria da síntese do ADN e das proteínas das células hóspede. Proteínas escasas, como por exemplo as hormonas, factores sanguíneos, encimas e anticorpos, poden conseguirse de xeito especialmente puro e en grandes cantidades, sen ter que illalas de material animal ou humano. Nisto reside un dos ámbitos de aplicación médica máis importantes da xenética. Xa hai máis de vinte anos que se desenvolveron procedementos de produción xenética de distintas hormonas humanas como a insulina, a hormona do

crecemento e a eritropoietina (un factor segregado no propio corpo que se precisa para a formación do sangue). Este e outros produtos como as encimas e os anticorpos teñen efectos moi específicos no corpo humano e convertéronse, con modificacións axeitadas, en fármacos de extraordinario éxito, beneficiosos para moitas persoas enfermas e que lles proporcionan tamén ás empresas elevadas ganancias.

Cabe sospeitar que aínda hai, a maiores, unha grande cantidade de factores propios do corpo que aínda non se coñecen e que posiblemente poidan representar o punto de partida para o desenvolvemento de medicamentos de similar eficacia. É obxecto de moitas empresas farmacéuticas descubrir máis sustancias activas e producilas logo xeneticamente. Un camiño que se segue é rexistrar o xenoma humano decodificado na busca de xenes nos que se poida ver, con programas informáticos axeitados, que teñen parecido con "moléculas de éxito" xa coñecidas e que sexan así boas candidatas para o desenvolvemento de novos medicamentos. É esencialmente esta aplicación a que acareará finalmente os enormes custos do proxecto de financiamento privado da secuenciación do xenoma humano da empresa americana Celera. Xa que o

desenvolvemento de novos fármacos é tan extraordinariamente custoso como arriscado, non sorprende que as patentes teñan que protexer os dereitos dos "descubridores" que percibiron primeiro o potencial dos xenes para o desenvolvemento de medicamentos fronte proxectos concorrentes.

A decodificación do xenoma humano representa sen dúbida, por de pronto un punto álxido na xenética. O consorcio internacional do xenoma humano traballo durante dez anos no proxecto. Participaban grupos de investigación de seis nacionalidades, sobre todo dos EEUU e de Gran Bretaña; Alemaña, despois de Francia Xapón, con menos do tres por cento, en penúltimo lugar diante de China. Aos datos do xenoma pódese acceder na rede. Un acontecemento secular e ademais traballo conxunto internacional do mellor. Con todo, até agora non podemos comprender mais ca nun comezo a enorme cantidade de información que se nos ofrece. A interpretación dos datos do xenoma por expertos de diversas disciplinas descritos nas revistas científicas *Nature* e *Science* son verdadeiramente impresionantes; fará falta aínda algún tempo até que teñamos dixerido todo isto mesmo só de xeito aproximado.

O xenoma humano é polo menos vinte veces máis grande que o xenoma da mosca *Drosophila* ("mosca da froita"), o máis grande decodificado até agora. Só un pequeno anaco do ADN do xenoma humano reside nos xenes. Por iso se debateu ao comezo do proxecto se a decodificación da totalidade do xenoma humano valía a pena o que custaba. Preguntouse: non se tería alcanzado, coa inxente cantidade de diñeiro que había que investir, máis progreso a día de hoxe na comprensión da bioloxía humana e da medicina por medio de investigacións selectivas de xenes illados? En efecto, algúns xenes de enfermidades humanas foron xa clonados e secuenciados antes debido á súa posición no xenoma. Moitos xenes humanos con características específicas xa se coñecían en partes, de xeito que non se pode agardar un salto abrupto no incremento do coñecemento.

O Proxecto Xenoma Humano renderá de seguro a longo prazo, xa que no futuro facilitará considerablemente as investigacións. O xenoma decodificado proporciona unha base de datos á que se pode recorrer en calquera momento, utilizando tamén os novos procedementos logrados mentres tanto. A lexibilidade e

interpretabilidade do ADN depende do estado dos programas informáticos, que se poden modificar grazas a novos coñecementos. Con novas ideas e preguntas cabe agardar tamén no futuro interpretacións completamente novas dos datos dispoñibles.

Que é o que aprendemos agora? Antes de nada o resumo: tres xigabases. Tres billóns de palabras. Unha cantidade inxente de información. Só unha pequena parte determina a estrutura das proteínas: aproximadamente un 1,3 por cento. Que é o resto? Máis ou menos a metade do ADN é algo ao que se adoita chamar recheo, tamén restos – é dicir, "lixo". Isto significa que nin se sabe para que son estas rexións ou se tan sequera son importantes. En calquera caso non codifican proteínas, xa que están cheas de codóns de terminación. Estas rexións do ADN proceden polo visto de virus dos que a súa substancia hereditaria foi integrada no xenoma. Parece que hai moito que xa non teñen ningunha función. Pode que nos proporcionen explicacións interesantes sobre a historia da formación do xenoma humano. Tamén se atopan anacos de xenes bacterianos que, segundo parece, entraron hai pouco no xenoma humano. Non hai ningún indicio de xenes dos alimentos, dos cereais,

dos tomates. Bo sabelo e unha tranquilidade para os ecoloxistas contrarios ao xenoma humano. Hai só uns trinta mil xenes. É moito menos do que se pensaba até hai pouco. O lévedo ten seis mil, a mosca *Drosophila* trece mil, o verme *Caenorhabditis* dezanove mil e a planta *Arabidopsis* vinteseis mil xenes.

En comparación, os xenes do ser humano están conformados de xeito considerablemente máis complexo e son moito máis grandes. Isto é importante, xa que significa que o aumento de características e estruturas ao longo da evolución non sucedeu sinxelamente por medio dun aumento dos xenes. Os xenes humanos están interrompidos en maior medida que nos vermes e nas moscas por rexións que non se poden traducir en proteínas. É improbable que estas rexións non teñan ningunha función en absoluto, pero por agora non as podemos entender ben. Posiblemente non haxa nelas regras simples: é probable que participen na regulación dos xenes e que conteñan algo así como instrucións de uso, que determinen por tanto onde, cando e que cantidade se orixina dun produto xenético, de proteína. Mentres tanto aprendeuse a recoñecer nas proteínas módulos breves e frecuentes, aos que se lles poden adscribir características

bioquímicas específicas. A maioría das proteínas teñen varios módulos deste tipo e hai certas regularidades xunto coas que aparecen. Nos xenes humanos atópanse, polo xeral, máis módulos deste tipo por xene con respecto aos xenes da mosca e tamén hai novas combinacións.

Cabe supoñer que da maioría dos xenes se producen varias proteínas que se diferencian na composición destes módulos. Isto aumenta as posibilidades de facer diversas proteínas con funcións diferentes, pero dificulta a predición por parte dos investigadores da función dos xenes. Dos até agora coñecidos, uns mil douscentos destes módulos, só se descubriron noventa e catro novos no ser humano – é dicir, un oito por cento. A maioría xa se coñecían doutros animais. O humano é o primeiro xenoma dun vertebrado que foi totalmente decodificado. Unha das fontes máis interesantes para a súa comprensión ofrécea a comparación cos xenomas xa decodificados de organismos modelo. Antes, todos os de ambos os dous animais invertebrados, os grandes pequenos animais da xenética: o verme *Caenorhabditis elegans* e a mosca *Drosophila melanogaster*. Máis próximos aos seres humanos están os vertebrados, o rato doméstico e o peixe danio

cebra. Os datos do xenoma do verme e da mosca son recentes, o xenoma do rato está preto de concluírse, co xenoma do peixe vaíse comezar nos próximos días e debe estar rematado en dous anos.

Daquela vai ser interesante. Pois a comparación de especies emparentadas próximas, sobre todo o rato como mamífero, é o que nos proporcionará información sobre o realmente importante e imprescindible no xenoma humano. Por que entón organismos modelos simples? Pois porque son doados de manter e baratos e xa se sabe moito sobre a súa bioloxía. Os efectos dos seus xenes no organismo xa se coñecen ben hai tempo. Nos vermes e nas moscas, con limitacións por agora tamén nos ratos e nos peixes, hai moitas cousas sobre as que se pode volver informar con experimentos xenéticos: pódense illar facilmente mutantes –familias nas que xenes illados mudaron ou non teñen ningunha función– de xeito semellante ás enfermidades hereditarias nos seres humanos. Recoñécese nos animais que conteñen o xene defectuoso en que procesos no animal participa o xene afectado e pódese descubrir deste xeito algo sobre a súa función. Xunto con este “fenotipo” –o xenotipo en función dun determinado ambiente–, a

análise dos xenes, das súas proteínas e o seu efecto temporal e espacial proporciona a miúdo coñecementos excitantes e extensos sobre a construción da forma e dos órganos durante o desenvolvemento dun animal. A estes animais pódenselle meter xenes illados no organismo. Os xenes poden ademais proceder doutros organismos ou estar formados por anacos de diferentes xenes. A raíz das secuencias de xenes pódense elaborar sondas moleculares, que permiten demostrar o efecto de xenes illados nos organismos vivos e facerlles un seguimento.

Todo isto levou a que moitos procesos vitais fundamentais nos vermes e nas moscas se puidesen

comprender até o detalle, moito mellor que nos vertebrados, nos que o esforzo para obter resultados semellantes é en magnitude máis elevado. A investigación de organismos modelo levou a algunhas conclusións excitantes e para nada triviais sobre a lóxica da vida, que agora se corroboran cos resultados do Proxecto Xenoma Humano. Primeiro: en organismos pluricelulares hai moitos menos xenes que características. Isto significa, dunha parte, que cada unha das características está influenciada por varios xenes. Esta tese está ben documentada nalgúns estudos casuísticos, especialmente no caso da mosca. Tamén en moitos xenes que se

M O N O G R Á F I C O

crían ben coñecidos, aparecen cada vez máis e máis características ás que lles afectan. No xenoma humano, que dispón relativamente dunha cantidade reducida de xenes, a complexa relación entre estes e as características é obvia. Arrédase de xeito drástico da idea inxenua de que detrás de cada propiedade hai "un xene". Non ten sentido falar, por tanto, dun "xene" para a musicalidade, a agresividade ou a esquizofrenia. Tampouco hai ningún xene para o dedo gordo do pé ou para unha boa figura. Moitos xenes inflúen nestas características. Formulado de xeito claro: ao mellor non se pode predicir con seguridade para ningún xene –nin na mosca nin no ser humano– que é no que inflúe.

Poderase chegar a entender ben algunha vez as funcións dos xenes humanos decodificados? Como se pode investigar todo o que fan? A investigación só pode proporcionar grosos puntos de referencia; é cuestionable se se estará algunha vez en situación de identificar os xenes que, postos individualmente nun individuo xenético, lle concederán con seguridade (e sen efectos secundarios) determinadas características desexables. Segundo: hai un alto grao de parentesco entre os xenes de distintos animais. Así vense máis

ou menos na metade dos xenes humanos claras semellanzas cos do lévedo, a mosca e o verme. O mesmo vale tamén para os respectivos organismos. Estes parentescos significan, dunha parte, que as proteínas que constitúen cada célula teñen orixes comúns. Non é realmente sorprendente, xa que todos procedemos de organismos unicelulares que xa posuían os piares fundamentais dunha célula. Hai dez anos, mentres tanto, chegou unha gran sorpresa coas investigacións comparadas de xenes de invertebrados con vertebrados (aos que pertence o ser humano): tamén son ben parecidos os mecanismos superiores que determinan a constitución dos animais e que establecen onde arriba ou embaixo, diante ou atrás, onde e como han colocarse ollos e pernas. E isto, aínda que os animais (coma a mosca ou o rato) a miúdo non se parezan. No caso destes mecanismos a miúdo xogan un papel complexas interaccións de proteínas, que –e isto é o sorprendente– se atopan en especies moi afastadas na mesma ou moi parecida relación. Ben entendido, os mesmos xenes nos seres humanos, o rato e a mosca son en casos moi illados totalmente idénticos, e obsérvase claramente que proceden dunha orixe común.

Isto quere dicir que na evolución, no caso do nacemento de novas especies, as proteínas coas súas interaccións foron transformadas, duplicadas, modificadas, perdidas e novamente combinadas e só raras veces apareceu algo novo. Moitos destes parámetros moleculares dos plans de construción son compartidos polos animais, aínda que con frecuencia a procedencia común xa non se pode recoñecer na súa forma final. Estes descubrimentos da xenética confirman do xeito máis fermoso as ideas que Linné achegou para erixir o seu sistema das plantas e Goethe para a súa filosofía científica da metamorfose das plantas e dos animais: "Todos os membros se forman segundo leis eternas, mais a forma máis escasa garda en segredo o modelo inicial."

Foi Darwin quen viu máis nesta orde natural que a falta de imaxinación dun creador, a quen lle resultaba máis ou menos doado crear algo parecido en lugar de algo novo. Darwin deuse conta de que a semellanza das figuras a miúdo remite a unha procedencia común e propuxo como mecanismo que pode explicar a creación de novas especies a partir das existentes a variación hereditaria, xunto coa exitosa selección natural. As súas reflexións, que publicou no seu

<p>moi recomendable libro <i>On the Origin of Species by Means of Natural Selection</i> en 1859, baseábanse nunha xenial combinación de notables observacións. Os grandiosos fósiles dos Andes suramericanos, o influxo da selección do criador na orixe de pombas e razas de cans, a adaptación de especies de pimpíns (o paxaro) claramente moi emparentadas para explotar as máis diferentes fontes de alimento, puxéronlle diante dos ollos a transformabilidade das especies e as forzas que a poden lograr. A súa teoría da orixe común ou comunidade de descendencia irritou daquela a opinión pública até o máximo e, pese a confirmación con creces, finalmente pola investigación do xenoma, aínda hai xente que cuestiona a mutación e a selección como a forza impulsora da transformación.</p> <p>Karl Marx –coma todos os filósofos da época– analizou intensamente o libro de Darwin. Porén, Darwin, non considerou lograda a unión de socialismo e evolución e falou dunha “opinión louca” preponderante en Alemaña sobre a relación entre socialismo e evolución. Darwin aínda non sabía nada dos xenes e non lera o artigo de Mendel. Os xenes apareceron aínda a principios do século XX, despois da redescuberta no ano 1900 do xenial traballo de Mendel,</p>	<p>no que describiu as regras hereditarias de características sinxelas dos chícharos. O importante zoólogo e investigador da célula de Würzburg, Boveri, percibiu nos cromosomas, que se atopan por duplicado nos núcleos celulares das células do corpo e que nas células xerminativas (gametos) están reducidos a unha liña simple, os portadores dos xenes. A teoría dos cromosomas da herdanza foi intensamente investigada despois, especialmente coa xenética da mosca <i>Drosophila</i>, en laboratorios americanos. Logo xurdiu a xenética das bacterias e dos seus virus, nos que se trata de sistemas realmente pequenos e sinxelos, que permitían, tamén aos moleculares, remitirse á natureza formal da herdanza. Foi co desenvolvemento da enxeñería xenética a comezos dos anos setenta cando se estivo en situación de investigar, comparar e aprender a comprender tamén os xenes de organismos máis grandes –organismos unicelulares, pluricelulares, verme, mosca, rato, ser humano– que raras veces eran recoñecibles nos seus efectos bioquímicos, aínda que si nos mutantes. Aquí estamos hoxe. En Alemaña, aínda que a xenética non está especialmente ben representada –como se dixo, o tres por cento da participación no Proxecto Xenoma Humano– hai, pola contra, abundante sabedoría.</p>	<p>Coma sempre, Goethe é o que mellor pode expresar o que o investigador e a investigadora senten: “Eu non me comparo cos deuses! Moi fondo se sente / o meu parecido co verme, que remexe o po” (Fausto).</p> <p>Agradezo aos meus compañeiros Florian, Frank, Holger e Ralf, así como a María e Friedrich as discusións e a crítica do texto.</p> <p>Publicado no <i>Frankfurter Allgemeine Zeitung (F.A.Z.)</i>, Feuilleton, venres 23/02/2011, páxina 43, Nr. 46.</p> <p>*Tradución e selección de textos da autora, desde o alemán, de MONTSERRAT BASCOY LAMELAS</p> <p>NOTAS</p> <p>1. Tirado de: http://www.eb.tuebingen.mpg.de/abteilung/n/3-genetik/christiane-nusslein-volhard/frauen-efuhrungspositionen-in-der-wissenschaft [data da visita 15/09/2011]</p> <p>2. No texto orixinal “Erziehungsurlaub”. Desde o ano 2001 este termo foi substituído por “Elternzeit” e designa un permiso ou licenza sen soldo despois do nacemento dunha criatura.</p> <p>3. Tirado de: http://www.eb.tuebingen.mpg.de/abteilung/n/3-genetik/christiane-nusslein-volhard/den-gottern-gleichich-nicht [data da visita 15/09/2011]</p>
M O N O G R Á F I C O		

FRANÇOISE BARRÉ-SINOUSI, PREMIO NOBEL DE MEDICINA 2008

FRANÇOISE BARRÉ-SINOUSI (París, 1947) forma parte da reducidísima nómina de científicas galardoadas co Premio Nobel de Fisioloxía e Medicina –xunto co seu colega Luc Montagnier–, no ano 2008, polo descubrimento do virus de Inmunodeficiencia Humana (VIH) causante da SIDA. Na mesma edición o recoñecemento da Academia sueca recaeu sobre o científico alemán Harald zur Hausen, polo achado do virus do papiloma humano causa do cancro cervical. A SIDA, a síndrome de inmunodeficiencia adquirida, vén ser o estadio final da infección crónica producida polo retrovirus VIH¹ (virus de inmunodeficiencia humana).

Barré-Sinoussi que, na actualidade dirixe a Unidade de Regulación das Infeccións Retrovirais², colabora coa OMS, viaxando a países en desenvolvemento, non só para un labor médico senón social e formativo, para mellorar a diagnose e frear a expansión da SIDA.

DATOS DO VIH/SIDA

O primeiro caso rexistrado de SIDA no mundo foi un home africano, un bantú que vivía en Leopoldville, a actual Kinshasa, na República democrática do Congo.

Será en xuño de 1981, cando o Centro de Control de Enfermidades (CDC) de Atlanta publique a primeira reportaxe sobre unha neumonía rara producida polo axente infeccioso *Neumocystis Carinii* (PCP) en cinco rapaces novos americanos, todos homosexuais. En 1984 o destacado investigador médico, Dr. Gallo, do Instituto Nacional de Cancro de EE.UU (INH) anuncia o descubrimento do virus HTLV3 como causante da Sida. Isto xerou unha gran controversia sobre quen era o autor e descubridor do virus desta nova enfermidade. O acordo oficial da negociación entre os dous grupos foi que ambas equipas de investigación tiñan igual dereito a reclamar o descubrimento e o illamento do virus, pero o comité dos Nobel decidiu que os científicos franceses fixeran unha contribución máis significativa ao estudo do VIH.

Controversias científicas á marxe, o feito é que nos anos 80 a epidemia da SIDA desata unha *psicose* social en Norteamérica (nome que o propio presidente Reagan, de costas á comunidade científica, nin sequera se atreve a pronunciar) que se vai desprendendo a modo do guetto marxinal para sinalar a nomes tan identificables coa ideosincrasia

norteamericana como o actor Rock Hudson.

Outras fontes indican que un estudo asociado ao dengue e efectuado no Caribe detectou que as primeiras evidencias de infección por VIH en Haití xurdiron en mostras obtidas a partir de 1979, e os primeiros casos de SIDA en Haití e nos Estados Unidos déronse a coñecer a comezos dos 80. Cómo foi detectado? Máis importante que calquera característica dos doentes estes mozos carecían dun tipo particular de glóbulos brancos, esenciais para ter un sistema inmunitario san. O habitual é ter entre 600 e 1500 “células T CD4+” (tamén

chamadas células T axudadoras) pero se é menor de 200 células por milímetro cúbico de sangue, ou menos do 14% do total de linfocitos, probarían a presenza da enfermidade. Efectivamente estes homes tiñan niveis moito máis baixos. Esta deficiencia inmune explicou por qué eran tan susceptibles ás enfermidades.

A Sida considerada unha pandemia mundial, con máis de sesenta millóns de persoas afectadas, das que vintecinco millóns xa faleceron (1981-2009). No ano 2009 hai 1.8 millóns de persoas infectadas.

O 90% das persoas con VIH/SIDA, viven en países subdesenvolvidos, o 67% na África subsahariana, onde hai 14,6 millóns de persoas afectadas. Nestes países prodúcense 16.000 novas infeccións diarias por VIH, das que 9.000 son mulleres, e só están recibindo atención un 36% da poboación. O 60% dos casos son menores de 20 anos.

Segundo a OMS, a expansión do acceso ao tratamento permitiu que do ano 2004 ao 2009, o número de casos de infección se reducise nun 19% e máis dun 25% desde 2001, nos países onde era maior a incidencia, como os da África subsahariana³.

Na actualidade a busca dunha vacina definitiva contra esta enfermidade, vaise facendo máis viable, máis do que pensou Barré-Sinoussi no 2006 que considerou a historia das vacinas contra o VIH como “soños e pesadelos.” Desafortunadamente, menos dunha quinta parte da xente considerada de alto risco de infección ten acceso a efectivos métodos de prevención tales como tests de VIH para adultos (0,6%); en educación, a provisión de agullas e xeringas e tratamentos para toxicóman@s (4%); condóns (9%) e programas de interrupción da transmisión madre-criatura (9%)⁴.

CRÓNICA DUNHA INVESTIGACIÓN

Françoise Barré-Sinoussi, forma parte do Consello de Goberno da Sociedade Internacional de SIDA. Declárase unha investigadora apaixonada polo seu traballo. É autora de máis de 200 publicacións e outros tantos artigos científicos, participa como relatora en centenaes de conferencias, simposios e congresos. En febreiro de 2009 Barré-Sinoussi foi elixida membra da Academia da Ciencia. En Xullo de 2010, foi confirmado que ela sería a próxima Presidenta elixida da IAS (*International AIDS*

Society)⁵ sociedade da que é membra honoraria.

UNHA VIDA DEDICADA Á INVESTIGACIÓN

Pero ninguén mellor que a propia Barré-Sinoussi para describir o seu periplo persoal e investigador:⁶ *Para min o descubrimento do VIH non é o virus en si senón o que podemos facer pola humanidade.* Françoise Barré descubriu o elo entre o VIH e a SIDA: *“por cada dous pacientes que empezan a tratarse, descúbrese un caso novo de infección e así os 2,7 casos anuais”.*

Nacín en xullo de 1947, no distrito 19 dos arredores de París, a cidade que agora me recorda á miña casa. As vacacións da miña infancia paseina en Auvergne no campo no centro de Francia, onde pasaba os meus días no exterior, observando as marabillas do mundo natural, incluso o máis pequeno insecto cativaba a miña imaxinación. A fascinación polo mundo natural ao mellor, foi a indicación máis temperá da dirección que tomaría o meu futuro.

O día da súa voda estaba no laboratorio e o seu futuro marido chamouna ás 11:30 preguntándolle se ía poder asistir; elixín o

compañeiro adecuado, con sentido do humor, el sabía que, se casaba comigo, sempre ía ser así...

Non se considera, en calquera caso "demasiado feminista." Cre que está ben buscar a igualdade como criterio pero que ser muller non debe ser un valor engadido.

Durante os anos da escola, a miña paixón polas ciencias foise reflectindo nas miñas cualificacións que foron moito mellores en ciencias que en linguas ou filosofía. Tendo completado o bacharelato en 1966, estaba inicialmente indecisa entre estudar a carreira de medicina ou de ciencias biomédicas. Finalmente me decidín pola carreira de Ciencias na Facultade de Ciencias de París. Pola pragmática razón de que un

grado en Ciencias Naturais era máis curto e máis barato que en Medicina e non quería cargar á miña familia máis alá do que puidesen soportar, ao longo dos meus estudos.

Sentiu discriminación nos seus primeiros anos de carreira científica. Filla de ama de casa e dun padre que pensaba que ese era o destino da muller. Polo que máis dunha vez lle espetou que precisamente por ese comportamento coas mulleres, propuxeme demostrarlle do que era capaz unha muller por si mesma.

Ao finalizar os meus estudos, cuestioneime a posibilidade da investigación como unha opción na miña carreira. O importante para min era adquirir experiencia no laboratorio para clarificar as dúbidas sobre o meu futuro. Contactei cunha gran cantidade de laboratorios privados e públicos, ofrecéndome como voluntaria a tempo parcial. A miña busca dun laboratorio onde asentarme foi infructuosa durante bastantes meses. Foi só cando unha amiga da universidade me suxeriu contactar cun grupo do que ela era colaboradora, que por fin me admitiron como voluntaria. O grupo estaba dirixido por Jean-Claude Chermann do *Institut Pasteur* en *Marne-la-Coquette*. Chermann

estaba estudando as relacións entre retrovirus e cancro en ratos. Moi pronto el se decatou da paixón e o entusiasmo que estaba mostrando na miña investigación, e a pesar de que debía continuar indo a clases para a miña carreira, eu dedicaba todo o meu tempo ao laboratorio e só aparecía pola universidade para facer os exames finais.

Moi pouco despois da miña chegada ao grupo de Chermann, Jean-Claude propúxome o proxecto PhD (*Philosophiae Doctor*, proxecto de doutoramento). O meu proxecto analizaba o uso dunha molécula sintética que, nos tests preclínicos mostrou que era quen de deter a progresión da enfermidade nos ratos.

Naquel momento Jacques Monod, director do Pasteur, decidiu mudar todas as institucións externas do Instituto, incluídas as de *Marne-la-Coquette*, ao campus principal no distrito 15 dos arredores de París. Este traslado provocou certa desorde así que non puideron completar a investigación de doutoramento ata tempo despois. Conseguí doutorarme na Universidade na Facultade de Ciencias de París no 1974.

No tempo de estudo, o grupo fomos visitar aos doutores Dan Haapala e Robert Bassin, dous

investigadores do *National Cancer Institute* (NCI) do *National Institutes of Health* (NIH) de EE.UU, durante un período sabático.

Máis aló diso, un membro dese laboratorio estivera no grupo ensinándonos a técnica de detección da *transcriptasa inversa*, pouco despois do descubrimento desa enzima por David Baltimore e Howard Temin.

Seguindo eses contactos, decidín contactar con Bob Bassin para unha *amistosa* investigación posdoutoral no *National Institute of Health*⁷, de Bethesda, a mediados dos 70. O meu proxecto foi aumentando os desafíos e a experiencia no NIH enriqueceume. Dese período recordo especialmente un ano nos EE.UU, durante o meu doutoramento en que coñecín ao meu futuro marido co que casei no ano 1978. Ademais mentres estaba en EE.UU fun reclamada polo INSERM (*National Institute for Health and Medical Research in France*) para volver ao laboratorio de Jean-Claude Chermann que se trasladara para o campus central no Pasteur, na unidade do Professor Luc Montagnier.

O grupo foi dos poucos que seguiron traballando desde os setenta ata comezos do 80 buscando o enlace entre o retrovirus e o cancro.

O meu proxecto de investigación era estudar o control natural das infeccións retrovirais no hóspede e en particular o rol de interferencia no control dos retrovirus endóxenos, e a implicación das secuencias retrovirais na potencial metástase das células tumorais, experimentando con ratos.

Willy Rozenbaum, un dos primeiros clínicos en observar a alarmante epidemia, que afectaba especialmente aos homosexuais, traballaba coa viróloga Françoise Brun-Vézinet, coa que contactou Luc Montagnier, a finais de 1982 e do que fora publicada unha reportaxe en 1981 polo CDC, Centro de Control de Enfermidades. Despois dese contacto Luc Montagnier preguntoume se estaba interesada

en traballar nese novo proxecto para determinar se o retrovirus podía ser responsable da enfermidade. Despois de debateloo con Jean-Claude Chermann, aceptamos a proposta. Previamente detectáramos secuencias de virus de tumor mamario (MMTV) nos linfocitos dos peitos dos pacientes de cancro, e estabamos familiarizadas coa técnica de detección da actividade da transcriptasa inversa. Polo que consideramos que sería relativamente rutinario detectar a presenza de retrovirus, e obviamente estabamos capacitad@s para determinar se o retrovirus estaba presente en pacientes afectadas por esa enfermidade recentemente descrita (e despois coñecida por SIDA).

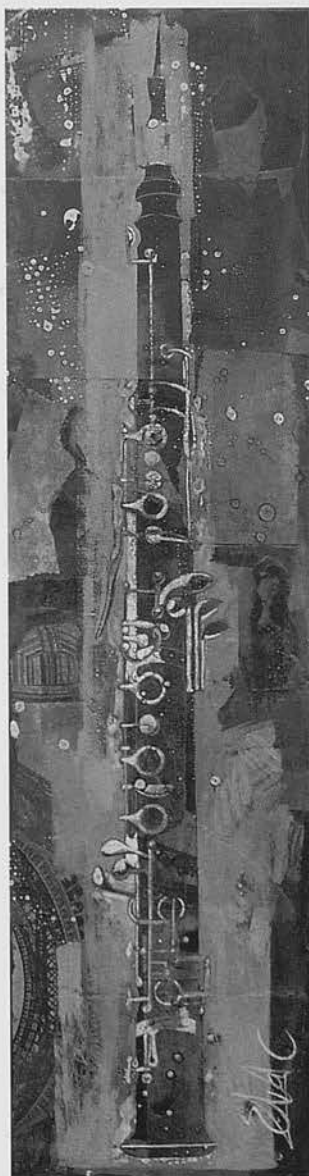
A finais de decembro de 1982, mantivemos contacto, o noso grupo, con Willy Rozenbaum e Françoise Brun-Vézinet no *Institut Pasteur*. A primeira semana de probas non deu mostras de ningunha actividade de transcriptasa inversa pero na segunda semana detectei actividade enzimática feble, o que se incrementaba significativamente uns poucos días despois. O nivel de actividade da transcriptasa caeu dramaticamente a medida que os T

M O N O G R Á F I C O

linfocitos do cultivo ían morrendo. Para salvar o cultivo, na esperanza de preservar o virus, decidimos engadir linfocitos do sangue dun doante ao cultivo celular. Esta idea probouse con éxito, o que xa se esperaba, que o virus estaba aínda presente no cultivo da célula, empezaba a infectar os novos linfocitos engadidos e fomos quen de detectar a considerable actividade da transcriptasa inversa. Chamámoslle a ese novo virus illado virus asociado á linfadenopatía (LAV). Neste punto foi importante visualizar as partículas retrovirais e Charles Dauguet, a cargo da plataforma de microscópica do Pasteur, subministrou a primeira imaxe do virus en febreiro de 1983.

Durante os meses seguintes continuamos cualificando ese virus illado e en colaboración con biólogos moleculares do Instituto Pasteur, foi determinada a secuencia do xenoma. O esforzo colectivo de investigado@s do noso grupo e outros, e clínicos, aportou en conxunto datos abondos para convencer á comunidade científica e ás relevantes autoridades de que o LAV (despois chamada Virus da Inmunodeficiencia Humana) era o etiolóxico axente da SIDA.

O ano 1983 marcou o principio da miña carreira na investigación do VIH no Instituto Pasteur, a cal

continúa ata a actualidade. Recalei no instituto Pasteur, incluso despois da saída de Jean-Claude Chermann en 1987, e fun finalmente requirida como cabeza da Unidade de Bioloxía dos Retrovirus en 1992.

A miña vida profesional estivo intrinsecamente ligada a colaboracións con países de recursos limitados. A miña primeira visita ao continente africano foi en 1985 coa ocasión da Organización Mundial da Saúde (OMS), localizada en Bangui (República de África Central). Esta visita abriume os ollos. A súa cultura impactoume e transmitiume o desexo e a necesidade de colaborar con países en vías de desenvolvemento. A miña primeira visita a Vietnam en 1988 foi a primeira de moitas visitas e o primeiro paso de colaboración con países asiáticos. Esta colaboración con África e Asia resultou en continuos intercambios entre as e os mozos científicos desde os países respectivos e investigacións en París.

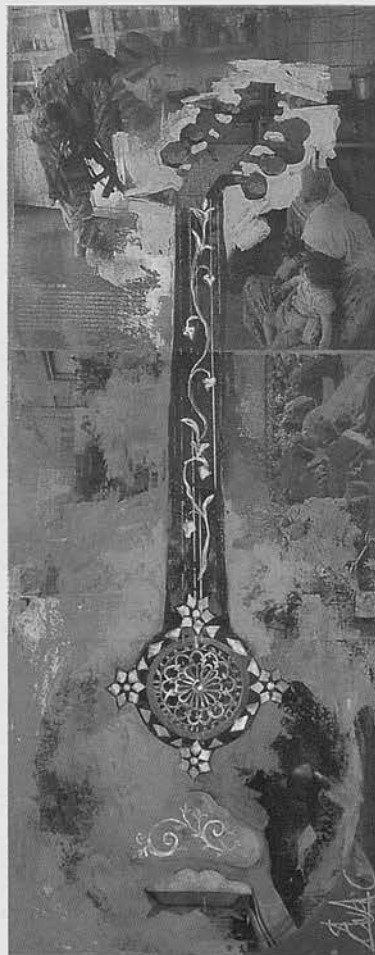
A miña unidade do Instituto Pasteur foi reconfirmada e renomeada Unidade de Regulación de Infeccións Retrovirais. A unidade alberga aproximadamente a vinte persoas, formada por estudantes, posdoutorado@s e o equipo permanente. Na actualidade a unidade está interesada en definir

os protocolos de protección inmune fronte á infección do VIH para a busca da vacina e os protocolos de protección fronte á SIDA por inmunoterapia. Ao longo destas liñas a unidade está focalizando a súa busca nos mecanismos de control de hospedaxe da infección do VIH, tanto a nivel celular como a nivel da resposta inmune. Estamos estudando exemplos de protección natural, como por exemplo as persoas expostas ao VIH pero non infectadas (EU) e as barreiras placentarias contra o VIH na transmisión uterina; ou a protección natural contra a enfermidade, tales como os controles de VIH (HIC) e modelos animais de infeccións non patóxenas (Mono verde Africano, AGM/SIVagm).

Aínda que este Premio Nobel manterá inmutable a miña longa traxectoria profesional, espero que este recoñecemento incite os estímulos internacionais para vencer a batalla contra a VIH/SIDA.

A SEGUINTE FASE: O VIH 25 ANOS MÁIS TARDE

A pesar dos anos que pasaron desde o primeiro caso recoñecido de infección, e de que o primeiro infectado fose un homosexual, o estigma da SIDA segue marcando

a imaxe das e dos investigadores neste campo. Barré-Sinoussi comenta nunha entrevista⁸ a reacción que obtivo dun taxista cando lle mencionou a palabra SIDA. O home respondeu que se

“non se podería aforrar o tempo e os cartos en lugar de dedicarse a esa xente?“, ao que a científica lle reprende que “precisamente ese comportamento é o que provoca que o virus se estenda”.

O coidado das persoas que viven co VIH é un compromiso de toda a vida que implica ocuparse do tratamento d@s crónic@s, a farmacoresistencia e, naturalmente, a prevención. Tivemos un éxito parcial na prevención da transmisión, particularmente da madre á criatura, pero son moitas aínda as mulleres que non teñen acceso a estes programas⁹.

A variabilidade xenética do VIH resulta un obstáculo, segundo Barré-Sinoussi, posto que o virus almacénase en «reservorios» como os ganglios linfáticos do intestino. Cando o tratamento se interrompe, o virus reactivase e a doenza faise recorrente. Hoxe pódese saber que a resposta inmunitaria ao VIH se produce moito antes do que se pensaba anteriormente. Posiblemente, nas horas que seguen á infección. Daquela a importancia da diagnose e o tratamento temperarán. “Pode que agora esteamos tratando á xente demasiado tarde”.

Compriría aprender mellor de qué maneira evoluciona a

infección n@ hóspede, así poderase traballar na obtención de vacinas terapéuticas, porque "a vacina bloquearía a transmisión dunha célula a outra, pero aínda non se sabe como facelo".

Barré-Sinoussi fai un chamamento á comunidade sanitaria mundial que permita proseguir coas investigacións, pedindo un firme compromiso por parte dos gobernos dos países industrializados. Así mesmo incide na importancia das prácticas sexuais seguras para as que o uso de preservativos é fundamental.

Na súa campaña de concienciación e acción en países en vías de desenvolvemento, trae como modelo o caso de Camboia onde os avances no tratamento do VIH, supuxeron unha mellora xeral no sistema de saúde. Desde o ano 1995 ata o 2008, o sistema sanitario do país practicamente creou 50 centros para pacientes con infeccións *oportunistas* e tratamento antirretrovírico, 26 centros de atención pediátrica do VIH e catro centros para a vixilancia do reconto de células CD4+.

En Uganda, cando se conseguiu implicar as comunidades locais, logrouse que a infección se reducise un 50%. A científica ía aos mercados, reuníase coa xente para facerse comprender. Non é unha epidemia

no terceiro mundo, di, "a posibilidade de contaxiarse en Washington DC é dun 3%. É irónico, máis que en Senegal".

Un factor de risco é a falta de atención sanitaria gratuita. Isto faría dos EEUU un lugar máis perigoso que outros que si o teñen, aínda que o nivel de vida sexa máis baixo. Outro perigo son as poboacións moi relixiosas, supostamente monógamas, que non toman precaucións, porque non *existe* a vida sexual fóra do matrimonio. Neste ámbito resulta inútil falar de sexo seguro, condóns, etc.

E falando de preservativos e de medidas de prevención, Barré-Sinoussi refírese ao papel obstaculizador da Igrexa; reconece terlle escrito unha carta ao Papa Benedicto XVI recriminándolle declarar que os condóns non eran eficaces para combater a SIDA. "Iso é un acto criminal. Destruíu en poucos minutos o traballo feito por outr@s durante anos." Ademais a científica considera que a abstinencia é incompatible cunha boa vida.

A educación, e moi especialmente o diálogo coa xuventude, propiciarían un verdadeiro cambio de hábitos, para Barré-Sinoussi, que deixarían ver o futuro con optimismo.

Co apoio do Fondo Mundial de Loita contra a SIDA, a Tuberculose e a Malaria, 30.000 pacientes son controlados desde os programas TARGA (Terapia Antirretroviral de Gran Actividade).

Aínda que as perspectivas inmediatas non implican o antídoto contra a enfermidade, ao conseguir tratar a tod@s @s portadores do VIH, impedirase a transmisión a outras persoas.

Françoise Barré-Sinoussi reconece a enorme responsabilidade que supón un premio como o Nobel, para poder incidir aínda máis nas institucións e nos gobernos para que potencien a actividade sobre o VIH da xente nova investigadora.

No compromiso de Barré-Sinoussi está implicar tamén á comunidade científica doutros ámbitos como a inmunoloxía, e incluso a nanotecnoloxía. Porque o estado da cuestión precisa de "estratexias novidosas e creativas para obter unha vacina".

Nun momento da miña vida preguntábame se fixera unha boa elección ao concentrarme neste virus en particular. Pero no momento en que viaxo a África ou a Asia sudoriental e me relaciono con persoas que viven co VIH, decátome de que a motivación xorde cando sinto que podo realmente axudar as persoas afectadas.

OUTRAS REFERENCIAS
BIBLIOGRÁFICAS:

The Nobel Prizes 2008, Editor Karl Grandin, [Nobel Foundation], Stockholm, 2009

<http://www.pasteur.fr/ip/easysite/pasteur/en/research/scientific-departments/virology/regulation-of-retroviral-infections/regulation-of-retroviral-infections>

Françoise Barré-Sinoussi, co-discoverer of the AIDS virus and Nobel Prize in Medicine winner 2008 France 24 Interview:
<http://www.france24.com/en/20110604-fran%C3%A7oise-barre-sinoussi-nobel-prize-medicine-2008-aids-virus-discover-research-science>

NOTAS

1. Manal Alam: *El tratamiento del VIH por inhibición de la fusión de membrana viral*, dirección do profesor O'Shaughnessy, Universidade de Columbia:
http://www.columbia.edu/~bo8/undergraduate_research/projects/manal_alam_project/what_retrovirus.html

Que é o que distingue o VIH? "O VIH o virus que causa a SIDA é un virus con carácter retroactivo, o que significa que utiliza a cadea simple de ARN (ácido ribonucleico) para almacenar a súa información xenética e reproducirse. Ademais de ser parte da familia Retroviral, o VIH forma parte do xénero lentivirus. Un lentivirus caracterízase polo período de incubación longo, chamado período de latencia. Durante este período, o virus está latente e inactivo no sentido de que non produce una resposta física. A latencia do VIH ten un termo medio de 8-12 anos, o

tempo da infección polo VIH para o desenvolvemento dos síntomas da SIDA. O termo medio de período de latencia da gripe, por exemplo é de dous días. O VIH ataca e destrúe importantes células inmunitarias, os linfocitos T CD4 +, importantes células do sistema inmune responsable da loita contra a enfermidade. Datos recentes suxiren que o VIH rara vez mata a célula directamente, senón que inicia a matanza destes linfocitos T CD4 + indirectamente a través de agresións por parte de linfocitos T CD8 + e a apoptose inducida, ou morte celular programada. Polo tanto, o VIH enfrenta aos linfocitos T contra outros, ata a redución do seu número total. Os linfocitos T non infectados a miúdo morren por apoptose inducida. Co número de linfocitos T en descenso, o corpo é susceptible ás enfermidades oportunistas, como o linfoma da neumonía, a tuberculose e o linfoma de Hodgkin, que son síntomas da SIDA. Outro risco característico do VIH é a súa capacidade para mudar, polo que o VIH é moi difícil de tratar. Ademais, o VIH ten unha taxa excepcionalmente alta de replicación en comparación con outros retrovirus entre 1010-1011 novos virións prodúcense cada día en humanos infectados polo VIH. Estes dous factores aseguran un elevado número de mutantes do VIH existentes no corpo, o que fai difícil de recoñecer para o sistema inmunolóxico e difícil de combater".

2. *Unité de Régulation des Infections Rétrovirales*:
<http://www.pasteur.fr/ip/easysite/pasteur/en/research/scientific-departments/virology/regulation-of-retroviral-infections/regulation-of-retroviral-infections>

3. OMS: Global report. UNAIDS report on the global AIDS Epidemic-2010:
http://www.unaids.org/en/media/unaids/contentassets/documents/unaidspublication/2010/20101123globalreport_en.pdf

4. Robert Steinbrook: Message from Toronto Deliver AIDS Treatment and Prevention, en *The New England Journal of Medicine* (sep.2006):
<http://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMp068167>.

5. *International AIDS Society*.
<http://www.iasociety.org/>

6. Os datos autobiográficos traducidos do inglés desde o portal dos Premios Nobel (http://www.nobelprize.org/nobel_organizations/nobel/foundation/publications/lesprix.html) e, nalgún parágrafo excesivamente técnico, extractados para facilitar a súa comprensión. A información prestada nesta autobiografía aporta a información concreta dos pasos dados para o recoñecemento académico, expresados pola propia Barré-Sinoussi.

7. *National Institute of Health*:
<http://health.nih.gov/topic/AIDSandInfections>

8. A científica Premio Nobel Françoise Barré-Sinoussi Vs El Papa Benedicto XVI. Sexo y Estigma. Un encontro de mentes. Krisange! 23 Godless TV Mundo de ciencia y humanismo secular. Mfreeth.com
www.youtube.com/watch?v=XDM_Zd7Awu4

9. Boletín da OMS: VIH: un descubrimento importante que ya permite soñar con la posibilidad de curación:
<http://www.who.int/bulletin/volumes/87/1/09-040109/es/index.html>

M O N O G R Á F I C O

BIOGRAFÍA DE LINDA B. BUCK

Linda B. Buck: Como muller na ciencia, espero sinceramente que o meu recibimento do Premio Nobel sirva de mensaxe para as mozas de calquera parte do mundo, que saiban que teñen as portas abertas e que lles sirva de estímulo para cumprir os seus soños.

Linda Buck, eminente investigadora no campo da ciencia da percepción sensitiva, obtivo con Richard Axel, o Premio Nobel de Fisioloxía e Medicina de 2004 en recoñecemento ao seu labor pioneiro no descubrimento dos "receptores olfativos e a organización do sistema do olfato".

Linda B. Buck naceu o 29 de xaneiro de 1947 en Seattle (Washington) no seo dunha familia de orixe sueca, que emigrou aos EEUU a finais do século XIX, por parte de nai e irlandesa por parte de pai. É a segunda de tres irmás. A súa nai dedicouse ao coidado da familia, ao fogar e á crianza das súas fillas e o seu pai, enxeñeiro eléctrico, dedicaba o seu tempo de lecer a realizar e a construír inventos no patio da casa. A propia Linda conta na súa autobiografía que o interese da súa nai polos quebracabezas e os inventos do seu pai, foron a semente da súa futura afinidade pola ciencia, con todo e iso nunca se imaxinou, sendo nena que, chegaría a ser científica.

Dende pequena estudou música como actividade extraescolar e así o relatou ela mesma: "*Á parte da escola e das clases de música, a miña vida durante a infancia non foi excesivamente ríxida e estruturada e na miña familia déronme bastante independencia. Pasaba moito tempo coa miña avoa materna que me contaba lendas máxicas da súa infancia en Suecia e que ademais, para a miña gran satisfacción, ensinábame a facer vestidos para as miñas bonecas*"

Linda sempre agradece o afortunada que foi de ter unha nai e un pai que a apoiasen desde a infancia e que lle fixesen comprender que ela podía conseguir todo o que quixese na súa vida. "*Ensinárome a pensar con independencia e a ser crítica coas miñas propias ideas e me*

instaron a que fixese algo valioso na miña vida, miña nai dicíame que non me conformase con algo mediocre. Decátome de que interioricei as súas ensinanzas e de que os seus consellos influíronme no meu traballo como científica."

Como sempre tivo grande interese en axudar ao resto das persoas, inicialmente elixiu estudar Psicoloxía, pensando ser psicoterapeuta e en 1975 obtivo o dobre grado en Psicoloxía e Microbioloxía na Universidade de Washington. Finalmente decantouse pola Bioloxía, tras facer un curso sobre Inmunoloxía e trasladouse á Universidade de Texas ao *Southwestern Medical Center* de Dallas onde se doutorou en Inmunoloxía en 1980. Durante a realización da tese doutoral, dirixida por Ellen Vietta, Linda afirma ter conseguido a súa mellor formación científica: "*foi en Texas onde realmente aprendín a ser científica. Tiven unha marabillosa directora de tese, que demandaba hábitos de excelencia e precisión para facer investigación*".

De 1980 a 82 disfrutou dunha bolsa posdoutoral no Departamento de Microbioloxía da Universidade de Columbia no *College* de Medicina e Cirurxía de New York, no laboratorio de Benvenuto Pernis. Do 1982 ao 84 obtivo outra bolsa Posdoutoral no

Instituto de Investigación sobre o cancro da mesma universidade no laboratorio de Richard Axel.

Durante estes anos aprendeu moita bioloxía molecular con Richard Axel e outras persoas do laboratorio, coñeceu tamén a Eric Kandel, quen segundo Linda: *"sempre foi unha estupenda fonte de inspiración e coraxe"* De 1984 a 1991 pasou a ser asociada no Instituto Médico Howard Hughes da citada universidade de Columbia no *College* de Medicina e Cirurxía de New York, tamén no laboratorio de Richard Axel. A Axel agradécelle a súa tolerancia cara aos seus proxectos de alto risco, *"foi un mentor pouco usual na época xa que nos deixaba investigar con moita independencia."* Durante esa época disfrutou de apaixonantes discusións científicas con colegas de Columbia cos que mantivo a amizade durante anos: George Gaitanaris, Yom Jessell e Jane Dodd. Durante esa época en 1988 embarcouse na busca dos receptores olfativos.

En 1991, publicou por primeira vez con Axel os seus traballos conxuntos sobre a identificación dos citados receptores olfativos, froito das súas investigacións para explicar a habilidade dos mamíferos para detectar unha vasta cantidade de substancias químicas orixinarias de distintos olores. Os resultados deste

estudo sobre o olfato foron sorprendentes, xa que identificaron ao menos uns 1000 xenes (3% dos nosos xenes) diferentes que estaban activos no nariz das ratas. Tales xenes serven de receptores olfativos, que á súa vez son capaces de recoñecer e memorizar as, en torno a 10 mil, substancias odoríferas coñecidas. Cada célula olfativa está especializada, por tanto, en identificar un número concreto de olores, cuxo sinal envían ao cerebro mediante impulsos eléctricos. Todos os receptores son proteínas relacionadas entre si pero difiren en pequenos detalles; cada receptor consiste nunha cadea de aminoácidos que está ancorada á membrana celular e atravésaa sete veces. As súas investigacións realizáronse utilizando ratos, animais que posúen máis receptores olfativos que os humanos.

Ata a década dos noventa, en que presentaron os seus resultados, o olfato fora un dos sentidos máis enigmáticos e as investigacións centrábanse sobre todo en analizar a audición e a visión, dos sistemas sensoriais aparentemente máis vitais. Buck e Axel revolucionaron este campo de investigación ao seren quen de utilizar a metodoloxía molecular para determinar o funcionamento deste sentido. A partir daquela, continuaron os seus traballos por

separado. O seguinte obxectivo de Linda foi averiguar cómo se organizaban os sinais deses receptores no cerebro para xerar as distintas percepcións olfativas.

Desde 1991 ata 2001 empezou a traballar como profesora asistente e/ou asociada tanto para o Instituto Médico Howard Hughes como para o Departamento de Neuroloxía da Escola Médica Harvard en Boston, Massachusetts. En 2001 pasou a ocupar a súa praza como catedrática no citado Departamento de Neuroloxía. Linda remarcou que os descubrimentos sobre a organización do sistema olfativo citados pola Fundación Nobel, realizáronse durante estes dez anos nos que traballou en Harvard.

En 1993 e 1994 Buck publicou a explicación de cómo funcionan as células nerviosas no nariz, describindo a forma das neuronas que conectan o epitelio olfativo do nariz cunha parte do cerebro denominada bulbo olfativo.

En 1994 coñeceu a Roger Brent quen para ela e *"un maravilloso intelecto e compañeiro científico que foi a súa parella e unha importante parte da súa vida dende aquela."*

En 2002 volve á Universidade de Washington, en Seattle, como directora asociada da División de Ciencias Básicas do Centro de

M O N O G R Á F I C O

investigación sobre o cancro *Fred Hutchinson* e combina a investigación coa docencia como profesora afiliada de fisioloxía e biofísica. Alí continúa investigando os mecanismos que rexen a percepción olfativa e cómo orixinan as feromonas comportamentos instintivos.

Como para Linda sempre foi moi importante encontrar aplicación dos seus resultados de investigación para axudar as persoas, ao se trasladar a un centro de investigación sobre o cancro confiaba en colaborar coas súas investigación, sobre o olfato e o gusto, ao desenvolvemento de novos fármacos que bloqueasen o amargo sabor de algúns medicamentos contra o cancro.

Paga a pena destacar a dedicación completa de Linda ao seu traballo. Ela mesma relatou ao periodista Daniel Lyons de Forbes que traballara contra reloxo durante tres anos: *"acostumaba dedicar de 12 a 15 horas ao día ao meu traballo, erguíame, ía ao laboratorio e non regresaba ata altas horas da madrugada.*

Froito das súas numerosas investigacións, desde 1979, publicou máis de 40 artigos en prestixiosas revistas de investigación internacionais, como *Nature* e participou na publicación de máis de 8 libros.

Desde 1997 participa en máis de 20 comités editoriais e científicos, así como xurado de distintos Premios científicos e ademais do Premio Nobel de 2004, desde 1992 recibiu máis de 20 premios e recoñecementos internacionais ao seu labor e descubrimentos científicos. Algúns premios foron compartidos tamén con Richard Axel, en 1996, o Premio de Ciencias Unilever, e o Premio de Neurociencia Perl/UNC, en 2003. Linda pertence a distintas Academias científicas como:

- Academia Europea das Ciencias.
- Academia Americana das Artes e as Ciencias
- Instituto de Medicina das Academias Nacionais (EEUU)
- Asociación Americana para o Avance da Ciencia
- Academia Nacional de Ciencias
- Sociedade de Neurociencia.

Linda Buck séntese moi feliz por ser científica: *"Cando miro cara atrás na miña vida vexo que a fortuna me tocou por ter sido científica. Pouca xente ten a oportunidade que tiver eu de poder facer cada día o que máis me gusta, o que adoro facer. Tiven excelentes persoas como mentoras, colegas e estudantes con quen explorar o que me fascina e disfrutei dos éxitos e descubrimentos e estou*

agradecida por todas estas cosas e expectante por aprender qué será o seguinte que nos desvele a Natureza".

Tradución: Margarida Rguez. Marcuño

*Dpto. de Didáctica da Matemática e das Ciencias Experimentais. Universidade do País Vasco (UPV/EHU)

REFERENCIAS DAS IMAXES:

Copyright © The Nobel Foundation 2004.

MLA style: "Linda B.Buck - Photo Gallery". Nobelprize.org. 31 Oct 2011.

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/2004/buck-photo.html

- Copyright © Pressens Bild AB 2004, S-112 88 Stockholm.

- © Dan Lamont/DPA.

- The Gairdner Foundation.

ELIZABETH H. BLACKBURN: UNHA VIDA NA PROCURA DO RELOXO BIOLÓXICO

As irmás de Hipatia de Alexandría escriben con forza novas páxinas na historia da ciencia. Sempre estiveron aí. Como curandeiras ou alquimistas. Compañeiras e fillas invisibilizadas no xurdimento dos laboratorios modernos ou mecenas absortas polo poder da revolución científica. Nunca foron poucas, mais si foron perseguidas ou esquecidas. O seu entrar na Academia, como en tantos outros ámbitos públicos, foi precedido de exclusións, batallas e, sen lugar a dúbidas, merecidas vitorias.

A construción da racionalidade occidental e, por ende, da ciencia moderna tamén ten o seu propio subtexto de xénero. Cando viramos a vista cara atrás e analizamos diferentes teorías filosóficas e científicas a respecto da mente das mulleres levamos moitas sorpresas. Non só polas prohibicións e invisibilización das mulleres en base as mesmas, senón polos valores patriarcais que enchouparon e enchoupan os contextos de descubrimento e xustificación das teorías científicas. A análise feminista crítica co discurso científico dominante é unha das grandes aportacións do feminismo dos últimos trinta anos á teoría social da ciencia.

O certo é que aínda asumindo que a mente non ten sexo persisten os estereotipos que presupoñen maiores capacidades e destrezas para a realización de determinados

estudos e actividades a homes que a mulleres. Así aínda atopamos un reparto totalmente desequilibrado na promoción científica e tecnolóxica entre homes e mulleres. En Galiza, por exemplo, só un 12% das cátedras universitarias están ocupadas por mulleres ou a presenza das mulleres como investigadoras nas áreas de Enxeñería e Tecnoloxía non representa máis do 22%.

Dous semellan os retos futuros, mellorar os datos de presenza e recoñecemento das mulleres nas áreas de saber científico-tecnolóxicas e apostar por un discurso científico crítico cos estereotipos e os valores patriarcais da nosa sociedade. Desde esta perspectiva o recoñecemento de modelos femininos no quefacer científico é fundamental.

Elizabeth Blackburn é unha das poucas mulleres que ten acadado o maior grao de recoñecemento científico. Blackburn é premio Nobel en Medicina desde 2009. Este galardón recoñece unha brillante traxectoria de investigación no eido da bioquímica e un forte compromiso coa obxectividade da ciencia en augas tan complexas como a Comisión de Bioética dos EEUU da que dimitiu en 2004 por discrepancias coa entón administración Bush.

Blackburn naceu en Tasmania en 1948. Proviña dunha familia de tradición na medicina e a xeoloxía.

O amor polo saber, e a necesaria disciplina para efectivizalo, fóronlle transmitidos desde moi nena por unha nai fondamente preocupada pola boa formación. Posteriormente estudaría en Melbourne e se doutoraría en Bioloxía Molecular en Cambridge. Recibiu o Premio Nobel en 2009, xunto a Carol Greider e Jack Szostak, por resolver un dos grandes enigmas da vida. Nomeadamente, descubrir a enzima telomerasa que permite a duplicación do ADN. Esta enzima é a encargada de formar os telómeros durante a duplicación do ADN e, polo tanto, quen pauta a vida das células. Canta menos sexa a segregación de telomerasa, máis curtos serán os telómeros, chegando un momento no que a división celular será impasíbel e se producirá a morte celular. Vemos a importancia do seu descubrimento, xa que os telómeros son os responsábeis do avellentamento celular e a telomerasa representa o reloxo biolóxico de todas as células vivas.

Blackburn comezou o estudo dos telómeros xunto co biólogo Joseph Gall na Universidade de Yale no ano 1975, mais sería anos máis tarde na Universidade de California cando, xunto a súa alumna, a doutora Carol Greider, obtería uns resultados que marcarían un fito na investigación da bioloxía dos telómeros. Estas mulleres foron quen de dilucidar a aparente contradición entre dous feitos

comprobados: o primeiro, o acurtamento progresivo dos telómeros durante cada división celular e, o segundo, a replicación que ocorre de forma independente ao resto do ADN cromosómico. Este descubrimento sería fulcral na investigación sobre o cancro e a senescencia celular.

Na cadea de descubrimentos previos ao de Blackburn destaca unha muller a principios dos anos corenta do século XX, Bárbara McClintock. Esta investigadora da Universidade de Missouri dedicada ao estudo da xenética do millo describiu como a ruptura dos cromosomas resultaba en adhesión e fusión dos seus extremos. Unha das primeiras mulleres xenetistas demostrou como, a pesar do dano, os seus extremos se podían restaurar grazas á adquisición dun

novo telómero. McClintock recibiría o Nobel de Medicina por descubrir a transposición xenética moitos anos despois en 1983. Evelyn Fox Keller, unha das grandes analistas da ciencia desde a teoría feminista, dedicarlle o libro *Seducida por lo vivo*, onde narra unha vida de compromiso co coñecemento desde a óptica de xénero. Como exemplo reproducimos un fragmento das propias palabras de McClintock: "O que etiquetamos como saber científico é moi divertido. Apreciamos numerosísimas correlacións mais escápasenos á verdade, (...) as cousas son moito máis maravillosas do que o método científico nos permite sequera concibir".

Elizabeth Blackburn é un elo importante nesa cadea de mulleres científicas que son conscientes das

maiores dificultades que impón á sociedade aos corpos sexuados en feminino para o desenvolvemento da carreira científica. Desde a súa práctica cotiá tenta non perpetuar as estratexias patriarcais e no seu laboratorio a metade son mulleres. O taboleiro para boletíns está cuberto con fotos de estudantes e posdoutoradas preñadas. Se cadra para lembrar como o nacemento do seu fillo Ben, a idade de 38 anos, fíxolle considerar moitos dos estereotipos da cultura da ciencia. Ao igual que noutros moitos campos, a maternidade pon sobre a mesa o problema da corresponsabilidade e a conciliación dos horarios e as tarefas.

Por último, neste breve bosquejo da traxectoria de Elizabeth Blackburn, debemos destacar a súa vivencia da tensión entre a ciencia ideal e o ambiguo contexto da política real. O debate sobre a investigación en células madre e a clonación terapéutica é un exemplo perfecto desta tensión. Blackburn foi membra da Comisión de Bioética desde 2001 a 2004 adoptando sempre a postura de defensa da investigación celular aínda que participou no famoso Informe Kass de 2002 sobre as limitacións nas investigacións sobre clonación e células madre.

Tanto os defensores como os detractores sobre a investigación con células madre apelaron durante estes anos de debate e de moratoria da administración Bush á

Ciencia. Non obstante, en ambos os casos existía todo un armazón de valores éticos e relixiosos que estaban constantemente presentes nas diferentes posturas. Para unha lectura pormenorizada dos diferentes textos propostos na Comisión de Bioética e o calado dos debates que nela se produciron é moi recomendábel o capítulo décimo segundo do libro de Catherine Brady sobre Blackburn. Neste texto recóllense diferentes intervencións da científica e, incluso, a denuncia que realiza da ideoloxía antiabortista que sustenta o intento de prohibir a investigación con células madre. A propia Blackburn chega a afirmar: "O argumento real é un argumento simplemente antiabortista, baseado na suposición de que un blastocisto merece a mesma protección que un ser humano pleno".

A presenza de valores na investigación científica ao que fixemos referencia ao inicio deste texto non é algo novidoso na historia da ciencia. O propio método científico debería ser quen de illalos nos diferentes contextos de descubrimento ou de xustificación no que se aplica. Porén, non sempre é así e os valores sociais ou relixiosos adquiren presenza e relevancia no contexto de xustificación das propias teorías científicas, como teñen argumentado entre outras a filósofa feminista Helen Longino ou a teórica da perspectiva feminista na

ciencia Sandra Harding. Un exemplo dos valores non cognitivos na toma de decisións científicas é o debate sobre a investigación con células madre con fins terapéuticos. Debate no que os algúns dos borradores da propia Comisión contiñan alusións aos embrións como "o neno que será" ou o "futuro neno". Mostra do nesgo que a propia linguaxe transmite.

Blackburn foi moi crítica cos borradores de traballo da Comisión e argumentou a favor de que se patrocinase a investigación en células madre con fondos federais. Consideraba que só a través dun investimento público se podería acadar a imparcialidade e garantir que os logros fosen tamén compartidos de xeito público. A súa dimisión produciríase en 2004 despois da publicación do texto *Monitoring Stem Cell Research* por parte da Comisión de Bioética. Desde a óptica de Blackburn este documento era unha apoloxía da política do presidente Bush. Blackburn volvería ao seu frutífero traballo de laboratorio para ser galardoada cinco anos despois co Premio Nobel de Medicina.

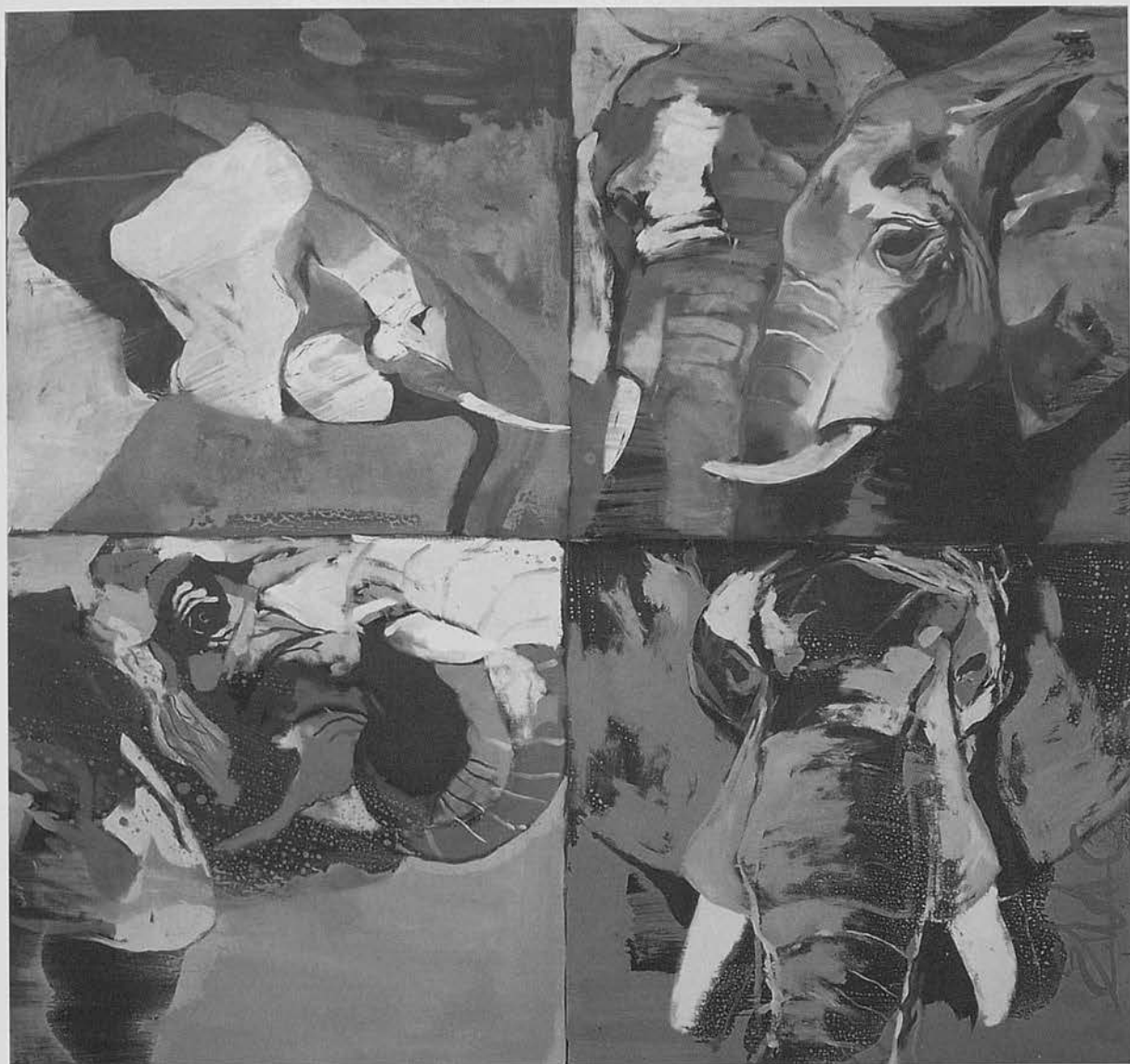
"A historia persoal de Blackburn está entrelañada con moitas outras: como a bioloxía molecular evolucionou nos últimos trinta e cinco anos; como un novo eido científico naceu; como a investigación en ciencia base contribúe a estudos clínicos sobre a saúde humana por camiños

tortuosos; como as mulleres teñen avanzado a pesar dos enormes obstáculos nunha profesión dominada polos homes. O seu servizo no Consello de Bioética do Presidente ilustra o terreo perigoso no cal intersecciona a ciencia coa política e ofrece, ao mesmo tempo, unha imaxe de como a integridade científica contribúe á nosa sociedade do benestar." Catherine Brady

BIBLIOGRAFÍA:

- BRADY, C. (2007): Elizabeth Blackburn and the Story of Telomeres, Cambridge, MIT Press.
- CHUAIRE, L. (2006): "Telómeros y telomerasa: breve recuento de una historia iniciada por Hermann Müller y Barbara McClintock" en Colombia Médica, México, UAEM, pp. 332-335.
- HARDING, S. (1993): Ciencia y Feminismo, Madrid, Morata.
- KELLER, E. F. (1984): Seducida por lo vivo: vida y obra de Barbara McClintock, Valencia, Fontalba.
- LONGINO, H. (1997): "Feminismo y filosofía de la ciencia" en Marta I. González García, José A. López Cerezo e José Luis Luján (eds.), Ciencia, Tecnología y sociedad, Barcelona, Ariel, pp. 71-83.

A C T U A L I D A D E

VALENTÍN ARIAS, MESTRE AMIGO, BO E XENEROSO

O noso bo amigo, Valentín Arias López, deixounos esta primavera o 25 de marzo de 2011, a triste nova recibímolos con abraio, sen agardala, chegou cruel como a morte. Logo soubemos, que este home, nacido o 22 de abril de 1934, na aldea de Vilerma, parroquia de Maside, do concello de Sarria, morreu na súa casa, nesa aldea, nun descanso no labor que o enredaba na horta, que o mantivo até o último momento no seu oficio, o de labrador, que sempre o acompañou. “Ía para labrego”, volveu repetir, como tantas veces, a derradeira que nos vimos, o día 14 de xaneiro, por mor da presentación en Vigo de *Randea do alento*, versión en galego da novela *Atemschaugel* (2009) de Herta Müller. Sabía da “terra”, andáraa e levábaa nas mans e en 1948, acudiu á Escola Agrícola da Granxa de Barreiros, que o empresario Antonio Fernández López, tamén de Sarria, inaugurou preto da súa casa para potenciar a formación do campesiñado galego, de nenas e nenos, unha experiencia pedagóxica modelo, que vai deixar pegada na formación do mozo. Neste contexto fai amizade de por vida e, convértese no seu discípulo, co mestre galeguista que a dirixía, Avelino Pousa Antelo, e a palabra “terra” agrándase e será para sempre, país, nación. Aquí prende Valentín na silveira da escrita e do compromiso,

descobre as palabras que labran a terra e aprende que cómpre salvar a colleita da lingua, revitalizala, vivificala. “Ía para labrador” e foino, sendo mestre de xeracións, nesta escola e logo no Colexio Público de Sárdoma en Vigo até a súa xubilación en 1994; labrador arredor dos libros, que pasaban polas súas mans coma terróns das leiras, na Fundación Penzol, no seu labor como xerente na Editorial Galaxia, como autor de libros nos que lle daba vida ás palabras, o idioma, que estaba en barbeito, sen traballar, eses primeiros libros, *A lingua galega na escola* (1970), *Lecturas galegas* (1972) ou *A escola rural en Galicia* (1975). O labor do mestre non remataba na escola, continuaba para darlle forza e fertilidade á lingua, tarefa fundamental, cando coa creacións de Edicións Xerais de Galicia en 1979 se converte nesa persoa sabia pola que pasan páxinas nunha lingua que precisa de re-visión, actualización, nun proceso de normalización que o empuxan a traer historias tamén contadas noutras linguas. Algún día poida que se recoñeza este traballo inmenso no labor de achegarnos un idioma para estudarmos o “Coñecemento do Medio”; para lermos e para soñarmos no arrollo das súas palabras, nas coleccións: “Arroás”, “Xabarín” e “Rato Pérez”.

Militante do nacionalismo na clandestinidade, membro do PSG, sabía que a lingua era a patria, a identidade que tiña por forza que dialogar coas outras identidades do mundo, por iso traballou arreo como tradutor e en 1984 promoveu a creación da Asociación de Tradutores Galegos, foi o seu presidente. Froito deste traballo tan xeneroso e entregado, que neste caso nin atende aos ditados do reloxo de sol para rematar a xornada, este home, que lle deu a fala ao explorador Tintín, déixanos moitas páxinas traducidas ao galego que nos permiten viaxar coas mellores aventuras e historias da literatura universal escritas por Verne, Rodari, Saint-Exupéry, Le Clézio, Duras, Diderot, Wilde, Defoe, Camus ou Atxaga. Responsabilizouse da versión galega de libros pioneiros na investigación como *A guerrilla antifranquista en Galicia* de Heine e coordinou o equipo de tradución da vizosa versión do *Quixote*. Estou feliz cando penso que este labor si se lle recoñeceu cos premios de tradución *Ramón Cabanillas* (1989), o *Plácido Castro* (2001) e coa homenaxe que recibiu o Día da Tradución (2008) cando foi declarado “Patriarca dos tradutores galegos”.

Moito é o que lle debemos a Valentín, moito é o que lle debo e quero, alento e forzas, para

entregarnos a un texto que chega de lonxe e que ten que entrar con pé firme, unha semente que chega de fóra que ten que abrollar nun novo texto con naturalidade, con aloumiño, sen que nos tronce a terra, sen erosión. Por iso agradezo á *Festa da Palabra Silenciada*, da que era un lector fiel, que acolla estas palabras de lembranza.

O día 14 de xaneiro a presentación na librería Anel de Vigo de *Randea do alento*, publicada por Edicións Xerais dentro da colección As Literatas que dirixe María Xosé Queizán, coincidía no tempo coa homenaxe ao seu benquerido Paco del Riego, a familia Arias-Castaño, dividiuse, para poder acudir e Valentín Arias nun acto máis de xenerosidade

oficiou como mestre e presentou a versión galega como estaba acordado. Ninguén do público, nin as persoas que participamos no acto e que o acompañabamos na mesa, Fran Alonso, María Xosé Queizán e mais eu, poderemos esquecer nunca a lección que nos deu como tradutor-labrador que tantas veces tivera que darlle á pa, como Leo Auberg, o protagonista da novela de Herta Müller, as imaxes do libro cobraron vida nas palabras de Valentín, que confirmaba cada movemento do padexar. Este foi o derradeiro acto público do tradutor Valentín Arias, do mestre de quen me sinto discípula, do amigo xeneroso. A mala nova do seu falecemento encheunos de tristeza, as palabras de Valentín "padexando" viñeron á nosa mente e o consolo, tantas veces preciso, acolleunos cando soubemos que o Valentín labrego andaba na horta da súa casa, cando lle parou a randea do alento, el que "ía para labrador". Teño a certeza de que a terra vizosa lle vai ser leve.

Unha aperta para Amparo, a súa compañeira, para a súa filla e fillos e para os seus netos.

A C T U A L I D A D E

FILÓN. IN MEMORIAM

*Para Filón e para Marcos,
"con quen tanto quixo."*

Filón –Felisa Barreiro Mosquera, amiga miña dende a infancia– finou o pasado xuño, despois dun ano de afrontar valerosamente un agresivo cancro de pulmón. Ai, amigas! Moitas de nós, na loita pola igualdade, adoptamos tamén adicións que nos eran alleas e as porcentaxes de mulleres afectadas por elas foron medrando perigosamente...

Pero, á marxe desa reflexión tan lamentable que nos atinxe, o prioritario nestas liñas é facer memoria desta amiga que nunca deixou indiferente a quen a quixo e a quen a tratou, pois era unha muller singular.

Filón era un personaxe. Volcán e tenrura, todo a un tempo, pois botaba lume pola súa melena vermella e dicía as verdades con paixón en voz moi alta; pero en cambio, caladiña, sempre estaba disposta a botar unha man para paliar as penas ou a inxustiza.

Para manter a súa impronta severa de francotiradora, impúñase a si mesma unha distancia das emocións, que se lle escapaban polo seu sentido do humor, a súa agudeza, a súa

curiosidade, a súa xenerosidade e a súa sensibilidade extrema.

Na última década, acudía a traballar á secretaría do instituto de Coia no seu coche no que abaneaba o rótulo de CAN PERIGOSO; efectivamente, viña acompañada de dous "gardacostas" de nome impresionante: Hércules e Ulises, nada menos! Estes agardábana sen parar de brincar naquel lugar limitado e, cando o alumnado se lles achegaba burlón, subían polas paredes defendendo o territorio. Pero, nos recreos, Filón sacábaos de paseo cunhas mantiñas escocesas, se facía frío, e con impermeables marelos, se chovía; entón, eles camiñaban mansiños e fachendosos da súa raza de mascotas: dous *yorkshire* tan miúdos que poderían caber xuntos nunha cesta.

M^o Xosé Queizán reservoulle á memoria de Filón este espazo da revista. Eu súmome a esta homenaxe porque foi unha amiga inesquecible, pero, ademais, porque coñecín o seu afán de lectora coa que compartín o seu xuízo crítico e dialéctico, e porque agora sei que non deixou nunca de escribir un diario íntimo: e velaí a *fiesta da palabra silenciada* que ela nos legou e nos consola un pouquiño da súa perda.

RECORDAR UN RARO CASO DE INTENSIDADE VITAL

Herminio Barreiro Rodríguez foi profesor de Historia da Educación, na Universidade de Santiago de Compostela, desde 1976 ata 2010, ano en que finou. Naceu en Dorrón, Sanxenxo, en 1937. Realizou estudos de Bacharelato e Maxisterio en Pontevedra. En 1958 trasladouse a Madrid para facer Filosofía e Letras. En 1965 trasladouse a Francia como lector de español, en Montluçon e Avignon, vivindo alí ata 1967. A partir do ano 1967 foi profesor de Primaria e de Secundaria en Carabanchel, Madrid, onde residiu ata 1976, ano en que obtivo unha praza de profesor non numerario na facultade de Ciencias da Educación de Santiago de Compostela. Dende entón ata a súa xubilación, en 2006, foi profesor da devandita facultade, onde exerceu como profesor emérito ata 2010, data do seu pasamento. En xuño de 2010 recibiu das autoridades universitarias a Insignia Fonseca. En abril de 2011, a título póstumo, a insignia de ouro da Universidade de Santiago de Compostela.

Ten numerosas publicacións en revistas especializadas (*Cuadernos de Pedagogía, Perspectivas Pedagógicas, Historia de la*

Educación ou Studia Paedagogica). Tamén dirixiu o anuario de historia da educación editado polo departamento universitario ao que pertencía, *Sarmiento*. Foi escritor de artigos, na prensa diaria, en moi diferentes momentos, e xa desde os anos 50. Entre as súas obras destacan *Lorenzo Luzuriaga y la renovación educativa en Galicia* (1989), *Retallos para un tempo distinto* (1992), *La institución escolar. Una creación del Estado moderno* (con Aida Terrón, 2005) e *Recordar doe. Lembranzas escolares y universitarias* (2008).

A súa traxectoria política comezou dende moi cedo, coa súa primeira estada en Madrid e a participación no grupo Brais Pinto, a carón de persoas como Bautista Álvarez ou Méndez Ferrín, que levarían a cabo un destacado labor na evolución política de Galicia nas décadas posteriores. Porén, a súa militancia en firme comezou en Francia, tras o contacto con personalidades do Partido Comunista de España alí exiliadas. Tamén alí se afiliou ao Partido, que só abandonaría de forma intermitente para militar noutras formacións comunistas máis acordes coa súa orientación

ideolóxica. Foi militante de Esquerda Unida desde os seus inicios, tendo formado parte das listas electorais desta formación en varias ocasións.

IN MEMORIAM DE HERMINIO BARREIRO*

Con moita frecuencia véñenme as imaxes da túa entrada na casa materna, en Sisán, Barrantes, os fins de semana. A casa refuxio para quen non pertenciamos á túa familia nuclear, pero na que nos sentiamos incluídos por mor das ensinanzas, das ideas, da discusión apaixonada e libre, e do profundo cariño. A casa da cal contas a historia no teu libro *Recordar Doe*. E doe, si, doe moito recordar a túa entrada no eido das mulleres, a cociña grande e clara con fiestras á horta e ás froiteiras, coa mesa grande, para acoller amigas e amigos tanto da filla como do fillo; o reino da Concha, a túa nai, o principado da Chita a túa irmá, *o raro caso de intensidade vital*, como dis no teu libro, o condado da túa tía Avelina, respaldo da Concha, e o xardín das delicias para netas, netos e amigas. Delicias gastronómicas e

larpeiradas, obras de arte saídas da imaxinación e traballo da túa cuñada Mati. A paixón intensa entraba na cociña ao grito de *qué temos para xantar? teño fame*. Sempre seguido pola túa dona, falecida hai pouco pola dor da túa ausencia, dama oferente portando a pota dos guisos casteláns, e os teus fillos, Sonia e David, herdeiros da túa boa vontade e enxeño. E empezaban os teus relatos antes de sentar á mesa, cerimonia que non tiña lugar ata que o teu pai e o teu irmán, Chinto, subían da bodega coas

botellas do voso viño. E cos primeiros vasos comezan as ensinanzas, as conversas das experiencias da vida, da vosa inxusta historia, sen rancor nin ánimo de vinganza, da profesión, e da pedagogía do amor, consellos certos, interese polo que todos facíamos, eloxios, risas, brincadeiras, respecto polas ideas e polas diversas inclinacións. O xantar prolongábase ata a noite, o momento dos partidos e cando todos os homes desaparecían coma por encanto.

Non, Herminio, non, non te esqueceremos porque ti eras o noso mestre, o noso irmán, o noso amigo. Nós, Herminio somos a túa vendima. Grazas por todo o que nos tes dado. Estarás nas parras, nas maceiras, nos xasmíns da solaina e nos miaños dos gatiños que tanto amabas.

*Texto de María Pereiro

A C T U A L I D A D E

CÓMO CHEGAR DESDE CSIKVÁND (HUNGRÍA) ATA AGOTA (KRISTOF)

DIARIO DE RUTA

Cunha visión implacable, directa, precisa, a frase curta, de corte limpo, o verbo intenso, a ausencia absoluta de artificiosidade, a súa obra é unha permanente busca da identidade, na que a lingua propia –xunto coas linguas impostas, as linguas de supervivencia, as estranxeiras, a lingua literaria, as *linguas inimigas*– son un motivo recorrente, existencial e conceptual, para quen vivir era escribir, para quen escribir foi (re)vivir, (sobre)vivir.

Cunha vida atravesada por tres eixos –**Lingua, Identidade e Pobo**, tres elos da cadea do seu ser e estar no mundo– e tronzada polo Exilio, que a eivaron na súa felicidade, mais que deron o fermento para unha das narrativas máis impactantes, persoais e descarnadas que nos mostraron ás reventadas entrañas en guerra da Europa de mediados do século XX en diante, considerada pola crítica francesa no mesmo rango dun Samuel Beckett ou dun Eugène Ionesco, e polo seu editor francés, Bertrand Visage, como a irmá máis nova de Frank Kafka. Mais ela a quen admiraba era ao autor austríaco Thomas Bernhard. Para todos eles, a realidade que lles tocou vivir encheulles as páxinas de pesimismo.

Cunha obra súa na man' imos tratar de bosquejar un retrato-memoria para Agota Kristof.

ETAPAS [VITAIS, CONCEPTUAIS E ESCRITAS] PERCORRIDAS

1935. Nun pobo de Hungría, en Csikvánd, un 30 de outubro de 1935 nacía a segunda filla dunha familia tocada e logo arrasada pola guerra, onde, malia as carencias económicas, se tratou que non aparecesen as culturais.

1939. *Leo. É como unha enfermidade. Leo todo canto me cae nas mans... Calquera cousa impresa... Teño catro anos. A guerra acaba de empezar. Vivimos nun pobiño que non ten nin estación, nin electricidade, nin agua corrente, nin teléfono... Meu pai é o único mestre do pobo.*

Os seus inicios literarios foron poéticos, e na súa lingua materna, no internado de Szombathely, cercano á fronteira maxiar con Austria

1944. *Cando tiña nove anos, mudámonos. Fomos vivir a unha cidade fronteiriza na que polo menos a cuarta parte da poboación falaba a lingua alemá. Para nós, os húngaros, era unha lingua inimiga, xa que nos recordaba a dominación austríaca, e tamén era a lingua dos militares estranxeiros que nesa época ocupaban o noso país.*

1945. *Un ano máis tarde, foron outros os militares que ocuparon o noso país. A lingua rusa pasou a ser obrigatoria nas escolas, as demais linguas foron prohibidas.*

Ninguén coñece a lingua rusa. Os profesores que ensinan linguas estranxeiras –alemán, francés, inglés– seguen cursos acelerados de ruso... Estamos asistindo aquí a unha sabotaxe intelectual nacional, a unha resistencia pasiva natural, non concertada, pero moi evidente.

1949. *Cando entro no internado teño catorce anos... É algo entre un cuartel e un convento, entre un orfanato e un reformatorio.*

Polos anos cincuenta vístese co vello e desfarrapado abrigo do seu irmán Yano. Leva prestada a carteira para a escola, o lapis, a pluma e a roupa de ximnasia. Tamén os zapatos cando ten que levar os seus ao zapateiro, pero cómo pagar o arranxo se o pai está preso e hai anos que non saben del e a nai traballa de cando en vez no que pode, aloxada nun cuarto da vila co seu irmán pequeno Tila, que pronto ha entrar tamén nun internado? Organiza pequenos espectáculos na escola cuxo prezo de entrada é o equivalente ao que custa o cruasán que a conserxa vende durante o recreo.

Marzo de 1953. Morre Stalin... No internado a tristeza é obrigatoria... Cántas vítimas tiña sobre a súa conciencia? Ninguén o sabe. En Romanía aínda se están a contar os mortos; en Hungría había 30.000 no ano 1956.

Impoñíase escoller entre o exilio e o cárcere.

Camiño do exilio a través do monte, do silencio e da escuridade –vestida xa por dentro e de por vida de refuxiada– deixa Hungría, pasa a Austria e recala en Suíza, como consecuencia da represión soviética ante a sublevación húngara, contra o Pacto de Varsovia, na que estaba comprometido o seu primeiro marido.

1956. Teño vinte e un anos. Estou casada e teño unha pequecha de catro meses. Atravesamos o límite entre Hungría e Austria ... precedidos dun pasador de fronteiras... Somos un pequeno grupo composto por unha decena de persoas...eu levo dúas bolsas... nunha delas hai roupa; na outra, dicionarios.

Deixei en Hungría o meu diario da escrita secreta, e tamén os meus primeiros poemas. Alí deixei meus irmáns, meus país; sen lles avisar, sen lles dicir adeus, ou ata máis ver. Pero sobre todo, ese día, ese día de finais de novembro de

1956, perdín definitivamente a miña pertenza a un pobo.

No seu proxecto de escrita, como apunta Alfaro Amieiro, subxace o sentimento profundo de desterritorialización coa que a marca o exilio político; temática que comparte coa xenebrina Yvette Z'Graggen, contemporáneas do Grupo de Olten, que pon en cuestión o canon literario e ideolóxico existente, ante a realidade vivida en Europa, e en Suíza en particular, durante a Segunda Guerra mundial, pertencendo ao marco de escritoras e escritores ben que proviñan do exilio, da experiencia do totalitarismo ou ben que sentían a necesidade de expresar a denuncia fronte ao silencio e á falta de compromiso nacional. Encarnado o silencio e a opresión no firme desexo de creación literaria como canle de expresión en liberdade.²

1961. Logo de cinco anos de diáspora e señardade, traballando polo día durante moitas horas en silencio, porque non entende o idioma, na cadea dunha fábrica de reloxos na Suíza francófona –regurxitando pola noite os poemas en húngaro medio esbozados durante a eterna xornada laboral e achantados na gabeta que tiña na fábrica– deixa o traballo, sepárase e busca saída para a súa creación na lingua

estranxeira; agora, o francés era a lingua a conquistar.

1978. Aos pasos primeirizos dados na poesía, seguíronlle os do teatro³, que pronto enlazou coa súa "outra carreira, a de autora radiofónica" da que gozaba enormemente. *Entre os anos 1978 e 1983, a Radio Suíza Francófona estrea cinco obras miñas, e mesmo teño un emprego con motivo do Ano da Infancia.*

Xa que logo, non abandono o teatro. No ano 1983 acepto traballar coa Escola de teatro do Centro Cultural de Neuchâtel.

E, unha vez máis, o teatro⁴ desempeña un papel fundamental na eclosión dunha aventura existencial e artística, explica Purkhardt, cando acha a obra dramática de Kristof, lendo os tapuscritos das nove pezas escritas entre 1972 e 1982, e facendo logo un seguimento da mesma, descobre que o xénero teatral e as súas limitacións coa lingua francesa lle ofrecen a maneira ideal de crear indo sen desviacións ao esencial, aos personaxes guindados sobre a escena dun mundo absurdo, e condenados a poñer incansablemente en situación as súas pobres estrataxemas de supervivencia. Unha supervivencia moi próxima a aquela que defenderán máis tarde os seus personaxes novelescos.⁵

A C T U A L I D A D E

1986. Despois de ser rexeitada por Gallimard e por Grasset, a parisina edicións du Seuil publica *Le grand cahier*⁶, unha novela breve, dura, de estilo directo e carente de retórica, coa que non é difícil establecer paralelismos coa súa propia vida. Utilizando un potente "nosoutros" dá vida a dous xemelgos, pre-adolescentes, que privados de todo se converten en verdadeiros monstros para poder sobreviviren naquel mundo atroz que lles tocou como quiñón. O mundo do xogo infantil está aquí reemprazado polos "exercicios" en sentido case militar do termo, testemuñas e vítimas do salvaxismo do mundo adulto, substraídos a todo vínculo de filiación, renegarán deste para se crear unha nova autoxénese, como se fosen á procura de se crear a si mesmos sen ningún referente filial ou parental⁷. Vexliard interpreta este fenómeno como o soño do totalitarismo: privar os seres de toda individualidade, fabricar clons⁸, peóns para os que a "vida é unha futilidade total, que non ten sentido, é aberración, sufrimento infinito, invento dun non-Deus cuxa maldade sobrepasa o entendemento" en palabras dun dos xemelgos n' *A terceira mentira*.

Tal foi o impacto desa xoia minimalista que as traducións, a día de hoxe máis de trinta, non

tardan en chegar e o salto internacional da súa novela foi paralelo ás múltiples adaptacións teatrais. Con esa novela chegou o Premio ADELFI.

1988. Este é o ano en que recibe o italiano Premio Alberto Moravia, e se publica *A proba*, daquela sabemos o nome dos xemelgos, Claus e Lucas, tamén comprobamos que en Kristof a verdade non reside no interior da historia inventada senón no proceso da súa invención, como afirma Purkhardt, reflexionando ata qué punto son lábiles as fronteiras entre a verdade e a mentira, o ben e o mal, Lucas e Claus, cuxos nomes son o un o anagrama do outro⁹.

A triloxía¹⁰, tintada de referencias á súa peripecia vital, na que os límites entre realidade, ficción, mentira e verdade están perfectamente desdubuxados, remata coa publicación en 1991 d' *A terceira mentira*. A autora fai perder as referencias a quen le, entre o quen é quen, e ónde está a verdade, Kristof aplícase en "describir" o texto, tenta reapropiarse del¹¹; e, como imaxes distorsionadas de espellos, os pasos e as voces dos xemelgos se confunden.

*Onte*¹², de 1995, é a cuarta novela de inequívocos referentes autobiográficos, na que retoma o regreso á nenez, á guerra, á

morte, ao exilio, a través de Tobías/Sandor, asasino da nai, foxe na procura dun amor imposible, foxe na procura de novos horizontes identitarios.

Pon sobre o papel un tema de trágica actualidade en Suíza, a alta taxa de suicidios entre a xente nova. Traxedia que tocaba de cheo a moitas persoas refuxiadas, entre elas ao grupo de dez, do que ela formaba parte

Dous dos nosos regresaron a Hungría, malia a pena de prisión que alí lles agardaba. Outros dous, homes novos, solteiros, foron máis lonxe, aos Estados Unidos, a Canadá. Outros catro, aínda moito máis lonxe, o máis lonxe que lles foi posible ir, alén da gran fronteira. Estas catro persoas, que formaban parte das miñas coñecidas, suicidáronse durante os dous primeiros anos do noso exilio. Unha, con barbitúricos; outra, con gas, e outras dúas cunha corda. A máis nova tiña dezaoito anos. Chamábase Gisèle.¹³

2001. En Alemaña foi galardonada co Premio Gottfried Keller.

2004. A xinebrina editorial Zoé tira do prelo *A analfabeta*¹⁴, once breves relatos nos que dunha maneira clara, directa e certa de deixa esculpida, con trazo de escalpelo para a historia da literatura, unha dura crónica da

guerra e da posguerra en Europa, tocante aos países do leste e as persoas refuxiadas que acaban vivindo de por vida nun *deserto social, nun deserto cultural ... deserto para nosoutros, os refuxiados, que precisamos atravesar para chegar ao que se chama "a integración," "a asimilación."*

Escribir en francés, estou obrigada a facelo. É un desafío.

O desafío dunha analfabeta.¹⁵

2005. *Tanto ten*¹⁶ foi o último traballo que publicou en París baixo forma de relatos curtos, vintecinco breves historias entre a fábula e o pesadelo, escritos ao longo dos anos desde o comezo do seu exilio.

2007. Nunha das poucas entrevistas que concedeu deixounos frases como esta, tan rotundas e contundentes como as

da súa ficción: *Para min a escritura é demasiado importante como para facer algo que non me guste. E non creo que me saia xa algo mellor do que xa escribín.*¹⁷ *A súa correspondencia, os manuscritos das novelas e das pezas de teatro, os libros, as fotografías de familia: vendeu todo aos Arquivos Literarios Suízos (ALS). O único que non forma parte deses fondos é o diario que escribía case todos os días. Queimouno.*¹⁸ E os premios sucédense.

2008. Recibe o premio do Estado de Austria de Literatura Europea.

2009. Foi candidata ao Príncipe de Asturias das Letras, que finalmente recibiu o albanés Ismail Kadare. E para nós, non nos resultou estraño que o seu nome tamén fose barallado como candidata ao Nobel.

2010. Hungría honrouna co Premio Kossuth, a máis alta distinción artística do país.

2011. Na noite do 26 para o 27 de xullo na cidade suíza de Neuchâtel, que para ela fora exilio, refuxio, traballo, soidade, deserto, denuncia e renacencia a través da escrita, mudou definitivamente de morada Agota Kristof para se instalar de vez na órbita literaria universal.

NOTAS

1. *L'Analphabète. Récit autobiographique*. Editions Zoé. Xenebra. 2004. Este volume autobiográfico servírame de columna vertebral para esta sucinta recensión-homenaxe á escritora.

2. Margarita Alfaro Amieiro, *Thélème*. Revista Complutense de Estudios Franceses. UAM. 2005, 20, 7-18

3. A súa obra teatral completa pode ser consultada na Biblioteca Nacional de París.

4. *L'Heure grise et autres pièces*, Paris, Seuil, 1998.

5. Brigitte Purkhardt "Agota Kristof et la Grande Scène". *Jeu: revue de théâtre*, nº 91, (2) 1999, p.53-62.
<http://id.erudit.org/iderudit/25746ac>

6. *O gran caderno*. Xerais. As literatas. Vigo. 2000. Tradución de Marga Rguez. Marcuño.

7. Carine Trevisan. *Les enfants de la guerre: Le Grand Cahier d'Agota Kristof*. <http://amnis.revues.org/952>

8. Hélène Vexliard, "Sous l'empire totalitaire d'Agota Kristof", *La résistance de l'humain*. Paris, PUFF, 1999.

9. Véxase nota 5.

10. A triloxía dos xemelgos verá a luz, xa non por separado, en Edicións Points Seuil. París, 1995 (1986 *Le Grand Cahier*, 1988 *La preuve* e 1991 *Le grand mensonge*).

11. Valérie Petitpierre, *D'un exil à l'autre*. Edicións Zoé. Xenebra. 2001.

12. *Hier*, Seuil. París, 1995.

13. *L'Analphabète*, p.44.

14. Foron artigos aparecidos na revista alemana *Du* entre os anos 1989-1990 cos que non estivo conforme en converter en libro. Véxase nota 1.

15. *Ibid.* p.42,44,55.

16. *C'est égal*. Seuil. París. 2005.

17. Javier Rguez. Marcos. El País.com. Babelia, 24.2.2007.

18. Erica Durante. Nº1. Génèses contemporaines. *Agota Kristof, du commencement à la fin de l'écriture*. xuño 2007.

A ESPERANZA DUN VERDADEIRO “ESPERTAR ÁRABE”

INTRODUCCIÓN

Dous fenómenos marcarán para sempre a interpretación histórica de 2011. Por unha parte, a continuidade e consolidación do estancamento, cando non recesión pura e dura, da economía mundial e, por outra, o novo movemento de liberación ou espertar árabe. E, aínda cando, ambos fenómenos puidesen parecer independentes e desconectados entre si, o certo é que, o segundo, é dicir, a toma de conciencia e reclamación de dereitos polos cidadáns do Magreb e Oriente Próximo, non pode desligarse, de ningunha maneira, do agravamento das penurias económicas que provocou a crise económica e financeira mundial. Porque, se os países máis avanzados e con mellor situación económica se viron sensiblemente afectados, agás algunha excepción, os estados máis pobres sufriron e seguen a sufrir con máis intensidade, se acaso, as súas consecuencias.

A percepción occidental sobre o Magreb e Oriente Próximo oscilou desde a fascinación polo seu exotismo ata o temor ao fenómeno do terrorismo islámico xurdido nas súas entrañas, pasando polo desprezo a unha

cultura fabulosa que se estancou mentres que o Imperio Otomán entraba en decadencia no século XIX. Unha percepción obviamente nesgada, chea de prexuízos e, sobre todo, baseada nun gran descoñecemento, que lastrou o que puido ter sido unha frutífera e pacífica relación de veciñanza e que, pola contra, se converteu nun pesadelo de desconfianza e traizóns recorrentes.

O interese que suscitou o mundo árabe no imaxinario europeo, derivou, sobre todo, da expansión do turismo exótico-oriental durante o século XIX. Un turismo de aventura e emoción, polo xeral, de orixe británica, intrinsecamente ligado á prosperidade económica e ao xurdimento dunha clase burguesa, enriquecida polo desenvolvemento industrial, e á extensión do Imperio Británico.

A desaparición do Imperio Otomán, trala Primeira Guerra Mundial, o inimigo islámico que, durante cinco séculos, estivo apertándolle as caravillas a toda Europa e cuxo dominio, irregular e inconstante, se expandiu desde Marrocos ata Iraq e desde as fronteiras do Imperio Austrohúngaro ata Iemen, permitiu que as potencias coloniais europeas, vencedoras

desta contenda, a saber, Gran Bretaña e Francia, se repartisen os seus territorios ao seu antollo.

A distribución deste botín de guerra, en función dos intereses occidentais, sen ter en conta, nin a idiosincrasia da poboación que habitaba estes territorios, nin a súa historia, nin, por suposto, a súa vontade, habería de marcar o destino do Magreb e de Oriente Próximo, durante as catro décadas seguintes, ata mediados do século XX. Etnias inimigas foron obrigadas a convivir á forza ou, pola contra, faccións relixiosas e comunidades que viviran en paz e harmonía durante séculos foran instigadas a se enfrontaren entre si para evitar que a súa unión facilitase levantamentos nacionalistas contra o novo goberno estranxeiro.

O proceso descolonizador da década dos cincuenta e sesenta, coas peculiaridades de cada país, dirixido, case sempre, pola elite militar e apoiada por unha poboación que está a acirrar con consignas nacionalistas copiadas da Europa do século XIX, lonxe de democratizar e distribuír de maneira equitativa os recursos, supuxo a substitución dun tirano estranxeiro por un autóctono e a consolidación da corrupción, o

nepotismo e, o que é aínda peor, a ditadura.

ANTECEDENTES HISTÓRICOS E POLÍTICOS NO SÉCULO XX

En 1918, a maioría da poboación magrebí e árabe era analfabeta, pobre de solemnidade, vivía sometida a un réxime case feudal de vinculación coa terra e estaba afeita a ser gobernada polos otománs ou polos seus delegados. Aqueles privilexiados que, a partir desa data, accederon á educación foron progresando na carreira militar ou na do funcionariado, o que lles permitiu entrar en contacto coa cultura occidental. Esta elite facilitou aos europeos o control sobre as súas novas posesións substituindo así o goberno otomán por un europeo trala Primeira Guerra Mundial.

A paulatina, aínda que lentísima e desigual, mellora das condicións da poboación, sobre todo, da urbana, fixo aparecer unha pequena clase burguesa que tomou conciencia do inxusto do sistema de protectorados, termo eufemístico da Sociedade de Nacións co que se enmascarou a nova colonización occidental. Unha colonización que, aproveitou as monarquías existentes como a exipcia, ou creou novas como a de

Xordania, Siria ou Iraq co fin de consolar á dinastía haxemita pola perda de control da Meca, agora en mans da dinastía de Al-Saud, e para impedir así a instauración de formas de goberno democráticas ou pseudo-democráticas.

O sufrimento vivido por esta poboación, sobre todo, a exipcia, durante a Segunda Guerra Mundial, o recoñecemento polas Nacións Unidas do estado de Israel e a conseguinte guerra xudeu-palestina de 1948, o acceso á educación e á formación así como a aparición dunha clase política alentou o proceso descolonizador que levou á independencia de todos estes países. Unha independencia que supuxo a chegada de ditaduras militares en Iraq, Siria, Exipto, Tunes e Arxelia, esta última tras unha brutal guerra de liberación contra os franceses, ou de monarquías fundamentalistas como a de Arabia Saudita, estados de fráxil equilibrio como Líbano ou monarquías tapón como a de Xordania.

Sucedéronse os levantamentos e os golpes de estado ata a década dos setenta na que os militares se asentaron no poder: Baker e Saddam Hussein en Iraq, Hafid al-Asad en Siria, Sadat e Mubarak en Exipto,

Burghiba en Tunes, Boumediane e Ben Yedid en Arxelia. Ditaduras nas que, no mellor dos casos, imperaba o nepotismo e a corrupción e no peor, o terror e a falta de liberdade.

Agás en Arabia Saudita, Kuwait, os Emiratos do Golfo e Iraq, así como Libia décadas máis tarde, países nos que os ingresos polo petróleo eran abundantes, o resto carecían de recursos naturais que permitisen garantir un nivel de vida digno para os seus cidadáns ou, se os tiñan, non estaban debidamente explotados, polo que, a corrupción resultaba o único método para acceder a todos aqueles servizos, postos de traballo ou privilexios que, en calquera país democrático se obterían seguindo procedementos legais. Unha forma de goberno, obviamente inxusta e desequilibrada que permitiu que unha minoría acumulase riquezas e prebendas mentres a maioría sufría escaseza e penurias.

OS PRECEDENTES REVOLUCIONARIOS IRANIANOS DE 1978 E 2009

Malia que durante as décadas posteriores á descolonización e o acceso á independencia se sucederon levantamentos de todo tipo en case todos estes países,

poderíase determinar que o momento de inflexión tivo lugar coa Revolución en Irán de 1978. Un levantamento popular no que participaron todas as faccións políticas que se opoñían á ditadura do Xa de Persia e do que se apropiou o clero xiíta valéndose do seu grande ascendente sobre o mundo rural, ou sexa, a maioría da poboación.

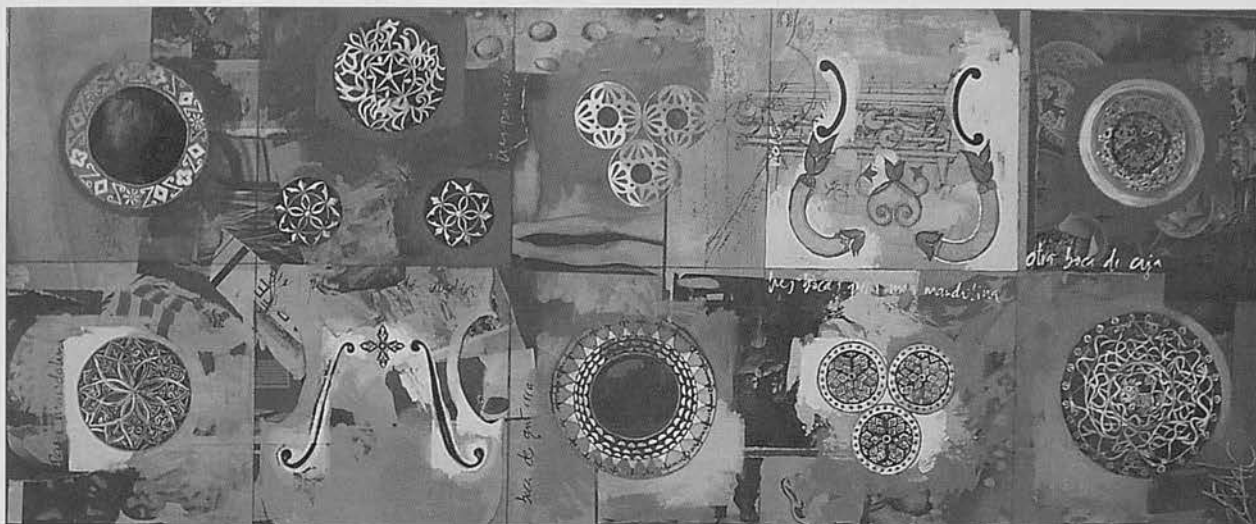
A instauración dunha teocracia co eufemístico nome de "República Islámica", acabou co que tería podido ser un gran proceso revolucionario na década dos oitenta. A represión sanguenta coa axuda dunhas novas e máis fanáticas forzas de seguridade e a sanción relixiosa, que xustificaba na vontade divina o castigo a todo aquilo que molestase ou prexudicase ao novo réxime, non rematou coas ansias de liberdade dos iranianos pero, si as levou á clandestinidade. A Guerra entre Iraq e Irán de 1980 a 1988, a primeira guerra do Líbano ou invasión israelí de 1982 a 1990 e la Guerra do Golfo de 1990 relegaron a segundo plano os problemas da poboación dos outros países permitindo que os seus gobernos non democráticos exercesen a represión sen ningún tipo de recriminación occidental. Con tantas fronteas bélicas abertas resultaba vital manter os cidadáns

tranquilos e sometidos para poder garantir un subministro constante e seguro de combustible.

Unha vez máis, foi o pobo iraniano, trinta anos despois, indignado pola manipulación do resultado electoral do 12 de xuño de 2009, polo cal o Presidente en funcións, Mahmud Ahmedineyav, volvía a ganar cun 63% dos votos, o que saíu á rúa para protestar. Cun 60% da poboación menor de 30 anos, agora moi formada pero sen expectativas laborais e afogada polas restricións relixiosas, vítima dunha crise económica galopante pese aos inxentes recursos petrolíferos do país, era inevitable o estalido popular. O levantamento, como cabía esperar, foi duramente reprimido pola policía relixiosa ou Basiyi pero, os seus rescaldos prenderon no subconsciente colectivo da Península Arábiga e se reavivarían algo máis dun ano despois.

A CHISPA E AS DIFERENTES "REVOLUCIÓNS" DENTRO DO "ESPERTAR ÁRABE"

Por máis que a proximidade temporal, senón simultaneidade, dalgúns movementos e a existencia de causas comúns para a súa orixe e desenvolvemento

xustifican, de sobra, que poidamos falar dun fenómeno revolucionario común para denominar o espírito de rebelión de centos de millóns de persoas que habitan o territorio comprendido, de oeste a este, entre Marrocos e Iraq, e, de norte a sur, de Siria ata Iemen, no que se fala a lingua árabe, profesase de maneira maioritaria a relixión musulmá, amais de existir unha tradición e cultura similar, é preciso revisar as peculiaridades máis destacadas dos países onde se produciu para entender o diferente enfoque do seu inicio e as posibles variantes de desenvolvemento no futuro.

Tunes

A inmolación do mozo tunesino Mohamed Bouazizi o 17 de decembro de 2010, en protesta polo inxusto trato recibido polas autoridades locais, as que non só lle prohibiron exercer a venda ambulante senón que o agrediron e non lle permitiron explicarse e presentar unha queixa, foi a chispa que iniciou o movemento de protesta no Magreb e Oriente Próximo, que algúns denominan o "espertar árabe".

Xa que, case de forma inmediata orixináronse as primeiras manifestacións de protesta na localidade tunesina de

Bouazid onde se queimara Bouazizi para despois estenderse ao resto do país. O fenómeno non tardou en se contaxiar a Exipto e, despois, a Bahrein, Iemen e Marrocos ata alcanzar a Siria, iso si con sorte desigual.

A rapidez coa que se sucederon os acontecementos, sorprendeu a todo Occidente e, por suposto, ao resto do mundo, xa que, tras iniciárense as manifestacións en Tunes o 17 de decembro de 2010, o Presidente Ben Alí claudicou o 14 de xaneiro de 2011. A súa marcha, sen dúbida, evitou un baño de sangue pero, sobre todo, sentou un precedente de revolución pacífica

e democrática cuxo exemplo xermolou no resto da súa veciñanza. *O cambio era posible se o pobo saía á rúa para esixilo de maneira firme pero ordenada e sen violencia.*

Egipto

O 25 de xaneiro de 2011 iniciáronse as protestas en Egipto. Unhas manifestacións sen precedentes que acabaron coas tres décadas de ditadura de Hosni Mubarak o 18 de febreiro de 2011.

Pero, estes dous exemplos positivos, aínda pendentes de frutificación nunha democratización real e efectiva, á data de finalización deste artigo, mediante a celebración dun proceso electoral, libre e con garantías, así como o paulatino cambio lexislativo, económico e social que traerá consigo, tiveron desigual repercusión nos países do entorno.

Libia

Caso paradigmático está sendo a revolución da poboación libia contra o tirano de Trípoli, Muamar al-Gadafi. Contra todo prognóstico, os sublevados obtiveron o rápido e fulminante apoio da Comunidade

Internacional para expulsar do poder ao Coronel. Así, iniciáronse o 19 de marzo deste ano, os bombardeos selectivos coordinados pola OTAN para dar cobertura ás operacións terrestres dos rebeldes libios. Tras case seis meses de enfrontamento entre as tropas adestradas e mercenarias e os voluntarios rebeldes con máis ganas que formación e experiencia, produciuse a ocupación de Trípoli o 22 de agosto e a inexorable aínda que lenta toma do resto do país mentres Gadafi seguía en busca e captura. A súa morte o 21 de outubro de este ano, máis que probable asasinato por linchamento, pecha un longo capítulo de infamias e abre un novo e descoñecido pero cheo de tantas esperanzas como incógnitas.

O Consello Nacional de Transición libio, órgano provisional que deberá levar o país á democracia, ten unha ardua e difícil tarefa que desenvolver nun país dividido en afinidades tribais, e sen estruturas administrativas e sociais sobre as que construír un novo estado. Porén, a poboación ten grandes desexos de cambio e, pese á pobreza económica, está, o suficientemente formada para poder levar a cabo a transición a unha democracia real de maneira

pacífica e racional acabando así con corenta anos de ditadura de Gadafi.

No extremo oposto encóntranse Bahrein, Siria e Iemen, os casos máis dramáticos e sangüentos, cuxa resolución, sen dúbida, requirirá de bastante tempo, se é que non se enquistan.

Bahrein

En Bahrein, o rico emirato do Golfo Pérsico a maioría da poboación é xiíta, pero quen exerce o goberno é a monarquía sunnita dos Al-Jalifa. O que significa que os xiítas non teñen acceso ao poder executivo, as súas condicións sociais, laborais e económicas están moi por debaixo dos sunitas e carecen de expectativas de mellora.

O 4 de febreiro de 2011, un grupo de bahreinís achegáronse á Embaixada de Egipto en Manama, para mostrar a súa solidariedade cos exipcios que levaban días acampados na Praza da Liberdade d'O Cairo. Pedían a marcha do monarca e o cambio do sistema de goberno. O rei de Bahrein temendo que o fenómeno da Praza da Liberdade d'O Cairo se reproducise na Praza da Perla de Manama dispersou de maneira

violenta os manifestantes. De resultas, sucedéronse as protestas nos días seguintes, para cuxa represión el rei bahreiní solicitou a colaboración das tropas de Arabia Saudita ao tempo que instauraba a Lei Marcial. Ademais de arrasar coa Praza da Perla para eliminar o seu simbolismo, recortáronse as liberdades civís e pecháronse os medios de comunicación e os accesos a internet.

A tibia condena internacional á represión exercida contra os bahreinís deriva, fundamentalmente, de que os sublevados xiitas pertencen á mesma confesión que a maioría dos iranianos. Apoiar os bahreinís suporía reforzar a posición da teocracia persa no mundo musulmán, algo inadmisíbel no momento actual, xa que xunto con outros países como Venezuela e Corea do Norte, Irán pertence ao grupo dos que non respectan os dereitos humanos e son potencialmente perigosos para a seguridade mundial por desafiar a contención nuclear.

A pesar da posta en marcha por el rei dunha comisión de investigación independente para aclarar os feitos, senón se toman medidas rápidas e eficaces para mellorar as condicións da

poboación, é de prever que, ademais do boicot ao proceso electoral, o descontento faga rexurdir as protestas en breve, o que pode paralizar o país e ocasionar graves prexuízos económicos. Parece pouco probable a caída da dinastía reinante aínda que a estabilidade só será posible coa concesión á cidadanía dos seus dereitos.

Siria

Siria erixiuse, na primeira década do século XX, nun dos líderes do proceso de independencia árabe, sobre todo, polo seu rexeitamento á segregación de parte do seu territorio para crear o Líbano. A traxectoria intelectual e política siria, máis desenvolvida que nos países do seu contorno, fixo que, no seo da súa sociedade, xurdira o Partido Baaz, organización política que sería clave no devir das últimas catro décadas, tanto en Siria como en Iraq, ao se converter no instrumento de control das dúas ditaduras militares.

O golpe de estado do Coronel Hafid al-Assad marcaría, en 1970, o inicio da tiranía dos alauitas e o exército, co relevo, ao el morrer, polo seu fillo Bashar, en 2000. A durísima represión que o exército

sirio está levando a cabo contra os sirios que se manifestan contra o réxime, similar á empregada por Hafid al-Assad na cidade rebelde de Hama en 1982, onde se perpetrou unha masacre, provocou unha tibia reacción internacional en contraste co apoio decidido aos rebeldes libios. A súa alianza estratéxica con Irán e a proximidade xeográfica cos inestables Iraq e Líbano e a polvoreira palestina, así como o custe económico do apoio a Libia nun momento de crise económica como o actual, están freando calquera intervención externa. As perspectivas non son nada prometedoras para os sirios posto que, a diferenza de Exipto, o exército é fiel ao réxime e o seu líder é novo e está san. Salvo que se produzan cambios substanciais e inesperados no goberno, os sirios só poderán lograr a liberdade pola forza e tras a perda de moitas vidas.

Iemen

O caos non superado tras as dúas guerras, que enfrontaron a Iemen do norte, capitalista, con Iemen do Sur, comunista, en 1972 e 1979, ata a súa unión en 1990, a presenza no seu territorio das bases de adestramento máis activas de Al-Qaeda, a actuación

descontrolada de piratas no Golfo de Adén e o levantamento das tribos xiítas do norte do país, que se senten discriminadas polo goberno sunnita de Sana, converteron ao país nunha gran polvoreira.

Neste marco de gran inestabilidade, a increíble pobreza da maioría da poboación, e o acontecido nos países da contorna, provocaron as violentas protestas que se iniciaron o 27 de xaneiro de 2011 e que acadaron o seu cénit co inicio dos enfrontamentos armados entre a Guarda Republicana e os milicianos da tribo rival de Al-Ahmar o 23 de maio e o atentado contra o Presidente Ali Salih o 3 de xuño. O ímpeto co que as forzas gobernamentais retomaron a represión dos manifestantes tras o retorno de Salih, logo de pasar tres meses recuperándose das feridas en Arabia Saudita, presenta unha grande incógnita de cómo evolucionará o movemento revolucionario, aínda que non parece que as reivindicacións populares se poidan conseguir se non é mediante o uso da forza.

Arxelia

En Arxelia tamén se produciron manifestacións e autoinmolacións de protesta

contra a penosa situación económica e o goberno de Abdulazziz Bouteflika. O goberno reprimiu de maneira drástica estas protestas iniciadas en xaneiro deste ano pero, consciente de que a mellor maneira de evitar un levantamento da poboación era a concesión das peticións sociais, reduciu o prezo dos alimentos básicos e levantou o Estado de Emerxencia o 12 de febreiro tras 19 anos de vixencia. A calma reina no país mais, no fondo, está latente un gran descontento capaz de explotar en calquera momento se as reformas non se seguen a producir e non melloran as condicións de vida da poboación.

Marrocos e Xordania

En Marrocos e Xordania tamén se produciron manifestacións reclamando o cambio e esixindo mellores condicións de vida para a poboación, malia que, a diferenza das anteriores, se mantivo ás dinastías reinantes á marxe da crítica, polo menos de momento. Advertidas de que, de non atender as peticións sociais podería acabar co "status quo", ambas monarquías están propiciando cambios lexislativos. Porén, este lavado de cara, non implica a erradicación do nepotismo nin a pobreza polo que, tamén é de

prever que as protestas se radicalicen a medida que se comprobe a pouca efectividade das novas medidas.

Arabia Saudita

Por último, o anuncio de el rei de Arabia Saudita, Abdullah bin Abdulaziz, de que de aquí a catro anos, as mulleres poderán exercer o dereito ao voto, e seren elixidas para o Consello Consultivo municipal, abre a esperanza para a metade da poboación desta monarquía absolutista. Único país do mundo no que –ata a día de hoxe, as mulleres non podían votar– se inicia un tímido proceso de normalización, non por vontade propia nin por recoñecemento da xustiza da reivindicación, senón forzado polo “espertar árabe” e as tímidas manifestacións das sauditas reclamando os seus dereitos. Consciente de que se non principia a facer concesións de maneira “voluntaria” agora, vainas ter que facer con máis amplitude, e pola forza, máis tarde, intenta evitar o efecto contaxio. De momento, conseguiu conter as protestas da minoría xiíta que leva todo o ano saíndo á rúa aínda que teña transcendido pouco pero, a monarquía saudita terá que seguir facendo concesións sociais tanto para as

mulleres como para a poboación no seu conxunto non só pola propia presión interna senón, sobre todo, pola durísima crítica internacional.

CONCLUSIÓNS

Transcorridos dez meses desde o seu inicio, o “espertar árabe” non foi nin totalmente pacífico nin plenamente exitoso. Os gobernos ditatoriais e as elites nepotistas intentaron manterse no poder a toda costa e, malia que en Exipto e en Tunes se albiscan cambios substanciais, calquera mínima perturbación no proceso pode implicar un grave retroceso na aspiración democrática e de desenvolvemento económico da súa poboación, desde a substitución dunhas oligarquías por outras ata o ascenso dos musulmáns radicais ao poder. Pola súa parte, só a determinación e espírito de sacrificio traducido na perda de miles de vidas humanas poderá forzar a caída dos réximes ditatoriais en Siria e Iemen, mentres que, é bastante improbable que as monarquías máis “moderadas” como as de Bahreín, Xordania ou Marrocos experimenten cambios transcendentais, entre outros motivos, porque a occidente lle interesa moito máis a súa

estabilidade para garantir o subministro do petróleo que os dereitos das súas poboacións.

Aínda así, como todo son incógnitas e o fenómeno revolucionario no Magreb e Oriente Próximo non ten precedentes nas actuais dimensións, cabe toda posibilidade de variantes e desenvolvementos, sobre todo, cando a petición de recoñecemento por parte do pobo palestino dun estado propio pode cambiar o balance de forzas na zona. A influencia internacional en axuda dos movementos máis reprimidos, a constancia da cidadanía nas súas manifestacións, leva a abrigar grandes esperanzas de que a medida que transcorre o tempo, a evolución será positiva e irrefreable.

Tradución: Margarida Rguez. Marcuño

CIENCIA E PSEUDOCIENCIA

INTRODUCCIÓN

O coñecemento humano móstrase como problema desde o mesmo instante en que aparece a filosofía. É ademais algo comprensible e aínda lóxico. Parménides e Platón foron os primeiros en facer do problema do coñecemento o cerne do filosofar e o alicerce sobre o que edificaron o seu pensamento., Parménides advertiunos desde o *Poema* das dúas únicas vías posibles de coñecemento e de indagación: "A primeira, que é e que non é posible non ser, pois de persuasión é camiño (porque segue á verdade). A outra, que non é e que é necesario non ser, pero resulta un camiño impracticable porque non se pode coñecer o non ser, nin dicilo se podería expresar en palabras". Desde entón atribúese ao filósofo de Elea a autoría de implantar a distinción entre coñecemento racional e coñecemento sensible. O primeiro, fiable e verdadeiro; o segundo, erróneo e impreciso.

Cun século de diferenza posterior a Parménides nacería Platón, quen perfilou e abondou nesa distinción parmenídea. Diálogos como *Teetetes*, *A República*, *Protágoras* ou *Menón* acentúan as diferenzas entre o coñecemento racional e o coñecemento sensible, aos que Platón denominou *episteme* e

dóxa. A *episteme* equivale ao que actualmente coñecemos como ciencia, é dicir, un coñecemento fiable, verdadeiro, obxectivo e preciso; as Ideas son o fundamento da *episteme* (ciencia). A *dóxa* corresponde ao coñecemento sensorial, ou sexa, un coñecemento discutible, subxectivo e impreciso. A sensación cimenta este tipo de coñecemento. Sócrates reflexiona con Teetetes sobre o aspecto subxectivo do coñecemento sensible con estas palabras: "Polo tanto, a aparencia e a sensación son cousa idéntica ao calor e a outros estados semellantes, pois tal como cada un os sente, así tamén para cada un están expostos a ser" (*Teetetes*). Un pouco máis adiante volve á carga Sócrates sobre o mesmo asunto: "Insistamos no principio que deixamos sentado hai un pouco, de que nada existe para nós como sendo algo en si e por si... Tampouco concederemos que ciencia sexa sensación". Xa ao final do diálogo, Sócrates retoma o tema para concluír: "Porque coñecer é, en efecto, terse apropiado da ciencia, ¿non?"

Pero onde máis claramente Platón marca a diferenza entre eses dous tipos de coñecemento é na *República*. Ao final do libro V podemos ler: "Logo, se o coñecemento se refire ao ser e a

ignorancia ao non ser, é preciso atopar un intermedio entre ciencia e ignorancia... que é a opinión (*dóxa*)... Por conseguinte, a opinión ten por obxecto unha cousa e a ciencia, outra, de conformidade coa facultade propia de cada unha". De igual modo, ao final do libro VI, podemos ler: "Aplica ás catro seccións que describimos (dividir unha liña imaxinaria en dúas partes e estas á súa vez noutras dúas) estoutras catro operacións do espírito: á máis elevada, a intelixencia; á segunda, o coñecemento razoado; á terceira a crenza; á última, a conxectura. E, finalmente, ponas en orde tendo en conta a maior claridade seguindo esta idea: que canto máis participan os obxectos da verdade, tanto maior é a súa claridade".

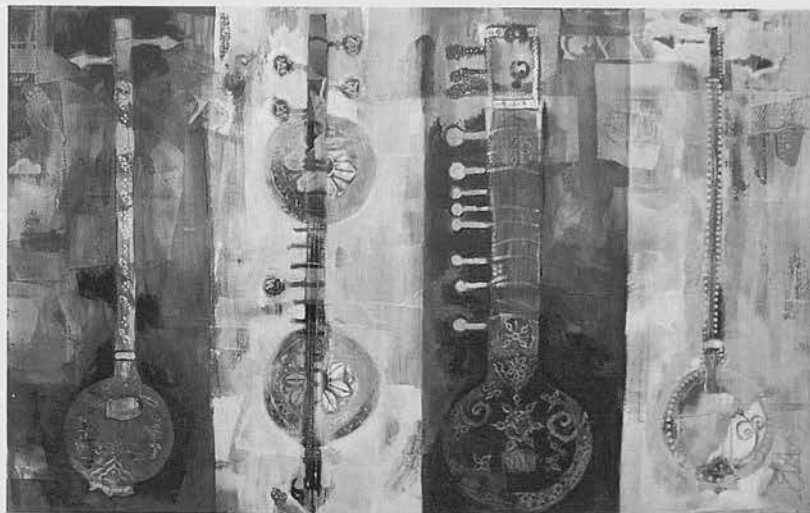
Aristóteles fixo igualmente a distinción entre coñecemento sensible e coñecemento intelectual ou racional. O coñecemento sensible deriva directamente da sensación e desaparece tan pronto como desaparece a sensación que o orixinou. "... Ningunha das accións sensibles constitúe aos nosos ollos o verdadeiro saber, pois aínda que sexan o fundamento do coñecemento das cousas particulares, non nos din o por que de nada." ("*Metafísica*", libro 1,1).

O nivel máis elevado de coñecemento estaría representado pola actividade do entendemento, que nos permitiría coñecer o porqué e a causa dos obxectos; este saber ha de xermolar necesariamente da experiencia, pero só na medida en que é capaz de explicar a causa do que existe se constitúe no verdadeiro coñecemento.

“Por conseguinte, como acabamos de dicir, o home de experiencia parece ser máis sabio que o que só ten coñecementos sensibles, calquera que sexan: ...a especulación é superior á práctica.” (“Metafísica”, libro 1,1)

Xa na época moderna, Francis Bacon avalou a idea de que a verdade non deriva da autoridade e de que o coñecemento é froito da experiencia. Mais a experiencia hai que seleccionala, ordenala e trezala co método indutivo, non co dedutivo que formulara Aristóteles no *Organon*.

Hume puxo o punto de demarcación entre ciencia e metafísica na percepción sensible. Os conceptos metafísicos, como causa ou substancia, non se poden percibir de ningún modo a través dos sentidos, aínda que a xente pensa que hai algunha conexión entre certos sucesos aos que lles atribúen nexos entre eles deixándose levar pola imaxinación.

Hume deixa clara esta demarcación no *Tratado sobre a natureza humana* e na *Investigación sobre o entendemento humano*.

Kant fixo un problema dos dous tipos de coñecemento que decidiu debater na *Crítica da razón pura* e nos *Prolegómenos*: o coñecemento científico e o metafísico. Seguramente o filósofo alemán foi dos primeiros en instaurar o principio de demarcación entre ciencia e metafísica. O criterio fundamental desa demarcación quedou establecido nos xuízos sintéticos *a priori*. A metafísica non se fundamenta en tales xuízos polo que non é ciencia.

No século vinte, o problema de demarcación proliferou entre epistemólogos e filósofos da ciencia. Wittgenstein no *Tractatus logico-philosophicus* escribe: “O verdadeiro método da filosofía sería propiamente este: non dicir nada senón aquilo que se pode dicir; ou sexa, as proposicións da ciencia natural –algo, pois, que non ten nada que ver coa filosofía–. E sempre que alguén quixese dicir algo de carácter metafísico, demostrarlle que non dá significado a certos signos nas súas proposicións” (6.53). Detrás deste texto aparece de novo o criterio de demarcación entre ciencia e metafísica. A filosofía sería a

encargada de vixiar a execución dese criterio.

Foi a partir deste texto como xermolaron os criterios de demarcación do positivismo lóxico nas súas distintas versións: Círculo de Viena (Carnap, Moritz Schlick), Popper, Ayer, Hans Hahn... Os representantes do Círculo de Viena colocaron o criterio de demarcación na verificabilidade das proposicións empíricas, pois só estas son significativas. As proposicións metafísicas, como non se poden verificar empiricamente, non son verdadeiras nin falsas, simplemente son asignificativas. Popper, porén, reivindica a falsación como criterio de demarcación, pero no seu caso entre ciencia e non ciencia.

O criterio de demarcación tivo a súa continuidade en epistemólogos como Feyerabend, Lakatos, Thomas Kuhn...

COÑECEMENTO E VERDADE

Debemos diferenciar entre verdade e científicidade porque hai moitas verdades que nada lle deben á ciencia. E tamén cómpre saber que existen numerosas proposicións científicas que, ao non ter sido sometidas a probas aínda, non se poden valorar como verdadeiras ou falsas. En todo caso, a meta de todo

coñecemento non é outro que conseguir a verdade; mais non todos os coñecementos son iguais nin ofrecen o mesmo perfil gnoseolóxico. Pero será dese perfil do que dependa a verdade e o seu grao de certeza. Un coñecemento logrado a través dos sentidos non goza do nivel de verdade que pode posuír un coñecemento científico ou filosófico. Iso non quere dicir que non se poidan obter verdades orixinadas na percepción sensible ou a través doutras fontes de información, crenza, tradición, etc, o que sucede é que os coñecementos derivados da razón teñen máis garantía de certeza. Non se pode negar, nin sequera cuestionar, que aquelas persoas privadas de coñecementos científicos e filosóficos non logren acadar a verdade. Nun sentido lato, entendemos por verdade a relación adecuada que se establece entre un suxeito e un obxecto. Quen establece esa adecuación é o suxeito, e todo dependerá do sentido que fixe sobre o obxecto para poder afirmar que ese coñecemento é adecuado (verdadeiro) ou non (falso). Todos podemos establecer incalculables relacións con obxectos e todos xeramos verdades e falsidades. Non obstante, aqueles coñecementos que gravitan sobre razóns e

argumentos teñen moita máis probabilidade de xerar verdade que aquel outros que carecen deles. Un coñecemento argumentado e fundamentado convértese nun saber. E a sabedoría representa o grao máximo de coñecemento. Esa pode ser a xustificación de que todos andemos na procura da verdade e de que para conseguila desexemos facelo desde a sabedoría.

Pero se existen diversos modelos de coñecemento, tamén existen distintas formas de verdade. Hai verdades lóxicas ou formais, verdades ontolóxicas, verdades morais, verdades semánticas, verdades pragmáticas, verdades epistemolóxicas... Cada unha delas pon o til da adecuación en aspectos diversos da realidade. Porén, sería un erro categorial confundir verdade e eficiencia. A ciencia busca fundamentalmente a eficiencia, razón pola que, en brillante ironía bungeana, "ao científico se lle paga para producir coñecemento, non para pasar o tempo"; a filosofía, non obstante, pretende acadar a verdade. Conservemos, pois, a científicidade e a verdade separadas, aínda cando a investigación científica busque a verdade.

CIENCIA E PSEUDOCIENCIA

Mario Bunge publicou a comezos deste ano un libro que está na liña epistemolóxica da verdade. O eixo central do libro aglutina abundantes argumentos co pretexto de establecer unha demarcación nítida non entre ciencia e metafísica, como fixera Kant ou o Círculo de Viena, senón entre ciencia e pseudociencia. O

título do mesmo é *Las pseudociencias ¡vaya timo!* É unha colección de once traballos que foron publicados polo filósofo arxentino entre 1974 e 2009, moitos deles descoñecidos incluso para os fieis lectores da obra bungeana por estar dispersos e inaccesibles. Só un deses once traballos aparece neste libro por primeira vez, o titulado "*La*

conexión pseudociencia-filosofía-ideología".

O libro consta de tres partes moi claramente diferenciadas. A primeira expón a necesidade dunha análise filosófica da que se obteñan criterios para identificar a pseudociencia. A segunda ocúpase de dous aspectos da racionalidade científica, a saber, a conxectura e a actitude escéptica. E a terceira xira ao redor da epistemoloxía que aplica Bunge á política e á politoloxía.

Aínda sendo un libro de epistemoloxía, observamos como no fondo late unha marcada preocupación ética. Bunge vive comprometido cos valores da Ilustración, como a confianza na razón, a paixón pola liberdade, a democracia, a xustiza social... Nel a ética é un tema recorrente. Esa presenza da ética na súa obra non falta tampouco neste libro, no que deixa o recado de que non todo é igual e hai que defender o mellor coñecemento posible. Bunge intenta, xa que logo, patrullar pola fronteira da ciencia para impedir que se infiltren no seu territorio os novos bárbaros que presionan desde a pseudociencia.

A tese central do libro rota sobre a desavinza entre ciencia e pseudociencia. Para enfrontarse a ese problema Bunge pretende establecer uns criterios claros de

A C T U A L I D A D E

<p>demarcación entre ambos tipos de saber. O concepto de ciencia utilizado neste libro non corresponde á ciencia formal (matemáticas), senón á ciencia fáctica ou empírica. Desde a súa óptica, a investigación científica é a busca honrada do saber auténtico sobre o mundo real, sobre as súas leis, coa axuda do método científico. A este saber científico supóñenselle certos requisitos, como a coherencia lóxica e o debate racional no seo da comunidade científica. Pero investigar sobre estes requisitos orixina discursos que non son científicos, senón metacientíficos, e a encargada de tal investigación é a filosofía. Por iso, na opinión de Bunge, os filósofos deben ser xeralistas e non especialistas. O brillante pensador da Universidade McGill (Montreal) laia que na actualidade as diferentes escolas filosóficas tratan os asuntos filosóficos da ciencia de maneira moi diversa. "Algunhas delas ignóranos completamente, como é o caso do existencialismo, do positivismo lóxico, do popperismo e do marxismo". A actitude filosófica proposta por Mario Bunge para entrar no ámbito da ciencia non é outra que o escepticismo. Pero non o escepticismo absoluto, xa que "resulta imposible avaliar unha idea independentemente dalgún sistema de ideas que se forma</p>	<p>como base ou criterio... O escepticismo sistemático ou radical é loxicamente insostible. Pola mesma razón, todo escepticismo metodolóxico ten algún credo, por máis provisional que sexa" (Bunge).</p> <p>Cando entra na análise da distinción entre ciencia e pseudociencia introduce a filosofía como criterio discriminador entre elas. O cientifismo é sinónimo de boa filosofía, afirma, para logo apuntalar que a mala filosofía é o alicerce da pseudociencia. De aquí podemos deducir que unha doutrina filosófica pode facilitar ou obstruír a busca da verdade.</p> <p>Que é a pseudociencia? "Todo ámbito de coñecemento que non sexa científico pero que se anuncia que o é orixina un coñecemento pseudocientífico, ou falsa ciencia" (Bunge: <i>¿Qué es la ciencia?</i>, 1991). As pseudociencias, ou pseudocoñecementos, utilizan o fraude.</p> <p>PRINCIPIOS DE DEMARCACIÓN</p> <p>Bunge sempre estimou inútil pretender achar esa fronteira entre ciencia e metafísica (ou ontoloxía) porque non a hai. A demarcación que propón é entre ciencia e pseudociencia. Entremos no cerne da mesma recollendo a argumentación do seu libro.</p>	<p>A demarcación das ciencias coas pseudociencias preséntaa Mario Bunge a través dunha dupla de dez elementos: comunidade de investigadores, tolerancia social coa investigación, dominio de entidades reais, presupostos filosóficos, teorías lóxico-matemáticas, métodos de investigación eficaces, problemas cognitivos referentes ás entidades reais investigadas, conxunto de teorías, hipóteses e datos actualizados e confirmados, utilización de leis nas entidades reais e, por último, uso de procedementos controlables e explicables. Con esta dupla de dez elementos pódese identificar o coñecemento científico e distinguilo do que non é. Nunha pseudociencia faltarán alomenos algún elemento desta dupla.</p> <p>O PAPEL DA FILOSOFÍA NA CIENCIA</p> <p>A proposición aristotélica coa que comeza a <i>Metafísica</i> expresa que "todos os seres humanos desexan coñecer"; é dicir, que son filósofos, unha máxima que adquire plena actualidade no libro de Bunge. De seguido, Aristóteles explica a razón dese desexo aclarando que "coñecer e saber se dan principalmente na ciencia que se ocupa dos primeiros principios e das causas (pois mediante eles</p>
<p>A C T U A L I D A D E</p>		

e a partir deles se coñecen as demais cousas)". Pois ben, esa ciencia á que fai referencia Aristóteles é a metafísica. Bunge valora como sumamente importante o papel que xoga a filosofía na ciencia actual porque esta, de modo implícito ou explícito, descansa sobre unha determinada filosofía. Así a epistemoloxía filosófica ten o papel de xustificar o soporte e os alicerces de calquera coñecemento científico. Toda ciencia traballa con definicións, divisións, clasificacións, argumentacións, etc. presupondo a validez de tales conceptos. Pero, quen se encarga de regularlos? Quen marca as normas da definición impedindo que, por exemplo, o definido non entre na definición? Quen vixía a corrección dos argumentos rexeitando aqueles que son circulares, sofísticos ou *ad hominem*? Quen demostra que hai unha realidade agochada detrás de conceptos como enerxía, extensión, vida, peso, etc? A todas estas preguntas só pode responder a filosofía, especialmente a filosofía da ciencia, que é unha disciplina esencialmente normativa, a diferenza da historia e da socioloxía da ciencia que son descritivas ou explicativas.

Por iso mesmo, ademais dos dez elementos cos que Bunge

pretende filtrar as ciencias, reivindica a necesidade dunha filosofía desde a que poder cribar o coñecemento científico. Todos os coñecementos teñen que estar mergullados nuns principios filosóficos, que non é necesario demostrar nin sequera expresar de forma explícita, aínda que sexan susceptibles dunha análise crítica e racional, senón que se dan por presupostos. Tales principios filosóficos constitúen criterios de científicidade para calquera coñecemento con vocación científica. E son:

1º Materialismo non reducionista (supón que o mundo está formado por cousas materiais, que se comportan de conformidade coas leis. 2º Realismo (admitir que o mundo existe independentemente da investigación e das persoas que o coñecen). 3º Racionalismo (necesidade de introducir a lóxica entre as ideas que utilizamos para coñecer). 4º Empirismo (necesidade de probar empiricamente todas as ideas acerca das cousas). 5º Sistematismo (presuposto de que os datos e hipóteses da ciencia forman un sistema, o que esixe que as teorías científicas non entren en conflito entre si).

Estes cinco presupostos establecen a demarcación entre a ciencia e a pseudociencia, non

entre ciencia e metafísica como defenderon os neopositivistas do Círculo de Viena (verificacionismo de Carnap e Hempel), ou o falsacionismo de Popper. Bunge rexeita a separación entre ciencia e ontoloxía (metafísica), aínda que non as identifica, porque para el as teorías científicas de carácter xeral non son máis que teorías ontolóxicas (metafísicas) radicalmente particulares (*Tratado de ontología*, vol. 3). Evidentemente a metafísica á que fai referencia Bunge non é outra que unha metafísica científica, que utiliza as ferramentas da ciencia (modelos e análises lóxico-matemáticos, por un lado, e, por outro, o control do aspecto empírico). En todo caso, a preocupación que exhibe Bunge por ese aspecto ontolóxico da ciencia reside no mundo real, non nas experiencias que se poidan ter dese mundo. Se os empiristas verificacionistas (como Carnap) ou os falsacionistas (caso de Popper) atoparon o criterio de demarcación entre ciencia e metafísica na verificabilidade ou falsabilidade das proposicións científicas, Bunge foi capaz de conseguir ata doce puntos aplicables á ciencia, que xermolan dunha concepción da racionalidade total sobre a que pivota a ciencia. Desde esta forma de ver o coñecemento científico Bunge implica a ontoloxía, a gnoseoloxía e mesmo a axioloxía.

Esta racionalidade coa que traballa o filósofo arxentino nace dunha visión sistémica do mundo e da forma de coñecer esa realidade. Na súa apreciación, o universo é un sistema e de aí que o mellor modo de coñecelo deberá ser sistémica. No seu criterio, pois, a ciencia non se pode describir mediante un único trazo, senón que é preciso atender a moitos aspectos distintos.

Desde a súa perspectiva, toda filosofía que pretenda promocionar a investigación científica debe reunir estas características:

Lóxica (coherencia interna e respecto polas regras de inferencia).

Semántica (teoría realista do significado como referencia).

Ontoloxía: a) Materialismo (todas as cousas reais son materiais que se axustan a leis e os procesos mentais son procesos cerebrais). b) Dinamicismo (todos os obxectos materiais están en fluxo constante). c) Sistemismo (toda cousa é un sistema ou un compoñente do sistema). d) Emerxentismo (todo sistema ten propiedades das que carecen os seus compoñentes).

Gnoseoloxía: Realismo científico (é posible acceder ao coñecemento da realidade, de forma parcial e gradual)

A C T U A L I D A D E

<p>As pseudociencias só se poden detectar desde a filosofía da ciencia porque reflexionar sobre a pseudociencia supón elaborar un discurso sobre a ciencia. Non é o mesmo a pseudociencia que a anticiencia, pois esta está presente nas correntes do pensamento que agreden a visión científica do coñecemento. A anticiencia oponse frontalmente á ciencia mentres que a pseudociencia preséntase como ciencia, cando non é tal. Por iso "a pseudociencia supón un perigo para a sociedade porque contamina a cultura, prexudica a saúde, a economía e a política pondo en risco a vida, a liberdade e a paz. Intenta camuflarse na sociedade como se realmente fose ciencia, enganando ás persoas de boa fe que cren que actúa como ciencia".</p> <p>Bunge revisa as pseudociencias máis populares, que pasan por ciencia facendo un fraude á sociedade. Esa revisión faina con rigor pero de forma contundente. Critica pseudociencias como a sociobioloxía, a parapsicoloxía, a teoría cuántica da medición, as aplicacións da teoría das catástrofes, a psicanálise, a teoría de xogos... e faino fundamentado no coñecemento que posúe en cada un deses campos:</p>	<p>matemáticas, física, bioloxía, química, psicoloxía...</p> <p>CRÍTICA ÁS PSEUDOCIENCIAS</p> <p>No ámbito académico circulan teorías que gozan de prestixio desde hai décadas e que unha vez filtradas polos principios de Bunge revélanse como pseudocientíficas. É o caso da física de partículas, da microeconomía neoclásica, da psicanálise ou da parapsicoloxía.</p> <p>En toda ciencia podemos comprobar catro características: mutabilidade, compatibilidade cos coñecementos precedentes, intersección parcial con algunhas outras ciencias e control por parte da comunidade científica. Nas pseudociencias falta sempre algún destes catro preceptos. Hai ciencias maduras ou duras (física, química, bioloxía), ciencias inmaduras ou brandas (psicoloxía e ciencias sociais) e pseudociencias.</p> <p>A ciencia está vertebrada e cosida por teorías; mais as teorías son consecuencias de conxecturas e hipóteses que acaban sendo revalidadas empiricamente. Evidentemente é posible confeccionar e crear un número incalculable de hipóteses, unhas razoables e outras peregrinas, pero o científico serio e rigoroso só utiliza as primeiras e rexeita as segundas. E como as</p>	<p>diferenciamos? A filosofía da ciencia traballa con cinco criterios para discriminar unha hipótese razoable doutra extravagante. Non obstante, Bunge cre que só co quinto dese criterios é suficiente para lograr esa distinción. Ese criterio é a "compatibilidade (desa hipótese) como cerne do coñecemento científico, analizando asemade a compatibilidade en senso amplo (verificabilidade e refutabilidade)". A validez dese criterio sostense na definición que Bunge elixe para a súa aposta: "Unha hipótese é <i>razoable</i> ou <i>sensata</i> se e só se (a) é compatible co cerne do coñecemento científico e (b) pode ser rexeitada ou confirmada (con certo grao) por medios observables ou experimentais. Unha hipótese será <i>disparatada</i> ou <i>desatinada</i> no preciso caso que non sexa razoable". Esta definición está implícita nas decisións que se toman por parte de institucións, consellos científicos e autoridades económicas no momento de subvencionar ou financiar proxectos de investigación.</p> <p>No ámbito da ciencia poden aparecer disciplinas e teorías que podemos denominar como proto-científicas, semicientíficas ou ciencias fallidas. As <i>proto-ciencias</i> son ciencias emerxentes que están nacemento e que, no caso de sobrevivir, poden converterse en</p>
<p>A C T U A L I D A D E</p>		

ciencias maduras, semiciencias ou pseudociencias. É o caso da física anterior a Galileo. Bunge concédelle cincuenta anos para que ese tipo de coñecemento evolucione e se transforme en ciencia ou quede estancado como pseudociencia. As *semiciencias* son disciplinas que empezan como ciencias pero que non reúnen todas as características destas. Exemplos de semiciencia son a cosmoxía, a economía fundamentada en modelos matemáticos ou a teoría de xogos. Exemplos de ciencia fallida son a teoría de cordas (que defende un espazo de seis ou sete dimensións, cousa que non é experimentable) ou mesmo a interpretación de Copenhague sobre a teoría cuántica; en todas elas hai visos de cientificidade pero non se poden corroborar empiricamente.

Porén, onde máis empeño pon Bunge é nas pseudociencias. Cre que as banalidades son inofensivas, aínda que sexan falsas, pero as fraudes son perigosas. Desta maneira advirte de que as pseudociencias non se poden tratar como algo inofensivo ou incluso adecuado ao consumo de masas. Non, non se poden xulgar así porque sería un erro. As pseudociencias son "virus intelectuais que poden atacar a

calquera ata facer enfermar toda unha cultura e volvela contra a investigación científica" (Bunge).

Cunha frenética crítica inspecciona, pois, algúns deses coñecementos, como a psicanálise, á que considera un sistema de crenzas e unha profesión, pero non é un campo de investigación. Afirma que os psicanalistas tratan o inconsciente desde unha filosofía idealista, pero non son quen de acercarse a realizar experimentos ou medidas no cerebro para atopar argumentos empíricos sobre o complexo de Edipo, os *lapsus linguae*, etc. Pola contra, si existe un coñecemento científico que a partir da década dos noventa do pasado século empezou a realizar estudos serios sobre o inconsciente utilizando o escáner PET (tomografía de emisión de positróns) e a resonancia magnética fMRI (imaxes por resonancia magnética funcional). Así é como se logra explicar o funcionamento das emocións recollendo os resultados do escáner e das resonancias magnéticas da actividade da amígdala, soporte cerebral da vida emocional.

Tampouco se salva da reprobación a teoría das revolucións científicas totais imaxinadas por Thomas Kuhn, Paul Feyerabend e os seus seguidores,

ás que ten por ficcións da imaxinación. As ideas de *inconmensurable* (incomparable), *paradigmas* e *cambios irracionais* parecidos ás conversións relixiosas son loxicamente inválidas ou historicamente falsas.

Censura igualmente unha serie de coñecementos que xulga característicos de pseudociencia como son os da parapsicoloxía, a teoría cuántica da medición, a cosmoxía creacionista, as instrucións xenéticas (o xene egoísta de Dawkins), a sociobioloxía, a teoría das catástrofes e o caos, as aplicacións da teoría de xogos, a economía neoclásica, etc.

Na última parte do libro abre un debate virtual con diversos epistemólogos que nalgún momento foron críticos con algunhas teses súas relacionadas coa natureza da ciencia. Con algúns deles máis crítico e polémico que con outros. É moi duro con Bauer, con Von Lucadou, con Harman, con Laucken, con Moscovici e Feyerabend. Con este último maniféstase especialmente incisivo. De forma pormenorizada vai rebatendo as súas afirmacións ao tempo que o acusa de antirrealista, subxectivista e relativista. Desmonta de maneira contundente as críticas que o profesor Feyerabend lanzou contra determinadas teses súas

A C T U A L I D A D E

relacionadas coa aceptación de ideas que non "foron postas a proba ou que evidenciaron ser totalmente falsas, ineficientes ou prexudiciais". Porén, con outros filósofos parece máis condescendente e menos belicoso, coma no debate con Alcock, con Blitz, con Boudon, con Kreweras, con Perrez, con Thom ou con Van Rillaer.

CONCLUSIÓN

Bunge logra establecer con solvencia e garantía os principios de demarcación entre ciencia e pseudociencia, convencido de que "os erros na ciencia son síntomas de cazapos filosóficos". Esa é outra das súas brillantes aportacións: a ciencia pivota sobre a filosofía e non hai ciencia que non estea amparada, implícita ou explicitamente, por un determinado tipo de filosofía. Pero se a maioría dos filósofos intentaron caracterizar a ciencia e, simetricamente, a pseudociencia a través dunha única característica ou trazo, como o consenso, o éxito, a refutabilidade, o contido empírico, etc. para Bunge eses intentos fracasaron. El propón realizar esa criba utilizando dez campos cognitivos, unha décupla na que quede acrisolado o coñecemento científico. Por esa criba deben pasar tamén as ciencias sociais, obrigadas a

incorporar á súa epistemoloxía o método e os criterios das ciencias naturais. Esa é a razón pola que constantemente expresa a súa preocupación polos valores sociais e humanos, destacando o valor da educación na xuventude e incluso na idade infantil. Nesa educación debería incluírse o modo de distinguir os coñecementos científicos dos pseudocientíficos e convencerse de que o incorrecto non é ter crenzas, senón aferrarse a aquelas que foron amplamente refutadas ou son imposibles de poñer a proba. A pesar de todo, a lista de pseudociencias segue incrementándose de forma perigosa. Unhas veñen de antigo e outras son de recente aparición: maxia, astroloxía, alquimia, caracteroloxía, grafoloxía, comunismo científico, memética, telequinesia, ovniloxía... "As pseudociencias son como os pesadelos: desvanécense á luz da ciencia. Pero mentres tanto infectan a cultura e algunhas delas son de gran proveito pecuniario para os seus cultores" (M. Bunge: *100 Ideas*). Pois iso, ¡Vaia timos!

ELIZABETH SIDDALL (1829-1862)

Elizabeth Siddall, pertence por dereito propio á Irmandade Prerrafaelita, grupo de artistas ingleses que forman unha asociación no ano 1848, para achar a simplicidade e a beleza do mundo medieval, como reacción á arte inglesa do momento e o materialismo xurdido da industrialización. De carácter romántico, este movemento volta a ollada aos artistas anteriores a Rafael Sanzio, artista italiano do século XV, e desprezan a toda a arte posterior. Todos os pintores do *Quattrocento* como Piero della Francesca, Mantegna, Massacio e Ghirlandaio, son admirados e imitados, na reivindicación dunha nova visión da natureza e un regreso á inocencia estética de artistas como Fra Angelico e o seu discípulo Benozzo Bozzoli, así como de Botticelli.

Os Prerrafaelitas van na busca do sentimento, a éxtase e o misticismo, no rostro das súas figuras e no trazado poético da liña. Ao mesmo tempo fan unha protesta contra a frivolidade e a opresión académica que neses anos imperaba en Inglaterra, e publican unha revista, *The Germ* (co subtítulo "*Pensamentos en pro da Natureza en Poesía, literatura e Arte*"), que tan só tivo catro números.

Adoptando as siglas PRB (*Pre-Raphaelite Brotherhood*) Irmandade Prerrafaelita, caracterízanse por estar movidos tanto pola literatura como pola pintura e inicialmente foi formada por artistas masculinos como Dante-Gabriel Rosetti, John Everett Millais, Holman Hunt e Madox Brown, aos que posteriormente se unirían Elizabeth Siddall (a quen Rosetti eliminou o último ele do apelido) e William Morris, entre outros, mais será Rosetti, quen lidere o grupo, poeta ao mesmo tempo que pintor, polo que non é estraño que as primeiras manifestacións do grupo se vinculen tamén polo sendeiro do lirismo literario, algo que fará tamén Elizabeth.

Os temas elexidos polos prerrafaelitas, son o sentimento relixioso, (se ben é verdade que unido a un erotismo moi evidente), o mundo medieval, (sobre todo ao relacionado co mito artúrico), así como o tema clásico, como pretexto para pintar unha serie de retratos de enigmáticas mulleres, como as que Rosetti realizou na década de 1860, "*mujeres de belleza particular*", como sinalou Finaldi e que permitiron acuñar o termo de "*belleza prerrafaelita*".

Os fundamentos artísticos dos prerrafaelitas, grupo ao que pertence esteticamente Elizabeth, céntranse no seu propósito de traballar en "temas serios" baseados no estudo e a fidelidade absoluta á natureza, a partir do uso da liña fina e dura que conforma as súas figuras, nas que o debuxo predomina sobre a cor, cunha precisión do detalle case fotográfica, e na ausencia do claroscuro, a textura lisa e a recorrencia a elementos simbólicos.

Curiosamente a obra que mellor representa a esencia prerrafaelita, é "*Ofelia morta*" de Millais, para a que Elizabeth posou como modelo; obra na que a

importancia dos fondos, o emprego das cores frías, e a postura da rapaza, quen abre a mirada ata as sebes e flores da charca do fondo, foi algo inusual na pintura do momento, en canto ao tratamento minucioso dos fondos, que xeralmente quedaban menos definidos, polo que esta obra é a icona, que mellor representa o grupo.

Cabe citar tamén como importante a relación que o lirismo e a literatura tiveron na Irmandade Prerrafaelita, movemento no que a plástica e a literatura estiveron combinados, baixo as directrices estéticas de John Ruskin, que foi quen de estruturar a este grupo, debido sobre todo ao seu mecenado, e será quen axude economicamente a Lizzie, pois grazas aos seus encargos, permítelle pintar e debuxar, sen preocupacións pecuniarias.

Porén, como outros movementos artísticos, o grupo mantén a misoxinia como unha das súas características, na busca da muller que represente os seus ideais, da muller como obxecto de representación desde un punto de vista masculino. Elisabeth, non foxe desa tradición de suxeito de representación pois comeza traballando para o grupo como modelo. Descuberta polo

periodista Deverell, pasou á historia como Lizzy, alcume que xunto co nome de Guggums, déronlle os artistas da Irmandade para a que comeza a posar entre os anos 1849 e 1850. Cando esta beleza "gótica" acepta posar para eles coa súa fronte centrada pola raia do peiteado, o nariz recto e pequena boca e a queixada voluptuosa, a vida de todo o grupo cambiou. Aínda así, como exemplo de muller independente, traballa como costureira ao mesmo tempo que posa como modelo, o que lle confire unha independencia inusual para a súa época. Lizzie, que ten inquedanzas artísticas, pretende ser algo máis que un obxecto a representar, para converterse nunha artista, adiantándose así a outras mulleres artistas posteriores, que posan tamén como modelo, como é o caso de Berthe Morisot, e que reivindicán o seu rol de suxeitas activas na arte, e non de obxectos da ollada masculina. O seu papel de musa, aceptada por ela, non exclúe a súa necesidade e ímpeto por crear, non só como pintora, senón como poeta, en obras nas que se reflicte a súa angustia vital.

Nacida o 25 de xullo de 1829, no seo dunha familia comerciante, Elisabeth, aínda que non se ten constancia de que asistise á escola, sabe ler e escribir, polo

que se supón que os seus pais lle ensinaron, desenvolve un amor pola poesía e pola cultura en xeral, logo de ler un poema de Alfred Tennyson, que ao parecer, fora usado para envolver un anaco de manteiga, descubrimento que inspirou a artista a escribir poesía. Descrita por William Michel Rossetti, como "*unha das máis fermosas criaturas, cun aire de dignidade e dozura cun algo que excedía a modestia e a autoestima e posuía unha desdeñosa reserva...de tez brillante e un espléndido, groso e abundante cabelo ouro-cobreado*", Lizzie, comeza como modelo dun xeito amable, tendo en conta o tenebroso mundo das modelos na época, (pois xeralmente eran mulleres pobres ou prostitutas as que posaban para os artistas do grupo) e traballando ao mesmo tempo na sombreiraría da dona *Tozer's*.

Será posando para o marabilloso cadro "*Ophelia morta*" de Jhon Everett Millais cando comece a quebrarse a súa delicada saúde. Siddall foi colocada completamente vestida flotando nunha bañeira con auga para representar o momento da morte da heroína de Hamelt, no inverno do ano 1852. Millais colocou baixo a bañeira candeas para que a auga se conservase

quente, pero nunha ocasión, embebido no seu traballo, as candeas apagáronse e a auga quedou xeadá lentamente. Lizzie non se queixou, polo que tras o incidente enfermou gravemente parece que de neumonía, (aínda que algúns estudosos falan de tuberculose) o que a levou case á morte, incidente que aproveitou o seu pai, quen obrigou o artista a pagar unha indemnización, e que a levou a pasar longas tempadas en balnearios acompañada por Rossetti.

Tras a súa enfermidade, Lizzie alumna de Rossetti, comeza a pintar e a debuxar, e realiza diversas obras e mesmo un autorretrato, no que se mostra a si mesma non coma unha beleza flotante, ao xeito de Rossetti, idealizada segundo os seus patróns e o cánon establecido polo grupo prerraphaelita, senón dun xeito real, de muller libre a quen Ruskin merca, a partir do ano 1855, todos os debuxos realizados por ela por 150 libras ao ano, axudándoa tamén deste xeito a mercar os medicamentos que necesitaba para a súa precaria saúde. De feito Rossetti debúxaa en varias ocasións pintando ou debuxando o que reforza a súa relación de mestre-alumna, ata que no ano 1858, Lizzie enferma

gravemente e ten que deixar de pintar.

Liberada e independente, a artista realiza un cadro –un autorretrato– e diversos debuxos e acuarelas en composicións ao xeito prerrafaelita, de temas medievais e do mito artúrico idealizados, en obras dunha gran personalidade e impronta misteriosa, polo que está directamente vinculada ao grupo, algo acreditado tamén na súa participación nunha exposición do grupo. Resulta curioso que Siddall non se considerase fermosa, segundo as directrices do grupo e pintou unha versión moito máis realista de si mesma que se alonxaba da visión idealizada dos seus compañeiros prerrafaelitas. Deste xeito, a artista racha cos moldes que perpetúan a desigualdade, e reflexiona sobre a súa propia identidade, aínda que segue unida a Rossetti e posando para el, como modelo ata a súa morte.

Casa con Dante Gabriel Rossetti, no ano 1860, tras varios anos de relación, quen a pinta constantemente, excluíndo así as outras modelos e evitando tamén que posase para os demais membros do grupo desde o ano 1852, e que culmina co último retrato que realiza de Lizzie, con

“Beata Beatrix”, obra que realiza no ano 1863, un ano despois da morte da artista. Mais será a partir do distanciamento de Ruskin, quen deixa de patrocinar a súa obra e da actitude de Rossetti, que parece ser que toma a outras modelos como amantes, que Lizzie escribe poesía. Entroncada coa poesía romántica, a poeta escribe sobre o desamor e o vampirismo en poemas nos que parece recrear a súa tormentosa relación con Rossetti, e retoma os temas tan queridos polos románticos como a árbore, a sombra e a morte, en poemas profundamente melancólicos e tristes, dentro tamén da esfera do xénero gótico, pero que capturan a súa angustia, a desesperación, a alienación e ao mesmo tempo unha certa rabia e orgullo. A necesidade creativa de Siddall desvincúlase así das mulleres sometidas ao creador, usadas como modelo nese dobre status de muller e musa, percibida como un suxeito pasivo, fermoso e sensual, tamén nos 15 poemas escritos por ela parece que na última etapa da súa curta vida, que o seu cuñado William Michael Rossetti, consegue imprimir no ano 1906. Poemas que no ano 1978, Roger C. Lewis e Mark Samuels Lasner, recollen e publican tras máis dun século de

A C T U A L I D A D E

esquecemento, apuntando que aínda que escasos de técnica posúen unha singular calidade.

Morta o 11 de febreiro do ano 1862, segundo algúns de forma accidental, aínda que os rumores

apuntan a posibilidade do seu suicidio, pois atópase ao parecer unha nota da artista que di: "*A miña vida é tan miserable, que non quero seguir con ela*"; a súa historia non remata coa súa morte.

Rossetti, nun acto romántico escondeu nos seus cabelos os manuscritos dos poemas que escribirá para ela, no cemiterio de Highgate de Londres, para sete anos máis tarde, afundida a súa carreira e desesperado, o seu axente convenceuno para que recuperase os seus poemas. Agora a historia forma parte da lenda, e dado o permiso de exhumación, esta fíxose pola noite para non perturbar o espazo mortuorio e á luz das teas, escavouse a tumba e abriron o cadaleito, atopando os poemas enguedellados nos longos e vermellos cabelos de Lizzie, que crecerán aínda máis tras a súa morte enchendo case o cadaleito, mentres o corpo aparecía perfectamente conservado, e intacta a súa beleza. Tamén según a lenda parece que o seu home non puido asistir á exhumación, na que se rescataron os sonetos que posteriormente saírían ao prelo co título de *The house of life*.

Segundo algúns dos seus biógrafos, Lizzie ten una filla que

morre ao nacer, e iso, máis os seus problemas con Rossetti lévana a inxerir láudano (parece que sufría anorexia e que lle foi receitado o láudano para curarse).

Foi un suicidio? Ou en verdade a vence a enfermidade? A entrega de Lizzie a Rossetti, de personalidade contraditoria, que navegaba entre a extroversión ao liderado e unha tendencia á soidade e ao desequilibrio, parece que inflúe na acusada melancolía da artista, e no seu concepto de perda. Porén, isto será unha explicación case tradicional cando se fala do suicidio dunha artista: o desamor, a loucura. Non haberá quizais a mesma rabia creadora, o desespero por non acadar unha obra que a libere, unha resposta ás súas inquedanzas a que a leven ao suicidio? Se se tratase dun home artista, con toda probabilidade esa sería a explicación máis doada, no caso das mulleres, sempre se asocia a súa morte, querida e buscada, co desamor. Será esta unha interrogante a investigar na vida dunha creadora descoñecida polo público e coñecida só por ser unha das máis fermosas modelos da historia da arte: a Ophelia, de cálidos e fermosos trazos, de boca entreaberta que prefigura a súa propia morte na obra de Millais.

*And he'll know my soul's in
/ heaven.*

*And mother, when the big tears
/ fall,
(And fall, God knows, they may)
Tell him I died of my great love
And my dying heart was gay.*

*And mother dear, when the sun
/ has set
And the pale kirk grass waves,
Then carry me through the dim
/ twilight
And hide me among the graves.*

FINALMENTE

Oh nai, ábreme a xanela
E deixa entrar a luz.
Que os outeiros escurezán ante
/ min
E os pensamentos volvan.

E coida, nai, o meu filliño,
Xa que eu nacín de ti,
E cóidao moito e aliiméntao
No teu colo.

E lava, nai, as miñas mans
Pálidas, pálidas,
E cobre os meus pés.
Non debera meu corpo descansar
Fóra das sabas retortas.

E colle, nai, un ramo novo
E herba verde recién cortada
E pousaos no meu leito baleiro.
E que o meu pesar non se coñeza.

E busca, nai, tres moras vermellas,
Arríncaas e quéímaas
No primeiro amañecer
Que a miña alma non poida
/ percorrer.

E rompe, nai, un ramo de salgueiro
E se aínda leva seiva
Gárdao para proveito de Robert.
El saberá que a miña alma está no
/ ceo.

E cando, nai, as lágrimas escoen
(e sabe Deus que deben escoar)
Dille que morrín polo meu grande
/ amor

E que o meu corazón agonizante
/ era feliz.

E cando o sol, miña naiña, caía
/ no solpor

E a pálida herba da capela ondee
Lévame através da luz amortecida
E escóndeme entre os sepulcros.

(Trad. Manuel Forcadela)

UN ACHEGAMENTO A MERCEDES NÚÑEZ TARGA (BARCELONA, 1911-VIGO, 1986)

Á LOITADORA POLÍTICA E Á ESCRITORA

Para Antón Beiras (1915-1968),
in memoriam

Ao doutor Beiras, honra da súa Terra e da Oftalmoloxía europea do seu tempo, Mercedes Núñez visitouno acotío, no primeiro trimestre de 1968, na clínica René Huguenin, de París. Nos últimos días da súa vida, Antón Beiras recibiu a visita garimosa de Mercedes, amiga e camarada.

PARA UNHA ETOPEA DE MERCEDES NÚÑEZ

Estamos no ano do seu centenario e, que se saiba, nin en Cataluña nin en Galicia, a súa exemplar biografía e a súa magnífica bibliografía teñen suscitado homenaxes, páxinas literarias ou celebracións de ningún tipo. En Vigo, onde pasou os últimos anos da súa vida, están programadas algunhas actividades para o mes de decembro. Programounas o Partido Comunista, do que Mercedes Núñez foi militante desde 1936 ata a súa morte, en 1986. Pero pode acontecer que a opinión viguesa perciba esas celebracións como un acto de homenaxe a

unha figura de relevancia menor á que só o Partido está interesado en evocar (e magnificar) nesta efeméride especial. Nada máis lonxe da realidade.

Foi a de Mercedes unha vida exemplar, unha vida que posuía a bondade dos seres humanos que deciden facer o ben sempre. Caracterizábana outras virtudes, unha moi presente na súa biografía: que en determinadas circunstancias non hai que rexeitar certas responsabilidades por duras ou dramáticas que poidan ser as consecuencias (prisión, tortura, morte). Non era unha comunista nada en berce humilde. Criada e educada nunha casa farta e nunha cidade chea de posibilidades para as persoas inquedas, Mercedes abraza a causa comunista nos anos Trinta, convencida de que a loita polo "home novo" era a tarefa máis nobre que podería asumir. Non ignoraba ela, nin os miles e miles de combatentes daquelas datas de entusiasmo socialista e furia antifascista, que tal compromiso entrañaba moitas veces graves e moi penosos riscos. Non tardaría en sabelo na súa propia carne, pero os principios éticos e o ideal pagaban a pena.

Coñecín e tratei a Mercedes nos derradeiros anos da súa vida, cando, retornada de moi duros

exilios, residía en Vigo, concretamente en Puxeiros (nas aforas da cidade). Alí, na compañía de Medardo Iglesias Martín, marido e compañeiro¹, cultivaba un pequeno eido, un horto máis modesto que o cantado por Frai Luis de León, e facíao para descansar pero sen deixar de militar. Porque Mercedes militaba sempre, mesmo cando labraba coas súas mans aquel anaco de terra que ela sachaba co máximo respecto ás herbas, aos minúsculos animalíños dos sucos e, sobre todo, ás aves, algunhas certamente perigosas para os

cultivos pero todas elas indispensables para a filarmonía do campo.

Sempre que me asomaba aos ollos de Mercedes descubría a súa bondade, a súa gran bondade, nin sequera embazada polos sufrimentos inflixidos ao seu espírito polos camaradas que, no seu día, alegando que servían ao vello ideal, estaban ao servizo doutras cousas, algunhas verdadeiramente atroces. Non obstante, alí estaba Mercedes no horto de Puxeiros coa súa ollada bondadosa e as súas palabras nobres e doces que confortaban. Semellábase a Rosa Luxemburgo, á Rosa Luxemburgo que escribiu, desde a prisión, unha carta a Sonia con referencias como esta:

E non é que me interese polo canto dos paxaros, polo pracer que produce aos seres humanos senón que me afixe, ata o punto de humedecérenseme os ollos, a sinxela idea de que desaparezan estas pequenas criaturas indefensas. (2-5-1917)

Esta carta, antolóxica, glosouna entre nós, con palabras moi acaídas, José Otero Espasandín, nun artigo titulado "Una santa en prisiones" e que publicou no número 3 da revista P.A.N. (Madrid, 1932).

Mercedes asumiu desde moi nova responsabilidades que a Dereita, moi pouco proclive a comprender, paga con represalias, ás veces, arrepiantes. Con 28 anos reorganiza a actividade comunista –na clandestinidade– na provincia da Coruña, e "cae"; pouco despois, nas mans, que eran poutas, da policía de Franco. Era o 10 de novembro de 1939. Condenada a doce anos e un día de prisión, excarcerárona (por un erro burocrático!) o 21 de xaneiro de 1942. Un ano despois, tras "residir" bastantes meses no campo de concentración de Argelès, incorpórase, en Carcassonne, á Resistencia francesa onde tantos españois loitaban contra o inimigo que non puideran derrotar, catro anos antes, en España. Cae, con once compañeiros da súa agrupación guerrilleira, en Carcassonne, onde a represión diríxela un axente da Gestapo de infausta memoria: René Bach. Mercedes, que foi como foi, nunca nos seus relatos autobiográficos, fala dos tormentos que lle inflixiu, mais non esquece aos compañeiros que o axente nazi torturou ou executou.

Hai un día especial e grandioso na vida de Mercedes, o 27 de xullo de 1945, dous meses despois de ser liberada, en

Alemaña, dun campo da morte polas tropas aliadas. Ese día, o 27 de xullo, ela está nun hospital de Carcassonne coa saúde moi quebrantada, e, aínda así, vai declarar en ambulancia desde o hospital, no xuízo contra René Bach, "un xenio –cando tiña poder– dos interrogatorios". Mercedes non só declara na audiencia senón que, solicitada polo xuíz, ten, na prisión, un careo co oficial nazi. Foi minutos antes cando Mercedes, lembrando aos camaradas executados e torturados polo arrogante axente da Gestapo, só pensaba nunha cousa: cando o tivese diante, bateríalle, botaríase a el, e cuspiríalle na cara. En *El carretó dels gossos* conta o que verdadeiramente aconteceu cando se abriu a porta da cela do prisioneiro:

O primeiro que viron os meus ollos foron uns pés calzados cunhas alpargatas miserables... e xunguidos por unha pequena cada de ferro. Bach entra. Non é o Bach fardón, da chaqueta branca e o pano perfumado senón un home vencido, vestido co escuro uniforme dos presidiarios, sucio, desleixado, sen afeitar, ollándome con ollos de besta cercada, tremendo de medo. E, de súpeto, é como se me botasen un xerro

de auga fría. Cómo facerlle nada a un inimigo encadeado?

É evidente que Mercedes non esquecerá que fora ese home quen, "cun xesto da súa man", a destinara, en 1944, a un campo de concentración nazi, "ao inferno de Ravensbruck". Nese intre Mercedes non sente polo exaxente hitleriano "a menor piedade", pero é neste momento cando a reclusa, a torturada, a que houbo morrer nun centro de exterminio, fai esta confesión:

Pero algo máis forte que tódolos odios ata as miñas mans. É, confusamente, o sentimento da miña propia dignidade.

Mercedes, ante aquel arrogante agora domeado, nin lle cuspe, nin lle bate, nin se bota a el.

VIDA E MILITANCIA DE MERCEDES NÚÑEZ: ALGÚNS FEITOS

Naceu Mercedes o 16 de xaneiro de 1911, pero non naceu en berce proletario ou menestral. Súa nai, Ángela Targa Guitart, era filla de quen rexentaba unha próspera chocolatería, en Barcelona, na Rambla de Canaletas, e seu pai, José Núñez Otero, galego de Bergondo (A Coruña), era dono dunha xoiaría

na Rambla das Flores². No seu acomodado fogar, os pais educáranla con certo xeito e modernidade: francés, inglés, piano, contabilidade, un pouco de alemán... Aconteceu que a "noia", a "rapaza", non tardou en ter inquedanzas culturais pouco concordes cos desexos dos pais, interesados en que aquela mocíña protagonizase un casamento cun home acaudalado ou que profesase como relixiosa no convento de Olot (Girona), onde a súa tía materna era a superiora. Xa aos dezaseis anos se produce a primeira ruptura: Mercedes, ante o abraio dos pais, emprégase nun laboratorio cinematográfico.

É a mesma rapaza, a mesma "noia" que recibe o 14 de abril de 1931 co corazón alborozado, e a que, tres anos despois, no Consulado de Chile, traballa como secretaria de Pablo Neruda. Nese ano (1934) faise socia do "Club Femení i d'Esports", pioneiro, no xénero, en Cataluña, e tamén do "Ateneu Enciclopedic Popular", que seu pai consideraba "un niño de pistoleiros". Por esas datas inscríbese na asociación "Amics del Sol", dedicada ao excursionismo e a actividades ecolóxicas ("avant la lettre"). Asiste, acotío, ao Centro Galego de Barcelona (seu pai era da

directiva) e canta no seu orfeón. A súa relación coa canción galega foi un complemento moi útil para aquela moza que aprendeu o idioma galego, ao seu xeito, nas estancias vacacionais en Bergondo. A min cónstame que o falaba moi ben, e sempre co xeito da súa voz.

Trala morte de seu pai (abril de 1936), Mercedes ingresa nas Xuventudes Socialistas Unificadas, nas que militaba Isaac Díaz Pardo, en Santiago, onde se coñeceron en maio de 1936. Eran os días fervorosos posteriores ao triunfo electoral da Frente Popular do 16 de febreiro. Cando se produce, o 18 de xullo de 1936, o ominoso Alzamento, Mercedes ingresa no Partido dos comunistas cataláns, no Partit Socialista Unificat de Catalunya (P.S.U.C.). En plena guerra, esta "noia" culta, políglota e con rudimentos de contabilidade, realizará labores administrativos na sede do Comité Central do Partit. Nesa actividade estaba cando as tropas de Franco asedian Barcelona, que tomarán o 20 de xaneiro de 1939. A caída de Barcelona significa a caída de Cataluña e, en certo modo, a derrota militar da República.

É nestes momentos cando o PCE, antes de cruzar a fronteira francesa, decidiu sentar as bases

A C T U A L I D A D E

<p>da súa reorganización para os tempos adversos e clandestinos que se aveciñaban. A Mercedes os camaradas asígnanlle a tarefa de reorganizar o Partido na provincia da Coruña, tarefa, naqueles tempos, tan complexa como arriscada e máis para unha muller nova (28 anos) allea ás experiencias da militancia partidaria na rúa.</p> <p>Que asuma esta difícil e perigosa responsabilidade proba o nivel de compromiso naquelas horas tan graves. Mercedes non tardou en "caer": na Coruña o 10 de novembro de 1939. A redada, de 141 militantes, comezou en Madrid na persoa dun estudante (do Comité de Santander), que "cantou" na tortura, e que alcanzou a militantes significativos de todo o norte de España, sen excluír ao responsable máximo, Juan Corta (Bilbao). Mercedes estaba ao final da cadea, na Coruña, onde foi detida. Mercedes, autora de tantas páxinas memorialísticas, nunca falou do "trato" que recibiu na comisaría coruñesa. Paga a pena reproducir un fragmento da acta de acusación, quizais un texto antolóxico para definir a concepción señorita e o racismo ideolóxico e social dos vencedores da Guerra Civil, neste</p>	<p>momento xa entregados de cheo a administraren a Vitoria:</p> <p><i>Resultando que, de la instrucción sumarial, se deduce la peligrosidad y delincuencia política de algunos encartados, de formación intelectual torpe, sin ideales fijos, animados tan solo por el odio, la envidia contra el poderoso al que creen privilegiado y sostenedor de un orden social injusto, porque ellos nacieron en cunas proletarias y no supieron o no pudieron vivir con desenvoltura para satisfacer materialmente sus necesidades, frivolidades y vicios...</i>³</p> <p>Ignoro se hai, naquelas datas, un texto tan burgués. Respira odio contra os pobres, estamento ao que, por certo, non pertencía Mercedes, quen por outra parte, distaba de ser de "formación intelectual torpe"</p> <p>NACE A ESCRITORA, UNHA GRAN NARRADORA, UNHA EXTRAORDINARIA MEMORIALISTA: <i>CÁRCEL DE VENTAS</i>, 1967</p> <p>Nesa prisión de mulleres estivo Mercedes desde o 6 de marzo de 1940 ao 21 de xaneiro de 1942, dous anos de encarceramento que foron precedidos por catro meses nas prisións de Betanzos (illada nunha</p>	<p>cela) e A Coruña. Xa dixemos que, por un erro burocrático, no abigarrado e desbordado sistema penitenciario do primeiro franquismo, Mercedes foi excarcerada. Temerosa de que a maquinaria administrativa de Franco rectificase, foxe a Francia onde, despois de varios meses de internamento en Argelès, incorporábase á Resistencia en xaneiro de 1943 co nome de "Paquita Colomer". O 25 de maio de 1944 "cae" en Carcasonne nas poutas da Gestapo con once compañeiros da 5ª Agrupación de Guerrilleiros. Días despois é destinada ao campo de concentración de Ravensbrück (Alemaña).</p> <p>Non sabemos en qué período da súa vida, xa finalizada a II Guerra Mundial, Mercedes escribiu <i>Cárcel de Ventas</i>, que se publicou en 1967. É un relato memorialístico maxistral, escrito por quen, quizais sen ser consciente, tiña dotes moi eficaces de narradora. Foi mágoa que a crítica contemporánea non salientase as excelencias literarias desta escritora que se estreou, como tal, serodiamente. Repárese no feito de que a experiencia carceraria que se conta é de 1940 e 1941, cando o sistema penitenciario franquista era, literalmente, inhumano. De</p>
<p>A C T U A L I D A D E</p>		

publicarse o libro en 1943 (ou algo despois), os corazóns sensibles do mundo enteiro estarían diante dun retábulo de sufrimentos e humillacións dignos dun sistema político –o de Franco– exterminador. Cando o libro se imprime en 1967, a vida carceraria en España é moi dura pero non ten os caracteres dantescos de 1940.

Titúlase o libro *Cárcel de Ventas* porque a autora pasou eses dous anos nesa prisión madrileña, unha prisión de mulleres –cómpre sinalalo– ideada en 1932 cos criterios humanistas de Victoria Kent, que a deseñou para 500 reclusas. Nas datas de Mercedes eran 6.000 e un ano antes, en 1939, 9.000, entre elas, “Las trece rosas”, fusiladas o 5 de agosto dese ano.

Da condición infrahumana daquelas prisións do primeiro franquismo son mostras moi elocuentes os episodios protagonizados por nenos moi pequenos, fillos das reclusas que ingresaran embarazadas. A un destes nenos, fillo da comunista Lola Bernal, chamábanlle as outras reclusas, nas súas bromas afectuosas, Lenín, nome que alporizou aos policías:

... cuando los policías se hartaron de pegarle, trajeron a su niño y empezaron a bromear con

él. El niño, angelito, les contestaba con su lengua de trapo y se reía confiado.

- ¿Cómo te llamas, rico?

- Lenín-, contestó el pobrecillo.

Al oír esto, los policías se pusieron como verdaderas fieras.

- ¿Con que Lenín te llamas? ¡Pues toma Lenín!

Y cogiendo al niño por las piernas, allí mismo, ante su propia madre, le golpearon la cabeza contra la pared, una vez y otra, hasta que lo dejaron muerto.

Quizais non é o episodio máis cruel desta crónica. Algún foi protagonizado polo estamento eclesiástico, concretamente o capelán e as monxas da prisión, estas con importantes responsabilidades na dirección e organización da vida carceraria. A comunista Julia Lázaró foi condenada a morte pero, por estar embarazada, o “sistema” adiou dous meses a execución. Ía darlle de mamar á naipela cando tivo que deixala no colo dunha compañeira de infortunio. Xa en capela, comezou a chantaxe:

- Confiélese usted y le haremos entrar la niña para que le dé el pecho

[...]

- Soy comunista convencida, no creo en Dios y no me confesaré [...]

Julia no cedió. En represalia las monjitas llevaron por la mañana a la niña a la Inclusa. Cuando la familia vino a reclamarla, se encontró con que había desaparecido.

Tamén eran intolerables para a dignidade moral das reclusas certas prácticas políticas como a de

... cantar el cursilón “Cara al sol,” tras el cual hay que emitir los tres gritos de rigor (que así se llamaban):

- ¡España!

- ¡Una!- contestamos debidamente.

- ¡España!

- ¡Grande!- responden tres o cuatro.

- ¡España!

Un clamor potente, unánime, resuena como un desafío:

- ¡¡¡LIBRE!!!

Porque en *Cárcel de Ventas* non todo son escenas cruentas (algunhas insoportables), xa que algún dos corenta e cinco breves capítulos céntranse en feitos onde as reclusas obteñen algunha vitoria moral, por pequena que

A C T U A L I D A D E

fose. Tamén hai páxinas con aspectos lixeiros ou lúdicos, necesarios no existir daquelas seis mil prisioneiras ás que as normas, as funcionarias e as monxas querían domear e destruír moralmente: as funcionarias porque case todas elas estaban encanalladas, e as monxas porque todas elas proclamaban estaren convencidas de que o Espírito

Santo inspiraba o seu comportamento. Mercedes fixo o retrato cabal daquel universo carcerario: das miserias do sistema e dos seus executores (executoras, case sempre) e da grandeza que, en ocasións, abrollaba no espírito das reclusas. Mercedes falou daquela inhumana reclusión e das biografías dalgunhas reclusas.

Todo foi contado desde dentro por quen, ademais, se revelou como unha magnífica narradora no xénero memorialístico. Mágoa que este relato non se publicase pouco despois dun feitos que probaban a determinación, por parte do franquismo, de non deixar pedra sobre pedra no edificio moral e político da esquerda española!

A C T U A L I D A D E

A DENUNCIA DA BARBARIE
NAZI: *EL CARRETÓ DELS
GOSSOS. UNA CATALANA A
RAVENSBRÜCK*

En realidade, Mercedes, como escritora, foi tetralingüe. Están por recompilar as súas páxinas, moitas pseudónimas, publicadas en francés e en galego na prensa clandestina. Agora ben, a obra de máis entidade escribiuna en castelán (*Cárcel de Ventas*, 1967) e en catalán (*El carretó dels gossos*, 1980). Da naturalidade e melodía do seu galego fun testemuña, en Vigo, a partir de 1976. Lembro ben o día, a comezos de 1977, en que cantou para un grupo de amigos a Internacional na versión galega que fixera, nos primeiros meses da Guerra Civil, o poeta Ramón Cabanillas.

El carretó... non só conta a estancia de Mercedes e outras condenadas no campo de concentración de Ravensbrück (próximo a Berlín) senón as súas actividades no complexo industrial de HASAG onde se fabricaban obuses. Nel traballaron, como escravas do nazismo, e alí, en non poucas ocasións, entorpeceron, con enxeño e temeridade, a cadea de produción. Asombra a quen hoxe le que estas reclusas fosen quen de perturbar con tanta eficacia a maquinaria nazi de produción militar. Hai que pensar que as forzas e a atención, nos últimos meses da guerra, estaban

máis centradas na fronte de batalla que na retagarda. Nesas datas Mercedes ten a saúde moi quebrantada e todo fai supoñer que calquera día podía ser destinada á cámara de gas. Chegaron a tempo as tropas americanas que a liberaron o 14 de abril de 1945. Ela, en data tan emblemática, recibiu aos soldados cunha bandeiriña republicana no seu uniforme que fixera cuns farrapos unha compañeira eliminada días antes.

Como noutros relatos do xénero, abundan, loxicamente, as páxinas sobre o sufrimento das prisioneiras, e tamén sobre o sadismo dalgúns responsables destes campos de exterminio. Tamén aquí os nenos pequenos son vítimas da barbarie, como o que morreu, de fame e de sede, nun vagón pechado cheo de mulleres moribundas. Arrebatáronllo, con tres días de vida, a súa nai, condenada a traballar, a producir, mentres tivese un pouco de forza para HASAG, unha das empresas privadas alemás que practicaban a escravitude laboral baixo a ollada implacable das SS.

A fame atravesaba as páxinas e os estómagos de miles de reclusas, que sofren, ademais, episodios –preceptuados nas normas– de extenuación física e degradación moral. A narradora cóntaos con elocuente sobriedade.

Aínda así hai peripecias grandiosas de solidariedade entre as prisioneiras como o de facer chegar a unha embarazada unha pataca por persoa, que era a terceira parte da subalimentación diaria. É a fame pola que a propia Mercedes houbo cometer un acto deshonoroso por un anaquiño de remolacha. Porque Mercedes non oculta as súas debilidades e os seus “egoísmos”, comprensibles se pensamos na desapiadada vida na que se movían as reclusas.

El carretó dels gossos non é un libro máis dentro da literatura memorialística suscitada polos campos de concentración nazis. Os especialistas no xénero atoparán feitos, sufrimentos, actitudes e reflexións que están presentes en moitos outros libros, pero o de Mercedes ofrécenos non só a visión dunha muller senón o punto de vista dunha muller que conta as experiencias propias e alleas desde unha peculiar biografía e desde unha peculiar sensibilidade. Mercedes Núñez Targa, que xa revelara os seus dotes de narradora en 1967, constrúe, en 1980, un relato que figurará, sen dúbida, entre os importantes do xénero. En breve (decembro do presente ano), teremos ocasión de festexar a aparición da primeira versión en castelán, editada por Renacimiento (Sevilla) coas ilustracións e os complementos eruditos que esta

conmovedora autobiografía merece.

AXENDA

Urxe unha biografía de Mercedes Núñez, e temos noticia de que o historiador José Gómez Alén ten moi adiantada a que empezou a elaborar, con copia de documentos, hai algúns anos. Nesa biografía haberá que salientar o traballo clandestino que aquela moza nova realizou en Galicia no ano 1939. Xa lonxe da clandestinidade, das prisións, do campo de concentración e do exilio, etapas, en boa parte, contadas por ela en dous grandes libros, cómpre dedicarlle unha atención especial aos anos vigueses, os últimos desta loitadora e concienciadora (1975-1986). Xa na legalidade española escribirá o segundo dos seus libros e dedicará horas e horas, en Galicia e en Cataluña, a explicar, en colexios e institutos, cal foi a senazón e o perfil dos campos de concentración nazis. Mercedes, na espléndida madurez da súa existencia, seguía militando activamente na causa que, desde moi nova, moveu a súa intelixencia e o seu corazón, nesta ocasión ao aire libre coa ferramenta da palabra. (Non é estraño que fose a delegada en Galicia do "Amical de Mauthausen"). Algúns privilexiados recordamos, vinte e cinco anos despois, a xusteza das súas

palabras e tamén o doce que era a súa voz, expresión do doce e firme que era o seu espírito.

Os futuros biógrafos, que terán que procurar as páxinas dispersas en catro idiomas, tamén terán que debruzarse sobre unha faceta moi pouco mencionada: a de debuxante. Na prisión de Ventas retratou co seu lapis solidario a varias compañeiras de infortunio. Desas datas é un fermoso autorretrato que cumprirá reproducir cen veces. Sabemos que no "inferno" de Ventas cantaba, cando cumpría, e facía poemas.

O Goberno francés, desde 1959, concedeulle a esta resistente, a esta combatente, seis importantes condecoracións, unha delas a "Légion d'Honneur". Con elas ou sen elas, de vivir hoxe Bertolt Brecht, diría de Mercedes Núñez Targa que pertence ao categoría dos seres humanos imprescindibles.

NOTAS

1. Casaron en Francia, onde se coñeceran, no ano 1947. Medardo Iglesias, tamén comunista, fora capitán da Garda de Asalto na Guerra Civil.

2. Bergondo destacaba en Galicia, desde moito antes, pola xoiaría. Aínda en 1970 había dúas fábricas.

3. Texto que reproduce Pablo Iglesias Núñez no epílogo, do presente ano, que citamos no apéndice bibliográfico.

APÉNDICE BIBLIOGRÁFICO

Cárcel de Ventas

- *Cárcel de Ventas*, París, Ebro, 1967 (Pról. de Marcos Ana).[En realidade a editorial que publica o libro é Editions de la Librairie du Globe (París), do PCF, que contén, entre as súas coleccións, Ebro, de feito a editorial do PCE, daquela clandestino en Francia]
- *Cárcere de Ventas*, Vigo, A Nosa Terra, 2005.[A tradución galega é de C. Arias e Sira Vidal, e o prólogo de Carme Vidal Laxe]
- *La pressó de Ventas. Recordes d'una empresonada*, Barcelona, Cassetània Edicions, 2008.[Ed. e trad. catalá de Agnès Toda i Bonet.- O prólogo é a versión catalá do texto enviado por Pablo Iglesias Núñez]

El carretó dels gossos

- *El carretó dels gossos. Una catalana a Ravensbrück*. Barcelona, Edicions 62, 1980.
- *Ib.*, 2005 (Pròleg de Pablo Iglesias Núñez)
- *Destinada al crematorio/Del sur de Francia a Ravensbrück: las vivencias de una resistente, republicana española*, Sevilla, Renacimiento (Pról. de X. Alonso Montero).[Nesta edición, Pablo Iglesias Núñez e Ana Bonet Solé son responsables da tradución castelá e tres apéndices: Glosario, Léxico e Bibliografía]

A PROSTITUCIÓN COMO ESCAPARATE MEDIÁTICO

UNHA ACHEGA AOS ANUNCIOS DE SEXO DE PAGO

Coñecidos son os escaparates do barrio vermello de Amsterdam, onde as mulleres que traballan na prostitución ofrecen os seus servizos sexuais dende hai séculos. Pode causar aprobación ou rexeitamento frontal, mais en todo caso é coherente coa lexislación dun país que ten a prostitución por completo normalizada e legalizada como actividade laboral. No Estado español, até o de agora, dominou a hipocrisía ou, cando menos, a contradición. Porque a prostitución, actividade alegal, constrinxida nun contexto normativo próximo ao abolicionismo, conta con escaparates con capacidade para chegar a un público moitísimo maior, os medios de comunicación, que conseguen da súa participación no pastel beneficios millonarios. En 40 millóns de euros se estimaba, no *Informe de la ponencia sobre la situación actual de la prostitución en nuestro país* presentado en 2007 no seo da Comisión mixta dos Dereitos da Muller e da Igualdade de Oportunidades, o grosor da bolsa recadada a conta deste tipo de publicidade pola prensa estatal. E o pastel tamén resulta gorentoso para os xornais galegos. No noso caso ascenden a

cinco millóns de euros, segundo cálculos da revista TEMPOS nun artigo publicado en outubro de 2009, os beneficios anuais obtidos polas cabeceiras locais (Pérez Pena, 2009, 87).

O paradoxo non é menor. Mentres nos seus contidos os medios denuncian as actividades delitivas de proxenetes e redes de trata e tráfico con fins de explotación sexual (e máis dende que o goberno estatal reforzou a loita contra as mafias, sendo como son, fieis transmisores do discurso oficial), na súa trastenda, nos horarios que non están suxeitos ás limitacións propias da protección ás e aos menores, ou nas partes traseiras dos xornais, difunden sen rubor os anuncios de prostitución, sen ter en conta que poidan servir de agocho de comportamentos mesmo vulneradores dos dereitos humanos.

É esta contradición un dos factores que levou a centrar o interese do equipo de investigación que asina este artigo na presenza e no tratamento da prostitución nos medios de comunicación¹. Quixemos analizar tanto a información como a publicidade, os coñecidos eufemisticamente como anuncios de relax ou contactos, e a súa abordaxe nos medios de comunicación galegos. Porque, ademais, información e contidos

son, no seo das empresas mediáticas, variables interdependentes que se condicionan de maneira mutua. E fixémoslo atendendo tanto ao cuantitativo –mediante a análise de contido– como ao cualitativo– a través da perspectiva que nos facilita a análise crítica do discurso, que nos permite desvelar o que de ideolóxico hai detrás das imaxes e das verbas². Mais, por limitacións de extensión, dedicámoslle o espazo que nos facilita este artigo en exclusiva á análise dos anuncios de prostitución. Porque en maior ou menor medida (e quitando excepcións como a do xa desaparecido *Xornal de Galicia*) todos os xornais galegos participan do pastel; e porque dunha maneira moi similar, e sen os límites aos que poida estar suxeita a información, contribúen á difusión de estereotipos que sitúan ás mulleres como mercadoría e obxecto de consumo, constrinxidas ás mesmas leis da oferta e da demanda que o resto dos produtos á venda no mercado.

O CONTEXTO LEGAL E POLÍTICO

Os anuncios de comercio sexual na prensa están ligados de modo estreito ao contexto político e legal que marca o terreo de xogo no que a prostitución ha

moverse, ou do que, máis ben, conseguir escapulirse. O Código Penal aprobado en 1995 reduciра o delito de proxenetismo á mínima expresión, é dicir, a aqueles casos cun plus de gravidade, nos que mediara engano ou abuso da situación de superioridade da persoa explotadora, ou tivera lugar a prostitución dunha persoa menor ou incapaz. En 2003, volven cambiar as tornas, e castígase, nunha nova reforma do Código Penal, introducida no artigo 188.1, a todo aquel que se "lucre da prostitución doutra persoa, aínda co consentimento da mesma". Os

proxenetas han de buscar, pois, novos atallos para evadirse da lei. Unha forma de facelo é procurando lugares para a prostitución máis discretos e, por tanto, máis seguros. É aí onde comeza o auxe dos pisos, que non están anunciados por grandes luces de neón e que, xa que logo, necesitan outros medios para chegar aos clientes: a prensa. Os anuncios de prostitución, en auxe continuo dende finais dos 80, viven unha época dourada na primeira década do presente milenio: aumentan as insercións, increméntase o tamaño das

mesmas (o que os volve máis caros) e os anuncios viran cada vez máis explícitos e incisivos na imaxe da muller-corpo-mercadoría (Puñal Rama, 2010, 235-236).

O debate ao redor da prostitución acadou novo protagonismo nas dúas lexislaturas a cargo dos gobernos socialistas presididos por José Luís Rodríguez Zapatero. O discurso oficial, de carácter abolicionista, puxo o foco na trata e no tráfico de persoas con fins de explotación oficial, coa meta

explícita de non ficar varado no debate ao redor da legalización-abolición-prohibición da prostitución. Quixo así poñer o dedo na chaga dunha actividade delictiva, transnacional, que ocupa, xunto co tráfico de armas e de drogas, o gorentoso podio das que máis diñeiro moven a nivel mundial. É neste contexto no que volverá á actualidade a polémica sobre os anuncios de sexo de pago publicados nos medios. Porque, segundo os datos do goberno –discutidos dende as posturas a prol da legalización³– o 90% das persoas que exercen a prostitución son vítimas de trata (Puñal, 2010) e, ademais, existe unha conexión, visibilizada polos operativos policiais, entre as redes de trata, a explotación sexual e os medios de comunicación, pois é a través deles que anuncian a súa oferta.

A primeira medida que se fomentou dende o goberno estatal para a retirada dos anuncios de prostitución foi a súa autorregulación, en consonancia coa recomendación da Comisión Mixta dos Dereitos da Muller e da Igualdade de Oportunidades no informe, xa referido, sobre a situación da prostitución no Estado. O Plan Integral de Loita contra a Trata de Seres Humanos con Fins de Explotación Sexual, aprobado en decembro de 2008, volvía insistir no mesmo punto: “o

control dos anuncios de contactos nos medios de comunicación”. A entón vicepresidenta do goberno, María Teresa Fernández de la Vega, chegou a reunirse con tal fin cos directores dos principais diarios a nivel estatal. Mais os resultados do pulo autorregulador foron máis ben escasos, reducidos a casos como o de *Público* e *La Voz de Asturias*, ámbolos dous pertencentes ao grupo Mediapubli, *Avui*, *Gaceta de los negocios*, *Xornal* ou *La Razón*, que tivo que achantar para poder distribuír consigo o diario vaticano *L’Osservatore Romano*.

Ante o fracaso, o Ministerio de Igualdade solicitou en maio de 2010 un informe do Consello do Estado sobre as posibilidades legais para a súa prohibición na prensa escrita. O seu ditame, feito público en marzo de 2011, deulle luz verde á súa desaparición da prensa, que aconsellou facer mediante a elaboración dunha norma específica con rango de lei. Os argumentos do organismo consultivo foron: a) o propio carácter da prostitución, canto que “en tanto simple actividade tolerada resulta adecuado restrinxir ou prohibir a súa difusión”; b) o feito de que, tralos anuncios, poidan agocharse actividades ilícitas como o proxenetismo; c) a protección de menores e d) a desvaloración das mulleres, pois considera o

Consello que os anuncios de prostitución feminina son “expresivos do rol de mulleres como meras mercadorías” mesmo aínda cando non haxa imaxes ou textos vexatorios. O Consello de Estado vai alén do que lle fora solicitado dende o goberno, e recomenda tamén eliminalos da programación televisiva non suxeita a horario de protección das e dos menores e, na medida en que sexa posible (debido ás dificultades de intervención legal) tamén en internet (Puñal, 2010). Neste momento (setembro de 2011), estase a traballar no Parlamento cunha proposta remitida dende o Goberno, que agarda saia adiante antes do fin de lexislatura, en verbas da secretaria xeral de Igualdade, Laura Seara.

O organismo descarta, deste xeito, as razóns (explícitas) nas que se resgardan os editores para xustificar a publicación dos anuncios: a liberdade de expresión e de empresa, así como o non ser considerada no Estado a prostitución unha actividade ilícita, senón só alegal. A eliminación dos anuncios de prostitución ergue tamén as protestas de colectivos (tamén feministas) a favor da legalización da prostitución. Consideran que, deste xeito, se lle dá un golpe letal a unha das modalidades de prostitución (a de piso) que máis autonomía lles

A C T U A L I D A D E

ofrece ás mulleres –sempre e cando o piso non estea en mans de proxenetes e as mulleres aproveiten os pisos como espazo para autoorganizarse e exercer pola súa conta– e que constitúe así mesmo un ámbito de maior tolerancia coas persoas transxénero, que adoitan ser rexeitadas en clubs.

OS ANUNCIOS DE SEXO DE PAGO NA PRENSA GALEGA

A investigación na que nos embarcamos levounos a confirmar o apuntado no seu día pola profesora Concha Fagoaga (2007: 201-202): a contradición entre o importante peso económico acadado polos anuncios de sexo de pago nas páxinas dos xornais e o pouco que se destina, destes cuantiosos beneficiosos, a informar e a investigar sobre esta realidade. Ao longo dun mes (decembro de 2009), localizamos no conxunto das cabeceiras diarias galegas un total de 123 informacións nas que se fixera algún tipo de mención á prostitución. Delas, en tan só o 44% a prostitución constituía o tema central, na súa maioría breves ou novas moi curtas, e centradas na crónica de sucesos ou en mencións morbosas aos enredos de famosos na crónica rosa. Ben ao contrario, nunha única xornada –o 19 de decembro

do mesmo mes– foron publicados na prensa galega un total de 791 anuncios. Máis, e tamén máis caros, canto maior difusión tivese o xornal. Quixemos saber deles, a través da análise cuantitativa de contido, a súa relevancia en cada cabeceira (número de anuncios, espazo que se lle destina, presenza ou non de fotografía), o que neles se ofrece e quen o ofrece, a presenza e as diferenzas entre a prostitución feminina, masculina e transxénero, o tipo de clientes aos que se dirixen e os modelos de feminidade e masculinidade neles presentes. Da análise cualitativa valémonos para afondar na ideoloxía de fondo, que se revelou conxunción dun triple discurso: patriarcal, mercantilista e pornográfico.

Fieis á ecuación maior difusión/máis anuncios, *La Voz de Galicia* foi, con diferenza, o xornal que máis se nutriu deste tipo de publicidade (con case o 33% sobre o total de insercións publicadas ese día), seguido de *Faro de Vigo* (con case o 27%) e aqueles dous xornais con maior difusión nas provincias interiores de Lugo –*El Progreso* (co 11,2%)– e Ourense –*La Región* (co 10,7%)–. Os prezos, segundo outra indagación realizada neste caso pola revista TEMPOS nunha reportaxe publicada en novembro de 2010 (Puñal 2010: 21) tamén respectan, con pequenas

variacións tal vez debidas á competencia entre xornais nalgunhas zonas, esa relación directamente proporcional: máis caros en *La Voz* (11 euros o anuncio de dez palabras), e tamén en *El Progreso* (9,9 euros para unha inserción de igual tamaño, en xornada de diario), *La Región* (7,5 euros) e *Faro de Vigo* (6,3 euros). E falamos de días laborables, e de anuncios de dez palabras. En festivos, e a maior espazo ou presenza de imaxe, os prezos increméntanse.

Os anuncios de sexo de pago sono na súa maioría de persoas que ofrecen os seus servizos sexuais (o 77,8% do total), mais tamén forman parte deste mundo a publicidade de bordeis, as demandas de sexo, as chamadas eróticas, ou aqueles anuncios que teñen como fin recrutar xente para a prostitución e/ou traballar en masaxes de alto contido sexual. Naqueles xornais que menos proveito collen deste negocio, os anuncios de persoas que se ofrecen para prostituírse adoito son menores, superados pola publicidade de sexo telefónico (tal acontece en *La Opinión* e en *El Ideal Gallego* e *Diario de Bergantiños*) ou polas demandas de sexo de pago (en *Diario de Ferrol* e *Galicia Hoxe*). Demandas, por certo, protagonizadas sempre por unha muller que busca sexo, o que é lóxico tendo en conta que

os homes teñen unha ampla oferta da que nutrirse. Canto aos anuncios de bordeis ou aqueles nos que se recrutan mozas (mais tamén mozos), para prostituírense, debemos poñer un punto de atención. Neles a miúdo se dá a ver a existencia dun terceiro que se beneficia da prostitución, o que, como xa vimos, está penado no Estado español. Son textos do tipo: "Necesito chicas piso relax. Mucha clientela, muchísimo trabajo. Trato familiar. Compañerismo. Alojamiento gratuito. Horario flexible"

As persoas que se ofrecen ou son ofertadas para o traballo sexual son, nun 84% dos casos, fundamentalmente mulleres, que se dirixen maioritariamente a clientela masculina heterosexual. Publicítanse en moita menor medida homes (6% do total) ou mulleres transxénero⁴. Só nun 1% son parellas mixtas as que se ofetan. Os anuncios evidencian pois unha realidade, a prostitución, fondamente marcada polas diferenzas de xénero, que afectan mesmo a aquelas que non naceron mulleres pero que se senten como tal.

E qué expectativas se crean nos anuncios de sexo de pago? Na metade deles destácanse as características físicas, que inciden no corpo como obxecto que hai que situar e vender no mercado,

dende as descrições máis xerais ("morenaza", "cuerpo de infarto", "rellenita", "preciosa", "supertipazo") até aquelas que inciden nos atributos máis sexualizados, como o tamaño dos peitos ("tetona", "pechugona", "pechos firmes"...) ou mencións específicas a nádegas, vaxina ou vulva e ás dimensións de peitos e pene no caso das mulleres transxénero. É tamén habitual a concreción de prácticas sexuais específicas (no 26,8% dos casos), que nunha porcentaxe non pequena (12%) aluden a prácticas sexuais de risco ("francés natural" ou "bebido", "beso negro"...). A xuventude é outro dos valores máis cotizados (no 20,73% dos anuncios) e con redaccións que gustan de activar o imaxinario do cliente na fronteira da minoría de idade (con cualificativos como "jovencitas" ou a indicación de franxas de idade sobre todo entre

os 18 anos e os primeiros 20). E, como todo produto suxeito á lei da oferta e da demanda, os prezos e a dispoñibilidade son especialmente valorados. No primeiro, presente no 17% das insercións, destácase polo xeral o baixo custe do servizo, vendéndoo como ganga ou completándoo con outro tipo de incentivos ("las dos x 60 euros", "2 veces con 2 chicas diferentes", "40 minutos por 50€ y copa gratis", "córrete dos veces por cuarenta euros"...). No segundo, para destacar atención as 24 horas do día (o 14,2% dos casos) ou o desprazamento ao espazo do que guste o cliente (no 14,4% do total). A variedade e a renovación do "xénero" son tamén aspectos nos que se adoita incidir, como regras básicas da lei do mercado ("Yoana. Novedad", "Noia, siempre renovando", "estrenando chicas jovencitas...").

Tan só hai que seguir os preceptos do mercado para, e sen un grande alarde de perspicacia, darnos conta de que a maior oferta, máis competencia, máis dificultades para situarse fronte ao cliente, menores prezos e condicións peores de exercicio. E é por isto, entendemos, polo que, segundo amosan os datos, son as mulleres e as mulleres transxénero as que máis teñen que acudir a baixar os prezos ou dar máis por menos (as gangas están presentes no 19,8% de

<p>oferta de prostitución feminina, fronte ao 7,5% no caso de ser home quen se oferta). Son tamén elas as que máis botan man da atención 24 horas (no 17% de anuncios protagonizados por mulleres fronte ao 2,5% dos que son escaparate da prostitución masculina) ou das saídas (no 18% no caso das mulleres e no 2,5% no caso dos homes), co consecuente perigo que pode levar consigo o desprazamento ao espazo esixido polo comprador de sexo.</p> <p>Mais o que se vende, no fondo, non son só determinadas características físicas, prácticas sexuais, servizos parellos ou actitudes ("cariñosa," "fogosa," "sumisa..."). Os anuncios de sexo de pago activan determinados modelos de masculinidade e de feminidade. Silvia Pérez Freire e Águeda Gómez (2009: 168-176) clasifican en cinco tipos os estereotipos femininos detectados na narrativa dos compradores de sexo respecto ás mulleres que traballan na prostitución: a muller virxinal (cándida e decente); a muller nai (madura e experta); a muller obxecto (máquina para dar pracer); a muller perversa (frívola e mentireira) e a muller viciosa (sempre dispoñíbel e desexosa de sexo). Todos eles foron detectados nos anuncios de sexo de pago, agás o da muller perversa, por razóns obvias (anúnciase o</p>	<p>desexable, non aquilo considerado malo ou ao que se teme). E, ademais, atopamos outros dous modelos: a muller non profesional (que pode enlazar co estereotipo de muller virxinal, nai ou viciosa) e a compañeira/acompañante (non no sentido en que Pérez e Gómez utilizan a categoría "compañeira" no seu libro, é dicir, como muller coa que o home trata de igual a igual, senón como aquela que ofrece compañía alén o contacto sexual (tanto no senso afectivo como acompañando ao home a saídas e actos públicos).</p> <p>Non insistiremos máis no estereotipo da muller obxecto, porque a el xa fixemos referencia con anterioridade. Da muller virxinal dan boa conta aqueles anuncios que poñen á venda "lolitas," sinalando mesmo nalgún caso que se trata da primeira vez: "Novata," "¡Inauguración! 18 añitos," "estrenando chicas jovencitas." A muller nai entraría no perfil de "madurita," cualificativo adoito utilizado nos anuncios, que pode ir ligada a outras cualidades, como a capacidade para ofrecer cariño. Da muller viciosa, destácase nos anuncios a súa dispoñibilidade e libidiniosidade, que calla en definicións –cun tono que toca en ocasións no pexorativo–, do tipo "golfa insaciable," "folladora compulsiva" ou "ninfónana profesional." Esta caste de descrições, menos</p>	<p>frecuente no caso dos homes que se prostitúen, podería contribuír a descargar do comprador de sexo posibles culpabilidades, ao agochar, coa posta en escena do macho que satisfai a libidiniosidade da muller, a relación de compra-venda. A non profesional, pola súa banda, é unha calidade en exclusiva ligada nos anuncios ás mulleres autóctonas (galegas ou españolas), das que adoito se destaca como un plus o exercicio esporádico da prostitución. A muller compañeira/acompañante, que a miúdo se relaciona coa prostitución de alto <i>stánding</i>, que ofreceu un servizo alén o sexual, é, porén, o que menor presenza ten.</p> <p>Obviamente, estes modelos non son aplicables para os homes que se prostitúen, porque están cruzados por estereotipos que, ao longo da historia, se lle atribuíron ás mulleres, no flutuante péndulo "Eva pecadora – María virxinal." Malia a que si podemos atopar o modelo "home-obxecto" (no 32,5% dos casos), é inexistente o de home compañeiro ou pai, case excepcional o de home-virxinal (no 2,5%) e pouco frecuente o de home "vicioso" que se ofrece para a prostitución (no 12,5%). Mesmo para as mulleres transxénero non son aplicables os mesmos modelos que gravan á prostitución feminina, pois no seu caso as calidades asociadas á</p>
<p>A C T U A L I D A D E</p>		

feminidade están sobre todo no físico (nos peitos) e o tipo de contacto sexual que se ofrece está desligado daquilo que, segundo algúns estereotipos de fondo contido patriarcal, se valora na muller (o emotivo, a inexperiencia...).

A confluencia dos discursos patriarcal, pornográfico e mercantilista é explícita nos anuncios de sexo de pago dos medios galegos. Patriarcal, porque se incide en valores que sitúan aos homes nunha posición de privilexio e dominio fronte ás mulleres. Elas son as observadas, as que se han de vender e ser apetecibles ante os ollos do comprador (a mirada, como xa nos recordaba Lara Mulvey (1975), e aquí máis ca nunca masculina). Elas son as que han dar pracer e axustarse a unhas prácticas sexuais de marcado carácter falocéntrico. Elas han parecer, aínda en maior medida, submisas e mesmo virxinais, dadoras de afecto. Elas teñen, tamén, que ofrecer máis por menos, e en peores condicións. E mesmo, para anunciarse, botan man do modelo "muller desvalida necesitada de home protector", cando alegan, por exemplo, apuros económicos. Mentres, eles, os homes que se prostitúen, seguen a ser "varonís", "dotados", "potentes", "todoterreo", entre outros.

O cruzamento do discurso pornográfico co patriarcal é explícito no tipo de prácticas que se ofertan, dende un punto de vista androcéntrico e puramente xenital, que pon en primeiro e único lugar a sexualidade masculina: "eyacula en mi boca", "doble penetración", "chupadas huevos", "francés bebido", etc. Penetracións, sexo anal ou oral, ofértanse nun tipo de linguaxe moi explícita. Aínda que, ás veces, é substituída por expresións máis evocadoras: "semilla jugosa", "dueña de tus sueños prohibidos", "ardiente como el fuego"... Os anuncios diríxense directamente ao home, recalando a súa posición de suxeito: "Ilénname de leche", "devórame", "pruébame"... E case sempre, a non ser en contadas excepcións, sazónanse dunha fonda compoñente morbosa. Adoitan valerse para iso da fronteira do prohibido, do socialmente non aceptado ou do extra-ordinario, como as prácticas sexuais de risco, o sexo con mozas moi novas, ou con mulleres que non teñen a prostitución como práctica habitual. Todo un imaxinario ao que contribúen de modo notable as fotografías (presentes no 7,4% das insercións), adoito de mulleres núas ou seminúas en posicións sensuais, e tamén nalgúns casos homes que se prostitúen para outros homes. O indicativo "foto real" nalgunha delas desvela que

estas imaxes non sempre se corresponden coa imaxe verdadeira de quen se prostitúe.

Do discurso mercantilista xa dimos exemplos abondo. Os anuncios de sexo de pago teñen moi claro que han de destacar a novidade do "produto", a renovación da oferta, e a variedade do que se ofrece. A escolla lingüística –co uso do castelán como lingua maioritaria na publicidade– tamén se aplica a este tipo de publicidade, a non ser no xa desaparecido *Galicia Hoxe*. Quen se anuncia é, cada vez máis, consciente da importancia das novas tecnoloxías, de modo que un 5% dos anuncios analizados inclúe xa referencia na web.

Neste tipo de ligazóns atopamos *blogs* persoais, nos que se poden concretar ou ampliar os servizos e incorporar fotos ou vídeos. Tamén *macro-webs*, a modo de macro-portais, nos que poder facer buscas acordes co que se desexa e coas fichas individuais das persoas que ofrecen os seus servizos sexuais. E, cun estilo distinto, páxinas de "axencias de contacto" ou "servizo selecto de acompañantes femininas"; do tipo www.relaxelite.es, que se define como "plataforma de encontro entre señoritas de compañía independentes y caballeros que deseen un servicio de alto nivel". Agora que a porta está aberta para

A C T U A L I D A D E

a prohibición dos anuncios de sexo de pago na prensa, a gran materia pendente segue a ser como actuar en internet. Na rede, onde as posibilidades para intervir

a nivel legal son máis complexas, o acceso a páxinas de contidos sexuais por parte dos menores (prohibido pola lexislación vixente) é tan fácil de saltar como pasar de

pantalla ao ler a advertencia, que só algunhas páxinas inclúen, de que os contidos non son aptos para quen non acade os 18.

A convivencia entre os contidos informativos –nos que é precepto respectar valores como a igualdade, a veracidade ou o respecto á dignidade, e se denuncia o proxenetismo e as mafias– e os anuncios de sexo de pago –nos que tales valores se dilúen sen límites marcados– fíxose até o de agora sen rubor. As resistencias da prensa, coas bandeiras da liberdade de empresa e de expresión, e mesmo da propia crise económica, mantivéronse e mantéñense, quizais porque até o de agora cotizáronse ao nivel dos máis céntricos escaparates. Os tempos anuncian momentos de cambio. Nas Cortes estase a analizar a proposta remitida polo goberno tralo ditame do Consello de Estado. Qué pasará na práctica? A dúbida xorde porque o negocio da prostitución, ante as prohibicións e restricións legais, sempre buscou novos verxeis nos que poder pastar. Conta para iso coa aceptación tácita de boa parte da sociedade.

*Grupo de investigación CIDACOM, Universidade de Santiago de Compostela.

A C T U A L I D A D E

BIBLIOGRAFÍA CITADA

Álvarez Pousa, Luís; Castro Vázquez, Olga; Cuevas Domínguez, Iván e Puñal Rama, Belén (2010). *A representación da prostitución nos medios de comunicación galegos*. Santiago de Compostela: Colexio de Xornalistas de Galicia. Disponível en liña: <<http://www.xornalistas.com/novidades/nova.php?id=7678&lg=gal&s=1>>[consulta: 20 de setembro de 2011]

Fagoaga, Concha (2007). "Los discursos de la prostitución en la prensa española". En VV.AA. *Congreso internacional Derechos Humanos y prostitución* (pp. 200-209). Madrid: AGESC, D.G. de Igualdade de Oportunidades, Ayuntamiento de Madrid. Disponível en <http://disiciencia.blogspot.com/2010/02/los-discursos-de-la-prostitucion-en-la.html> (última consulta: 20 de outubro de 2011)

Gómez Suárez, Águeda; Pérez Freire, Silvia (2009). *Prostitución, clientes e outros homes*. Vigo: Xerais

López Riopedre, José Luis (2010). *Inmigración colombiana y brasileña y prostitución femanina en la ciudad de Lugo: historias de vida de mujeres que ejercen la prostitución en pisos de contactos*, UNED

Mulvey, Laura (1975). "Visual Pleasure and Narrative Cinema". *Screen*, 16 (3), 6-27.

Oso Casas, Laura (2004) "Mulleres inmigrantes latinoamericanas e traballo sexual en Galicia" en VV.AA. (2004): *Outras voces, outros mundos. Mulleres inmigrantes e*

prostitución en Galicia, Andaina, 23-57

Pérez Pena, Marcos (2009). "O negocio do sexo nos xornais". *Tempos Novos*, 149, 87-90

Puñal Rama, Ana Belén (2019a). "A prostitución baixo os focos da dobre moral".

Tempos Novos, 162, 17-27

Puñal Rama, Ana Belén (2010b). "Prostitución e cidade: Novo se vellos espazos de marxinación en Galicia". En: Marcelo Martínez Hermida (ed.) *Ciudad y Comunicación* (225-239). Madrid: Fragua.

NOTAS

1. A investigación foi elaborada polas autoras e autores deste artigo para o Colexio Profesional de Xornalistas, con financiamento da Secretaría Xeral de Igualdade a través da convocatoria de axudas para estudos sobre materias relacionadas coas mulleres, especialmente no ámbito da violencia de xénero, publicada no DOG o 1 de outubro de 2009. O estudo pode consultarse en <http://www.xornalistas.com/novidades/nova.php?id=7678&lg=gal&s=1>

2. Revisamos, mediante a análise de contido, todas as informacións publicadas sobre prostitución, trata e tráfico de mulleres ao longo de decembro de 2009 en todos os xornais galegos diarios de pago entón no mercado, así como as difundidas nos informativos de mediodía da TVG. O estudo dos anuncios de prostitución centrouse naqueles publicados polos xornais o sábado 19 de decembro dese mesmo ano. A análise crítica do discurso centrouse en

dous casos concretos: as protestas da veciñanza contra a prostitución de rúa no barrio barcelonés da Boquería, a súa repercusión nos medios galegos e a súa posíbel relación co caso do conflito veciñal pola prostitución de rúa no barrio vigués do Berbés, xunto á desarticulación dunha rede de prostitución descuberta na Coruña (a coñecida como Operación Cascabel).

3. Laura Oso (2004) no estudo *Mulleres inmigrantes na irregularidade* só identifica dous casos de engano dun total de 45 mulleres entrevistadas. Máis da metade emigraran de maneira independente e o resto tras contraer unha débeda, no seo dun tráfico a pequena escala baseado nas redes sociais tecidas polas e polos propios inmigrantes. José Luís Riopedre (2010) na súa tese doutoral sobre a prostitución de piso exercida por mulleres brasileiras e colombianas en Lugo, indica que ningunha das 44 mulleres coas que falou para o traballo de campo foi coaccionada a exercer a prostitución. Só en seis casos detectou engano con respecto ás condicións de traballo. Dous están próximos ao tráfico mais, indica o autor, neles non é unha rede ou organización quen trafica, senón unha persoa amiga e coñecida.

4. No estudo empregamos o termo "mulleres transxénero" para referirmos a aquelas que, en función dos seus xenitais, foron asignadas como homes ao nacer, mais que se senten e se identifican como mulleres, ou nun terreo difuso que supera as categorías binómicas de xénero, e que adoito se anuncian en prensa destacando a combinación de rasgos masculinos (pene) e femininos (peito).

A C T U A L I D A D E

UN CAMBIO DRAMÁTÚRXICO DE PERSPECTIVA PARA A SEÑORITA JULIE*

O vello debate sobre arte e ideoloxía, sobre a utilidade ou o utilitarismo das artes como vehículo ou estratexia ideolóxica, semella que nunca deixa de estar vixente, malia a intensidade que unhas épocas ou outras lle outorguen. Houbo estilos e estéticas que fuxiron conscientemente de adscricións ideolóxicas sen deixar, por iso, de pertencer a uns idearios máis ou menos explícitos e, nalgúns casos, sen poder escapar dunha intencional vontade de oposición ao establecido (as estéticas disidentes. Veláí algunha das vangardas históricas, a arte conceptual, o pop).

A arte do drama e o teatro que lle é propio, sobre todo nos estilos realistas, ao empregar a palabra e a acción nun contexto social, reformula constantemente o debate das posicións adoptadas fronte aos temas e aos asuntos cos que xoga. A cuestión da perspectiva desde a que se (re)presentan os feitos cobra aínda maior relevancia cando se trata de operacións dramátúrxicas de actualización de obras clásicas do repertorio que forma parte do ideario colectivo e da nosa tradición. Cada vez que se volve a poñer en escena unha peza dese repertorio faise necesaria unha reinterpretación que a achegue ás coordenadas da sociedade á que vai dirixida. Canto máis afastada é

a época á que pertence o texto máis necesaria se fai a súa adaptación. Criterios obxectivos como a duración, o número de personaxes, as referencias desfasadas de difícil comprensión para a sociedade actual, ou a mesma imposibilidade de volver atrás no tempo, fan imposible poñer a *Orestíada* de Esquilo, por exemplo, sen acometer unha dramaturxia que a faga viable escenicamente.

Unha das pezas programáticas do naturalismo teatral é *Fröken Julie (A señorita Julie)* (1888) de August Strindberg, acompañada dun polémico prólogo que se erixe nun dos manifestos teatrais da escena sueca e europea.

Visto desde hoxe, a obra mantén plena vixencia nos asuntos fundamentais (a forza da paixón sexual para facer saltar as diferenzas entre as persoas e como, ao final, esas mesmas diferenzas poden crebar unha consecución feliz). Porén, o prólogo necesita ser lido tendo moi en conta as circunstancias concretas do contexto artístico e histórico. Entre *A señorita Julie* e o seu prólogo prodúcese aínda unha tensión maior no que respecta á interpretación que o autor nos dá dos seus personaxes e, sobre todo, entre as ideas que Strindberg semella situar detrás da composición da obra. Nela os personaxes actúan, máis ou

menos, en pé de igualdade, debendo facer fronte a obstáculos como a diferenza de clase social entre o criado Jean e a filla do conde, a Señorita Julie, ou o compromiso sentimental de Jean con Kristin, a cociñeira. Non semella ter unha incidencia efectiva o xénero muller/home, nin isto actúa como obstáculo para o desenvolvemento da acción, como podería deducirse das anotacións que o autor fai no prólogo: "[...] Jean está en alza, o feito de ser un home tamén o fai superior á Señorita Julie. Sexualmente falando, el é o aristócrata grazas á súa forza masculina, aos seus sentidos mellor desenvolvidos e á súa habilidade para levar a iniciativa". Porén, na obra a iniciativa, a acción desencadeante, é realizada pola señorita Julie, ela é a primeira en transgredir o equilibrio contextual pedíndolle ao criado que baile con ela na noite de San Xoán e, despois, a paixón hase desatar por ambas bandas e coa mesma responsabilidade. Afortunadamente, a rica complexidade dos personaxes non se pon ao servizo do ideario misóxino que o propio autor envorca no prólogo e que seguramente se debese a circunstancias biográficas das que, non obstante, soubo liberarse na escrita da peza.

Strindberg anota: "A señorita Julie é un personaxe moderno,

non como se en todas as épocas non existise a figura da media muller que odia aos homes, senón porque é agora cando se descobre, sae á luz e fai ruído. Vítima dunha falsa crenza (que alcanza tamén ás mentes máis fortes), de que a muller, esa forma humana pouco desenvolvida entre o home, señor da creación, creador da cultura, puidese compararse co home ou converterse nel, involúcrase nunha aspiración absurda, na cal cae. Absurda porque unha forma pouco desenvolvida, rexida polas leis das murmuracións, sempre nacerá pouco desenvolvida e nunca poderá alcanzar ao líder, segundo a fórmula: A (o home) e B (a muller) parten aquí desde o mesmo punto C; A (o home) vai a unha velocidade de, digamos, 100 e B (a muller), a unha velocidade de 60. A pregunta é: Cando chegará a alcanzar B a A? Resposta: Nunca! Nin con axuda da mesma educación, o mesmo dereito ao voto, o encanto nin a sobriedade, do mesmo modo que dúas liñas paralelas xamais poderán tocarse.

A media muller é unha clase que se abre paso, que se vende ao poder, ás ordes, aos honores, aos diplomas, do mesmo modo que antes o facían ao diñeiro, e que implica a depravación. [...]"

Esta tendenciosidade misóxina non se reflicte na obra, só se

albisca unha certa crítica ao feminismo cando a Señorita Julie denuncia o afán excesivo da súa nai por educala como a un home, pero isto non incide nin determina a marcha da acción da peza.

A capacidade d'*A señorita Julie* para interpelar a sociedade contemporánea é moi grande, de feito non hai ano que non suba a algún escenario do mundo. Na pasada edición do Festival d'Avignon, que é unha das citas máis importantes para estar ao tanto das últimas tendencias en artes escénicas a nivel internacional, houbo dúas postas en escena deste texto. A máis ambiciosa, artística e ideoloxicamente, foi a de Katie Mitchell, nunha produción, xunto a Leo Warner, para a Schaubühne de Berlín.

Kristin, nach Fräulein Julie (*Kristin, a partir da Señorita Julie*) é unha montaxe na que se mesturan a linguaxe do cine e a do teatro. A dramaturxia recolle os degoiros naturalistas de Strindberg ao aproximar á recepción as miradas e as expresións faciais dos personaxes, así como outros detalles significativos, por medio do emprego de cámaras e proxeccións. Por outra banda, a dramaturga e directora británica dálle a volta á perspectiva masculina, ou pretendidamente neutral e obxectiva do drama, para ofrecernos a historia desde o

punto de vista de Kristin, a cociñeira noiva de Jean.

Katie Mitchell posúe unha ampla experiencia na adaptación dos clásicos. Foi directora asociada da *Royal Shakespeare Company* e despois do *National Theater*. Tamén é importante o seu traballo coa dramaturxia contemporánea, colaborou con Martin Crimp, de quen escenificou obras tan ariscadas formalmente como *Attempts on 2 Her Life* e foi directora asociada, do 2000 ao 2004, do Royal Court, a institución matricial da nova dramaturxia británica.

Kristin é unha reescrita dramática que mantén a época na que sitúa Strindberg a acción, pero cambiándolle radicalmente o punto de vista desde onde se nos ofrece. Velai o gran reto dramaturxico, presentar a fábula d'*A señorita Julie* desprazando a voz obxectiva do xénero dramático, na que cada personaxe responde ás súas propias pulsións en relación, e desprazando o protagonismo, polarizado sexualmente, da aristócrata Julie e o seu criado Jean, para amosar o que acontece desde a perspectiva dun personaxe secundario, Kristin, a cociñeira. A aposta, xa de principio, ten un cariz político feminista ao asumir a óptica dunha muller traballadora, de clase baixa. Ao tempo, esta nova focalización na subxectividade da

A C T U A L I D A D E

cociñeira Kristin tamén vai modular a temática e o sentido fondo da peza de base.

O escenario é un estudo de rodaxe, os decorados reproducen fielmente unha cociña de época con amplas fiestras á dereita cara ao xardín, e tamén con fiestras corridas cara ao proscenio. Á esquerda, contiguo, está o cuarto

de Kristin. En primeiro termo o corredor. O escenario vaise configurando no interior desa casa, con todos os seus compartimentos. As paredes escenográficas poden empurrarse e a disposición dos cuartos cambia ante a mirada da persoa espectadora. Portas e fiestras permiten unha profundidade de

visión nesgada, interrompida parcialmente, como nas películas de Michael Haneke. Unha boa contribución, como mínimo, ao desacougo e acicate da curiosidade *voyeur*. Asemade, esta proposta escenográfica cumpre coas formulacións expresadas polo propio Strindberg no devandito prólogo: "No que se refire aos decorados, tomei prestado da pintura impresionista o asimétrico, o recortado, e creo que vencin na creación dunha ilusión; pois ao non verse a habitación completa e todos os mobles, dá opción a ter que supoñelo, é dicir, a fantasía ponse en movemento e é ela quen completa o resto."

No proscenio, á dereita, unha mesa na que se van producindo, en directo, todos os sons que require a narración visual: a auga que sae da billa, o coitelo tronzando cebola, os pasos e os roces... Á esquerda, unha cabina insonorizada na que van entrando actores para dicir ao micro textos que se integran na acción, incluíndo algún poema de Inger Christensen. Incluíndo tamén os ambientes que procura unha violonchelista coa música do seu instrumento. Sobre os decorados, coroa o escenario, unha pantalla de cine.

Actrices e actores, xunto a algúns técnicos, manipulan varias cámaras e focos, e van

A C T U A L I D A D E

dispoñendo os sets de rodaxe. Uns filman, outros actúan. Realizan planos e contraplanos, ou primeiros planos, por exemplo das mans de Kristin colocando as flores nun xerro, para iso os actores desdobran a acción: mentres a actriz que fai Kristin está sendo filmada coas flores en plano americano, outra actriz colle unhas flores e un xerro idénticos para que filmen o plano detalle das mans arranxando o ramo. Na pantalla seguimos a acción que se desenvolve en continuidade e sen fallos de *racord*.

O son tamén desempeña un papel relevante ao achegarnos a aquelas vibracións que para a protagonista resultan significativas: os sons derivados do propio traballo de cociñar, abrir botes, botellas, cortar, lavar, ferver... sons que dan a medida do proceso e que traducen o estado de ánimo de quen corta, lava, frega, limpa. Porque aquí o mundo dos traballos, na súa materialidade, pasa a primeiro termo, así como a diferente dimensión dos xogos eróticos para quen está ociosa fronte á que ten que traballar. Coa amplificación deses sons, na súa intensidade e ritmo, constitúese un texto musical que expresa os estados de ánimo sen necesidade de esgotalos coa palabra. O primor do desenvolvemento sonoro chega a extremos de virtuosismo,

como cando a Señorita Julie queda falando con Jean na cociña, pola noite, e Kristin, esgotada, vai para o seu cuarto, pero, sen poder evitalo, espía a súa conversa a través da parede. Primeiro pega a orella e escoitamos o leve murmurio das voces na cociña, despois colle un vaso de vidro e pono entre a parede e o seu ouvido, entón escoitamos a conversa tórrida entre o noivo de Kristin e a Señorita Julie. Por tanto non oímos os sons obxectivos xerais da acción, senón aquilo que escoita Kristin, como se fósemos ela, como se puidésemos entrar no seu interior.

Do mesmo xeito, a narración visual que discorre na pantalla achéganos, como nunha película de Bergmann, ás entrañas do personaxe, o tremor das mans, nun primeirísimo plano, a expresión dos ollos e da boca, o estremecemento de calquera dos douscentos músculos faciais... todo iso que na distancia do teatro se perde. Así pois, Katie Mitchell suma o impresionismo da sétima arte, a súa capacidade para amosar personaxes e producir identificación, máis a potencialidade teatral do xogo, do experimento, do truco. A atención que espertan os traballos artesanais que o propio escenario despreza no directo e esa atracción que posúe a impredecibilidade do que acontece

nun presente compartido propio do teatro. No mesmo prólogo Strindberg facía mención da importancia de poder captar as miradas e as expresións do rostro das actrices e do actor no "drama psicolóxico moderno", para percibir "os movementos máis sutís da alma"; para o cal pedía que fosen pouco maquillados, que estivesen ben iluminados os trazos faciais e que actuasen en escenarios e salas pequenas para que a proximidade co público preservase o detalle.

Katie Mitchell emprega a teatralidade dun set de rodaxe cinematográfico para escenificar as impresións de Kristin. A mordedura no estómago cando o seu noivo Jean xoga coa Señorita Julie. A impotencia. As herbas e as flores da noite de San Xoán e o sangue que abrolla. Momentos de auténtica e conmovedora poesía visual e sonora que, ao mesmo tempo que conquistan os obxectivos artísticos ansiados por Strindberg, danlle a volta á perspectiva desde a que se amosan os feitos. Unha dramaturxia que cambia o punto de vista e que, libre dun afán demostrativo, nos amosa que a ideoloxía tamén está na mirada.

* *Kristin, nach Fräulein Julie* de Katie Mitchell.

A C T U A L I D A D E

TESTEMUÑOS DUNHA ORIENTACIÓN ARTÍSTICA

CARTAS DE LOLITA DÍAZ BALIÑO AO SEU IRMÁN CAMILO

A finais de agosto de 2011 visitei, na compañía de Xesús Alonso Montero, os seus vellos amigos Carmen (Mimina) Arias de Castro Montero e Isaac Díaz Pardo, na súa casa do Castro de Samoedo (Sada). Servinme deste introdutor de embaixadores para recadar noticias acerca de Lolita Díaz Baliño (A Coruña, 6-I-1905/2-XI-1963). Escurecida polos membros máis eminentes desta familia de artistas, a figura de Lolita Díaz Baliño –irmá de Camilo Díaz Baliño e tía de Isaac Díaz Pardo– está á espera dunha biografía que a sitúe na súa xusta dimensión, e a súa obra, á espera, igualmente, de catalogación e de estudo.

Debuxante, acuarelista e ilustradora de formación autodidacta, Lolita Díaz Baliño permaneceu toda a súa vida vinculada profesionalmente á súa cidade natal, onde exerceu como profesora de debuxo na Escola de Artes e Oficios e no Instituto Feminino, ademais de rexentar unha academia particular. Na Coruña, Lolita Díaz Baliño chegou a converterse nunha institución, pois tivo entre as súas moitas discípulas a artistas e afeccionadas de varias xeracións,

desde a propia Carmen Arias de Castro a María Antonia Dans. Socia fundadora e tesoureira da Asociación de Artistas da Coruña (1934), Lolita Díaz Baliño participou en numerosas exposicións colectivas, e foi nomeada académica de número da Real Academia de Belas Artes Nosa Sra. do Rosario (1938). O Museo Provincial conserva unha das súas obras máis coñecidas e gabadas, *As fadas do caracol*. No noso criterio, en cambio, a súa produción máis valiosa e orixinal é a de ilustradora gráfica, que quedou dispersa nas páxinas de revistas e xornais como *La Voz de Galicia*, *Mariñana* (Sada), *Galicia Gráfica* (A Coruña), *Céltiga* (Buenos Aires). Ademais, ilustrou a cuberta do libro *Cantigas e verbas ao ar*, poemas de Xulio Sigüenza (A Cruña, Nós, 1928).

LOLITA DÍAZ BALIÑO NA VOZ DE CARMEN ARIAS E ISAAC DÍAZ PARDO

Da conversa con Carmen Arias de Castro e Isaac Díaz Pardo xorden imaxes complementarias de Lolita Díaz Baliño. Carmen Arias de Castro (A Coruña, 15-IV-1921) conviviu con Lolita Díaz Baliño máis do que o seu propio sobriño, Isaac Díaz Pardo, e conserva dela unha lembranza íntima, admirativa e entregada. Díaz Pardo, en cambio, sostén un

punto de vista crítico sobre a figura e a obra de súa tía, e nas súas declaracións quere deixar patente a utilización que, na súa opinión, fixeron certos sectores das dereitas da figura de Lolita Díaz Baliño durante a Guerra Civil. A seguir, recollemos as palabras de ambos coa máxima fidelidade posible.

Isaac Díaz Pardo: O fundamental na familia foi meu pai. Pero despois el tivo atención cos seus irmáns para que foran artistas. Os irmáns tiñan emoción por el. El a quen máis apreciaba era a Lolita. Indalecio era escultor.

Había outro que era caricaturista, Ramiro, e había outros máis, que marcharon para América. Un meteuse no comercio e outro foise para Cuba. Eu non coñecín o de Cuba, os demais si. Indalecio foi o que máis sufriu, porque foi o que me levou para a súa casa no 36, estiven alí medio ano encerrado, sufrindo a muller del, que era unha reaccionaria.

Carmen Arias de Castro: Pero iso foi bo para ti.

IDP. Politicamente, Indalecio non era nada. A súa muller, Natalia, atribuíu a Franco que a vida baixara (os prezos da carne, dos ovos, etcétera). Lolita non tiña ideas políticas, pero nese momento de guerra ela foi das que creou na Coruña a Asociación de Artistas.

CAdC. Ela foi tesoureira da Asociación de Artistas. A tía Lola queríaime moitísimo a min e queríaime moitísimo a ti.

IDP. Ela foi quen me casou a min. "Tes que casarte con esta", díxome. Ela daba clases na súa casa. E tamén no Instituto, e fora a Madrid facer un curso en San Fernando. Fora Mimina con ela.

CAdC. Eu lembro todas as vivencias con ela, que foron soberbias. Eu vivín con ela desde que teño doce anos. Ela era a máis pequena de oito irmáns. O maior, Camilo. A primeira filla que

tiveron, que morreu. A segunda, Camila. O anterior a ela, Germán, violinista, un home extraordinario, moi amigo de meu pai, e el, foi el quen me levou, porque a min me encantaba debuxar. Ela estaba de interina das clases de debuxo do Instituto. Eu, como tiña moitas alumnas, fun de axudante. E díxolle Míguez, o director: "É unha pena que non poidades ser profesoras oficiais, por non terdes título. Saca o título, porque esta praza se che acaba." Este [Isaac] estaba en Barcelona, en Sant Jordi, de auxiliar. Fixemos Belas Artes por libre. Fixen ingreso e fixen primeiro. Pero Isaac xa estaba en Madrid, tiña un estudo na rúa de Lista, e meus pais non me deixaban ir alí, e quedei pola metade. Seguín de axudante súa. Meu pai non me deixou. Non estaba ben visto que eu andase cun rapaz. Porque eran dous meses en Madrid, había que facer estatuas grandes, traballos que precisaban tempo... Meu pai estivo quince anos en América e a saber a de fillos que deixaría por alí, pero aos fillos tratábanos como imbéciles. Non continúei coa pintura porque casei con este monstro. Ela tampouco rematou. Ela tiña unha academia de debuxo e pintura, e tiña unhas reproducións: mans, pés, froitas... Ela substituíu as láminas das que se adoitaba copiar por esas cousas. Ela pensaba que cumpría

debuxar do natural. Cando se inaugurou a Asociación de Artistas houbo unha exposición dos novos; eu levei o primeiro premio e o segundo, Quitina Sotomayor. Tía Lola era unha debuxante estupenda, inxustamente esquecida.

IDP. Ela fixo moitas cousas en revistas. Nunha revista que había dun parente precisamente de Mimina...

CAdC. O tío Fernando Montero de Doiztua.

IDP... e fixo unha revista e quen diagramou a revista foi ela. Alí aparecen cousas dela. Pero hai outras. Meu pai axudábaa moito. Ela fixo a cuberta daquel libro..., non sei..., dun poeta que estivera en América. Ela era de época, dunha época... Non era típica de aquí, estaba conectada máis ben con xentes de fóra. Con Ribas, co primitivo Ribas –porque Ribas ten cousas de guerra moi estupendas–, porque Ribas ilustraba os produtos Gal. Ela era moi verdadeiramente desa época. Tiña un certo prestixio na Coruña porque con Seijo Rubio fixeran a Asociación de Artistas. E Seijo Rubio era moi cacique.

CAdC. Ela era autodidacta.

IDP. Pero non estaba na liña de meu pai.

A C T U A L I D A D E

CAdC. Aprendeu moito de Camilo. Eu vivín máis coa tía Lola. Ela vivía en Nosa Señora do Rosario esquina con Porta de Aires, unha casa vella que había alí, unha casa preciosa. Tiña alí a academia.

IDP. Era Porta da Aira e puxéronlle Porta de Aires.

CAdC. Tía Lola vivía alí, con Miluca, a irmá –chamábase Camila, pero todos lle chamabamos Miluca–, e co marido desta, Pepe Blanco, e os fillos, Pepiño e Chicha (María Dolores). A tía Lola encantábanlle os nenos. Ela tiña un proxector e tiña películas de Charlot e proxectábanos o cine. Os xoves e os domingos, que non había colexio, poñíanos películas e organizábanos obras de teatro, cun irmán, Germán. De nove irmáns, Lolita era a última. Germán, o penúltimo. Traballaba nun banco e era violinista, solista da Filharmónica. Un violinista estupendo. Morreu moi novo, aos trinta e un ou trinta e dous anos, dun cancro. A tía Lola era un ano maior ca el.

IDP. Ela non casou. Non. Estivo namorada de Eduardo Blanco Amor. Cando Blanco Amor volveu por primeira vez a Galicia, ía á casa de meu pai. Ela dicíalle a meu pai: "Este personaxe é moi elegante." Foi un amor platónico. Equivocado. Blanco Amor era o

máis elegante, comparado con Castelao e todos aqueles.

CAdC. Ela tiña moitos pretendentes porque era unha muller guapa. Era moi guapa. Era moi elegante. Pero tivo un percance, un cancro á matriz. Puente Castro, con moita dolor, baleirouna. A ela encantábanlle os nenos. Tivo moita pena por iso. Eu trateina moito, máis eu ca Isaac.

IDP. Ela, durante a guerra, foi moi utilizada polas forzas liberadoras, pero comigo levábase moi ben e fixo todo o posible por axudarme.

CAdC. A tía Lola quería moito.

IDP. Durante a guerra incorporárona a moitas cousas. Levábase ben con todos, incluso con Sotomayor, coas fillas de Sotomayor. As fillas pintaban, dúas delas. Todos eran da causa nacional. Pero comigo levábase ben.

CAdC. Non, a ti queríate moito. A ti e a Chita. Isaac tiña unha irmá cinco anos maior ca el, Mercedes (Chita). Mercedes morreu no 56. Tiña dez anos meu fillo Camilo; Camilo agora ten sesenta e cinco. Túa irmá Chita non tiña os corenta; era moi parecida de carácter á tía Lola. A tía Lola morreu dun cancro ao cerebro e foi horrorosa a morte que levou, porque foi perdendo facultades. Foi horrible ver a tía Lola así.

IDP. Unha vez eu ía co uniforme de "pionero rojo" e eu fun saudala. Pero ela, ao verme así vestido, non me quixo abrir: "Vete de aí". O uniforme era camisa azul e garbata vermella, o pantalón...

CAdC. Negro.

IDP. En Vigo celebrouse un desfile impresionante; a min mesmo me impresionou, porque pensaba: as dereitas deben estar que bufan, pensando: se agora estes teñen un fusil... Eu tiña dezaseis anos naquel momento.

CAdC. Eu lémbrome. Eu tiña quince anos.

IDP. Aquilo estivo moi ben organizado. UHP, UHP. Pero non hai referencias daquilo na prensa.

CAdC. A obra de Lolita... Eu tiña cousas dela. Levounas meu fillo Camilo, que era afillado dela. Aínda hai algunhas cousas súas na casa. Todo o dela quedou no seu sobriño Pepe, que xa morreu. E morreu Elvira, morreu José Alberto, que eran os fillos de Pepe. Pepe era sete anos maior ca Isaac. Pepe quedou con toda a obra. Un amigo de tía Lola levoulle a Cuba unha exposición. A obra de Lola tivo un éxito enorme. Era un xoieiro, parece que lle ía ben. Foi despois da Revolución, despois do 59.

IDP. A obra... Calquera sabe. Pero trataríamos de saber algo.

LOLITA DÍAZ BALIÑO NA SÚA PROPIA VOZ

Coa xenerosidade que o caracteriza, Isaac Díaz Pardo puxo nas miñas mans catorce cartas dirixidas por Lolita ao seu irmán Camilo Díaz Baliño (Ferrol, 1889-Palas de Rei?1936). A primeira, datada en 1929, é, en realidade, unha nota engadida nunha carta que o pai, Germán Díaz Teijeiro, dirixe ao fillo; das restantes, a maioría están escritas nos anos 1933 e 1934. Trátase dun epistolario íntimo, no que queda de manifesto, ante todo, o vínculo afectivo de Lolita co seu irmán maior e coa familia deste, a esposa, Antonia Pardo Méndez, e mais os sobriños, Mercedes (Chita) e Isaac Díaz Pardo.

Pero nas cartas fálase tamén de traballo, dun proxecto de exposición conxunta, do labor realizado por Lolita como tesoureira na Asociación de Artistas da Coruña, do éxito dunha exposición do irmán, Ramiro Díaz Baliño. Así, o pequeno epistolario testemuña a orientación profesional e artística que Camilo Díaz Baliño exerceu respecto de Lolita. Esta apóiase na autoridade do recoñecido escenógrafo e cartelista para tratar de cobrar algún encargo impagado; consulta co seu irmán maior a oportunidade de expoñer a súa obra e acata os ditames,

"¡VIDA NUEVA!" Composición elegórica de la notable artista Lolita Díaz Valliño.

A C T U A L I D A D E

favorables ou desfavorables, daquel.

Verdadeiramente, chama a atención a postura de humildade que Lolita Díaz Baliño adopta na relación co seu irmán. Tanto, que parece unha persoa distinta a aquela que sabemos foi nos anos da República. En efecto, as cartas que publicamos pertencen a un período fecundo na súa vida profesional. A artista revélase a mediados da segunda década do século vinte. En 1926 participa na Exposición de Arte Galega de Santiago, onde se exhiben máis de dúascentas cincuenta obras de artistas galegos, entre eles Castelao e Camilo Díaz Baliño¹. En 1929 presenta as súas obras na Coruña, nunha exposición de pintores locais, e é pensionada pola Deputación para ampliar estudos en Madrid. Escribe un contemporáneo: "*Pensionada por la Diputación con el asesoramiento de la Real Academia de Bellas Artes, de La Coruña, pronto nuestra ilustre dibujante partirá para la corte a ampliar sus estudios, a frecuentar exposiciones, a orientarse...*". A escasa bibliografía sobre a artista dá por suposto que gozou desta bolsa ou afirmo explicitamente. Só Fernando Pereira Bueno aclara que Lolita Díaz Baliño renunciou a ela "por motivos persoais"³.

Posuidora dun gran talento para a ilustración gráfica, Lolita Díaz Baliño tratará de dedicarse profesionalmente a esta faceta artística. A súa técnica perfeccionase e depúrase en poucos anos: é notable o camiño percorrido entre os seus tímidos debuxos de 1925, dos que temos algunha mostra na revista *Mariñana*, e os de 1929, en *Galicia gráfica*, a publicación dirixida por Fernando Montero de Doiztua, nos que aparece xa a súa característica liña segura e rápida. Durante a República, Lolita Díaz Baliño comeza a facerse un nome como ilustradora, fundamentalmente, a través das páxinas de *La Voz de Galicia*. (Cómpre lembrar que no xornal traballaba como periodista, daquela, o seu cuñado José Blanco Meizoso, o que lle facilitaría, quizais, o acceso a esta publicación). En datas destacadas, *La Voz de Galicia* leva á súa primeira páxina algúns deseños de Lolita Díaz Baliño, sempre con palabras moi eloxiosas para ela: "Asociación de la Prensa. Gran baile" (9-II-1934), "La Coruña en fiestas" (16-VIII-1934). Asemade, algunhas casas comerciais encargan a publicidade dos seus produtos a Lolita Díaz Baliño, coma os fabricantes dos viños quinados de Málaga Anibal e Sansón. Destaca, pola súa orixinalidade, o anuncio publicitario

do viño Sansón, que a artista ilustra, sorprendentemente, cunha figura de muller, unha atlética tenista, de cabelo curto, no canto do esperable home forzado⁴.

La Voz de Galicia ha outorgar un lugar de privilexio aos debuxos optimistas e vitais de Lolita Díaz Baliño. Deste xeito, quen le o xornal coruñés verase felicitad@, cada primeiro de xaneiro republicano, polas mulleres que deseña a artista. Así, se en 1932 a muller de Lolita Díaz Baliño, na páxina dezasete do xornal, aínda viste o traxe tradicional galego e axeónllase ante un cruceiro, en 1934 salta á primeira páxina convertida nunha muller distinta: cinguida no seu traxe de noite –estilizada, sensual, cosmopolita–, alza rostro e brazos en actitude eufórica. En 1935, a muller, que xoga coas cifras do novo ano, faise máis atlética, un tanto andróxina. En 1936, a muller –loira, sorrinte, belísima– ten un aquel de fada, envolta nas caprichosas ondas e voos do seu vestido, cunha copa de champaña na man esquerda e na outra, o último dixelo do prometedor ano novo. Con todo, o que nos admira no modelo de muller que crea a ilustradora non é a graza, a beleza, a elegancia nin o cosmopolitismo, senón a súa independencia. En efecto, a muller de Lolita Díaz Baliño está soa, libre, sen

acompañamento de home ou de neno.

Mais o feminismo de Lolita Díaz Baliño non responde a unha ideoloxía progresista. Nas cartas que publicamos quedan de manifesto as boas relacións que mantiña con varios artistas e afeccionados locais, amizades que non sempre aprobaba seu irmán, quen, nunha ocasión, chega a acusar de "taifa de golfos" ás persoas que, segundo Lolita, a animaban a traballar e a expoñer. A fractura ideolóxica entre Lolita Díaz Baliño e Camilo é, pois, ben patente. Lonxe de carecer de ideas políticas, como afirma o seu sobriño Isaac Díaz Pardo, Lolita Díaz Baliño parece situarse, desde antes da Guerra Civil, coas dereitas coruñesas. Significativa é unha carta na que gaba ao seu sobriño Isaac, a quen considera bo rapaz, pero de quen deplora o compromiso político: "... *ojalá no fuera tan comunista*". Así mesmo, vemos como, a finais de 1933, Lolita Díaz Baliño vive con grande inquietude os sucesos que tiveron lugar, con motivo das eleccións, nas rúas da súa cidade, onde, segundo relata, "*hubo tiroteo largo y tendido*".

O asasinato de Camilo Díaz Baliño, a principios da Guerra Civil, foi unha traxedia para todos os membros da familia. Lolita Díaz Baliño perdeu seu irmán maior, o

seu primeiro mestre e o seu maior crítico. Por outra parte, tras producirse a Sublevación, *La Voz de Galicia* prescindirá dos servizos de José Blanco Meizoso, cuxa familia, coa que vive Lolita Díaz Baliño, queda en difícil situación económica. É neste momento cando a artista abre a súa academia de debuxo e pintura na Coruña. A partir de aquí, a docencia será a súa dedicación fundamental.

O 25 de xullo de 1937 *La Voz de Galicia* conta coa debuxante para ilustrar a súa primeira páxina. Non era a primeira vez que un debuxo de Lolita Díaz Baliño servía para conmemorar a solemnidade. En concreto, o 25 de xullo de 1934 o xornal publicara, na páxina sete, un seu debuxo, a pluma, que representa unha muller en actitude de recollemento, cos ollos pechos, tocada co pano tradicional e vestida con ampla túnica, cunha gran cruz de Santiago entre as mans; un arco de pedra enmárcaa e deixa ver, ao fondo, as torres da catedral. O mesmo debuxo reproducirase ao ano seguinte, o 25 de xullo de 1935, esta vez na primeira páxina. En 1937 a novidade radica en que a artista prescinde da representación feminina, que lle era consubstancial, e céntrase na figura do Apóstolo, máis acorde coas novas directrices

nacionalcatólicas. (Non esquezamos que poucos días antes Franco asinara un decreto restituíndo a Santiago o padroado espiritual de España).

Nos anos seguintes, serán outros os ilustradores do 25 de xullo. Non haberá tampouco máis aninvos de Lolita Díaz Baliño. O 1 de xaneiro de 1938 o xornal coruñés publica unha composición de R. Barros, cuxo protagonista é un bebé repoludo, tocado cun gorro de falanxista, o xugo e as frechas na man esquerda, a dereita alzada saudando á romana. E o 1 de xaneiro de 1939 *La Voz de Galicia* felicita o ano cun retrato de Franco na primeira páxina; na última, informa da mensaxe de aninovo de Hitler, que desexa a paz do mundo.

En 1938, a obra gráfica de Lolita Díaz Baliño fai explícito o seu compromiso co falanxismo. O 15 de febreiro, *La Voz de Galicia*, animada do espírito nacionalsindicalista do seu novo director, o falanxista Francisco Bravo, inicia a publicación dunha páxina semanal que se presenta como voceiro das "Juventudes de Falange Española Tradicionalista y de las JONS". Titulada *Organizaciones juveniles*, a cabeceira é da autoría de Lolita Díaz Baliño, así coma o debuxo que nesta primeira saída honra a varios falanxistas mortos, unha

A C T U A L I D A D E

composición simbólica con cruces, frechas e estrelas. Desde o 15 de febreiro ao 29 de marzo de 1938, Lolita Díaz Baliño realiza unha ilustración semanal para *Organizaciones juveniles*, xeralmente para a sección "Consignas de la juventud". A artista elimina a imaxe da muller, que substitúe ben por vigorosos atletas, ben por mozos tocados con cascos militares, rodeados por símbolos falanxistas, de gran tamaño ou en primeiro termo. En ocasións, prescinde da figura humana e fican só os símbolos: xugos e frechas; roda, pico, pa e libro..., emblemas do traballo e da cultura da nova España. Todo cambia, salvo o trazo, afiado e preciso, de Lolita Díaz Baliño.

É posible que a clara postura política de Lolita Díaz Baliño influíse na supervivencia de Isaac Díaz Pardo, quen, como sabemos, viviu oculto na casa de seu tío Indalecio nos primeiros tempos da Guerra Civil. Canto á artista, centrada xa na actividade docente, continúa a ser solicitada e agasallada polos homes da nova situación. O 13 de febreiro de 1938 é nomeada académica de número da Academia Provincial de Belas Artes⁵, e o 13 de marzo acode á sesión plenaria, onde se dá posesión do cargo de presidente de honra ao pintor Álvarez de Sotomayor. En 1949

encárgase de contestar ao discurso de ingreso de José Luis Bugallal na mesma institución⁶.

En outubro de 1951 a prensa anuncia a primeira exposición individual, na Coruña, de Lolita Díaz Baliño, e informa de que existe grande expectación por ver os seus traballos, xa que non expoñía na cidade desde había case vinte anos⁷. Con tal motivo, o 14 de outubro de 1951, Luis Caparrós publica, na terceira de *La Voz de Galicia*, unha entrevista coa artista, acaso a única que se lle fixo na súa vida. Aínda que breve e superficial, é interesante, pois Lolita Díaz Baliño formula claramente a relación entre xénero e desenvolvemento profesional, artístico, no seu caso. Por esta entrevista vimos en coñecemento da verdadeira razón pola que a artista renunciou á bolsa que se lle outorgara en 1929, que non foi outra que a negativa de Camilo Díaz Baliño a deixala ir soa a Madrid, pois, faltando os pais, era el, como irmán maior, quen exercía a patria potestade. Empezaba a definir así Lolita Díaz Baliño unha carreira en segundo plano, á sombra do seu irmán. Reproducimos a continuación esta entrevista, que nos parece clave para entendermos un pouco mellor quen foi a nosa artista e, a seguir, editamos as cartas que dirixiu a Camilo Díaz Baliño, polas

que damos as grazas, de novo, a Isaac Díaz Pardo, que amorosamente as conservou.

ENTREVISTA A LOLITA DÍAZ BALIÑO(14-X-1951)

5 MINUTOS DE CHARLA. LOLITA DÍAZ BALIÑO⁸. LUIS CAPARRÓS

Encontramos a la académica Lolita Díaz Baliño preparando los cuadros de la exposición que mañana inaugurará en la Asociación de Artistas. Al vernos parece asustarse un poco, pero se resigna y nos ofrece una silla. Ella se sienta en otra y lo hace como si fuera la silla eléctrica.

—¿No le gusta ser entrevistada?

—Me parece una atención por su parte, pero no sé qué decir.

—Algo dirá, mujer. Por ejemplo, ¿por qué no había expuesto nunca individualmente en La Coruña?

—Por miedo.

—¿Miedo a qué?

—A que tengan poco interés las cosas que hago.

—¿Pero pinta para usted o para los demás?

—Pinto para mi personal recreo, pero tomo en consideración las opiniones ajenas.

—Si usted fuera una extraña y viera por primera vez estos cuadros, ¿qué diría de ellos?

A C T U A L I D A D E

<p>–Soy incapaz de ponerme en situación para tal cosa. Estos cuadros están demasiado dentro de mí para poderlos ver desapasionadamente.</p> <p>–¿Y es también incapaz de autocriticarse conscientemente?</p> <p>–Es casi lo mismo que hacer una crítica ajena. Difícil.</p> <p>–Sea buena y dígame algo sobre su pintura.</p> <p>–Puedo decirle que me siento una pintora que tiene mucho que hacer y a la que aún le falta mucho para hacer algo.</p> <p>–Eso está bien expresado. ¿Desde cuándo pinta?</p> <p>–Desde que tengo uso de razón. Siendo muy pequeña me metía en el estudio de mi hermano Camilo, que ha sido mi maestro, y allí aprendí a amar la pintura.</p> <p>–¿Qué domina más, el color o el dibujo?</p> <p>–Quizás el dibujo.</p> <p>–¿Y qué le parece más importante?</p> <p>–En pintura todo es igualmente interesante.</p> <p>–¿Usted cree que en pintura una mujer puede hacer todo lo que haga un hombre?</p> <p>–Absolutamente todo. Y conste que usted dice “puede</p>	<p>hacer” y no dice “hace”. Porque aunque pueda, yo creo que no lo hace.</p> <p>–Suponga que no la entiendo.</p> <p>–Es claro como la luz del sol. Yo creo que cualquier pintora buena puede llegar a donde llegue cualquier pintor bueno, pero también creo que normalmente no llega.</p> <p>–¿Por qué?</p> <p>–No porque no quiera, sino porque el sexo influye en el desarrollo de la vida del artista.</p> <p>–¿Atribuye a esto el que nunca haya habido una pintora como Rafael, Velázquez o Renoir?</p> <p>–Exactamente. Quizás dentro de otros veinte siglos las haya, debido a la transformación del ambiente en el mundo, ya mucho más favorable a la actividad femenina. Pero hasta ahora no ha sido posible. Y esto lo digo por experiencia propia.</p> <p>–¿Me cuenta esa experiencia?</p> <p>–Por ejemplo, yo no puedo salir a pintar al campo, porque siendo mujer llamo la atención que un hombre se ahorraría. Una vez fui a pintar a Noya y tuve que desistir, pues me rodearon chiquillos, jóvenes y viejos. Pero no diga esto, porque se pueden enfadar en Noya, aunque igual hubiera sucedido en cualquier otro</p>	<p>lugar. Aquella es una villa muy simpática.</p> <p>–¿Le hubiera gustado nacer hombre?</p> <p>–No se trata de eso, pero el sexo influye. Cuando tenía 18 años y quedé huérfana, la Diputación me concedió una beca para estudiar en Madrid, en San Fernando. Mi hermano no quiso aceptar la responsabilidad de dejarme ir sola a Madrid. Y yo me quedé sin ir a San Fernando.</p> <p>–¿Qué opina de la pintura abstracta?</p> <p>–Soy admiradora de cualquier pintura que sea buena, sin importarme escuelas o tendencias. Admiro a Picasso y a Dalí, por ejemplo, porque creo que antes de hacer lo que hacen, demostraron que podían hacer lo otro como el mejor.</p> <p>–¿Qué hará cuando deje de pintar?</p> <p>–Morir.</p> <p>–Pues que Dios le dé larga cuerda...</p> <p>CATORCE CARTAS DE LOLITA DÍAZ BALIÑO AO SEU IRMÁN CAMILO</p> <p>As cartas de Lolita Díaz Baliño, escritas en castelán, caracterízanse por un estilo conversacional, espontáneo, cheo</p>
<p>A C T U A L I D A D E</p>		

LA PROCESION DE LOS DIAS

¡FELIZ AÑO NUEVO!

(Alegórica composición dibujada a pluma para LA VOZ por la exquisita artista coruñesa Lolita Díaz Valliño, nuestra distinguida colaboradora.)

de afectividade. Transcribímolos fielmente, a partir dos orixinais, con algunhas indispensables correccións ortográficas. Só tres levan mención de ano; das restantes, datamos seis con seguridade; a datación doutras cinco é problemática, pois non puidemos contrastar inequivocamente os feitos aludidos noutras fontes documentais.

[1] [A Coruña, 13 de marzo, 1929]⁹

Querido hermaniño: Ante todo desearé que Antoñita siga mejorando y que todos los demás os encontréis bien.

Te agradecería me mandaras en un papel unos bocetos a lápiz, indicando cómo son, de los escudos de Santiago, Orense, Mondoñedo, Lugo y Tuy. Te lo agradeceré muchísimo. Da muchos besos a Antoñita, Chitiña y Caquiño¹⁰ y muchos para ti de

Lolita

[2] Hoy 22 de abril [1933?]

Querido hermano Camilo: Recibí tu carta a la que me fue de todo punto imposible dar antes contestación, me enteré de todo lo referente al concurso que tú dices y te diré que este año nada se habla aún de carteles ni de fiestas, no saben si tendremos

A C T U A L I D A D E

fiestas y por tanto no habrá carteles, yo de todas maneras te tendré al corriente de este asunto pues me gustaría concurrieras y "zurraras" así que en cuanto sepa algo te lo diré.

De lo que me dices de la venida de Joaquín¹¹ creo que tiene por objeto el que analicen el terreno de España (Madrid y Barcelona) con deseos de establecerse en alguna de estas dos ciudades pues creo que Cuba es una desfeita –esto es todo lo que sé–.

Camilo, hoy me entero de la muerte del pobre amigo nuestro Armas¹², lo leí en un periódico, lo siento de veras pues era todo un buen amigo, si tienes detalles de su muerte te agradecería me dijeras algo.

Nada más, besos a todos de todos. ¿Cómo sigue Antoñita?

Te adjunto la foto que me pedías.

Adiós.

Besos, *Lolita*

[3] Hoy 3 de agosto. [1933]

[Cabeceira:] *Lolita*

Camilo: Te envío el recorte de Voz que publicó Villar¹³, le mandé a decir lo que tú dijiste a Miluca y dice que no nos preocupemos, que desde luego no podrá ser en

el Circo porque están en reformas pero que ya aparecerá lugar. ¿Qué dices tú?

A ver si tienes la bondad de escribir pues yo no sé nada de nada de vosotros y ni siquiera tus hijos son para poner dos letras.

Besos a Antoñita, Chita e Isaac y a ti

Lolita

[4] Hoy 30 de septiembre [1933?]

Querido hermano Camilino: Recibimos todas las noticias referente a la pobre Antoñita, no puedes figurarte cuánto sufro por no poder estar a tu lado en estos momentos pero ya te enterarías por el telefonema que te puse hace un momento que estoy enferma y que hace tres días que estoy en cama con temperatura, no puedes figurarte cuánto daría yo por estar contigo pero hay que tener paciencia y no te desesperes que si Dios quiere todo saldrá bien pues don José¹⁴ sabes muy bien que es un sabio y a la vez un santo que no nos ha hecho más que bien a todos, no tengas cuidado que en el sanatorio estará muy bien pues doña Elisa es una señora todo bondad y cariño (lo sé por experiencia) y nada le faltará, Chita que te atienda a ti y tú a ella y no te desesperes que si Dios quiere

todo irá bien. No siento más que no poder estar con vosotros, que no me separaría de la cabecera de la pobre Antoñita, pero hay que tener paciencia y calma sobre todo en estos momentos, ¡calma!, Camilino, que todo será estos primeros días y luego ya todo bien.

Muchos besitos para ti, Camilino, y no te desesperes que si Dios quiere seremos todos felices.

Besos a Antoñita y a los pequeños.

Adiós

Lolita

[5] Hoy 26 de octubre [1933?]

Querido hermano Camilo: No pude escribirte antes debido a la marcha de Joaquín, me figuro que Antoñita estará ya en casa y cada día mejor, dale muchos besos de mi parte y que me acuerdo mucho de lo muchísimo que la pobre sufrió pero que tenga paciencia que ahora si Dios quiere ya no tenga cuidado ninguno.

Joaquín y Gertrudis¹⁵ marcharon el sábado, van de lo más contentos pues recibieron noticias del negocio y creo que fueron muy buenas y además esto a ella no le gustaba y él ya no se acostumbraba, en fin, que tengan

A C T U A L I D A D E

un viaje feliz y que Dios les dé mucha suerte.

Del asunto exposición nada te digo pues durante estos últimos tiempos no pude trabajar nada porque Gertrudis no me dejaba un momento libre, tengo algunos dibujos hechos y creo te gustarán pero por ahora no creo tener número suficiente. ¿Cuántos trabajos tienes tú?

Nada más, da a Chitiña de mi parte muchos besos por lo bien que se portó la pobre y también a Caquiño.

Adiós, muchos besos para ti

Lolita

[6] Hoy 28 de noviembre [1933]

Querido hermano Camilo: Contesto a tu carta donde me dices que te aclare el por qué digo que hay expectación por ver nuestra exposición; desde aquel artículo que publicó la *Voz* nada más volví a leer con respecto a esto, a no ser una noticia que publicó el *Noroeste*, en "Noticias de Santiago" pero aun a pesar de que poco se habló de esto te repito que muchos conocidos y amigos desean ver lo que presentemos y sobre todo hay muchos deseos de ver algo tuyo; esto es todo; aclarado esto te diré que de fecha fija nada sé pero lo de los catálogos se pueden hacer

en un día y será mejor cuando tú vengas pues yo creo que un día o dos se necesita para la instalación y yo creo que para todo eso tú debes estar aquí, ¿no te parece? Hasta ahora no hubo ocasión pues los ánimos están con las elecciones excitadísimos y está la atención pendiente de todo esto y no me parece muy propicio lo nuestro; a mí Villar me dijo que sobre el 7 u 8 sería pero no sé si será o no, desde luego debes escribirle y que él te diga en qué estamos, yo mañana le mandaré recado para que me diga lo que hay de hijo.

Nada más, besos a Antoñita, Chita e Isaac y a ti.

Adiós

Lolita

[7] Hoy 27 de diciembre [1933]

[Cabeceira:] Lolita

Queridos hermanos Camilo y Antoñita: ¿Qué tal de revolución? Por los periódicos os habréis enterado de todo lo que aquí pasó, nos pasamos un buen susto pues hubo tiroteo largo y tendido pero ahora parece que ya está todo más tranquilo; con este motivo hubo que dejar lo de la exposición a un lado pues no es oportunidad para esto (esto fue lo que me mandó a decir don Manolo el otro día), ¿tú qué

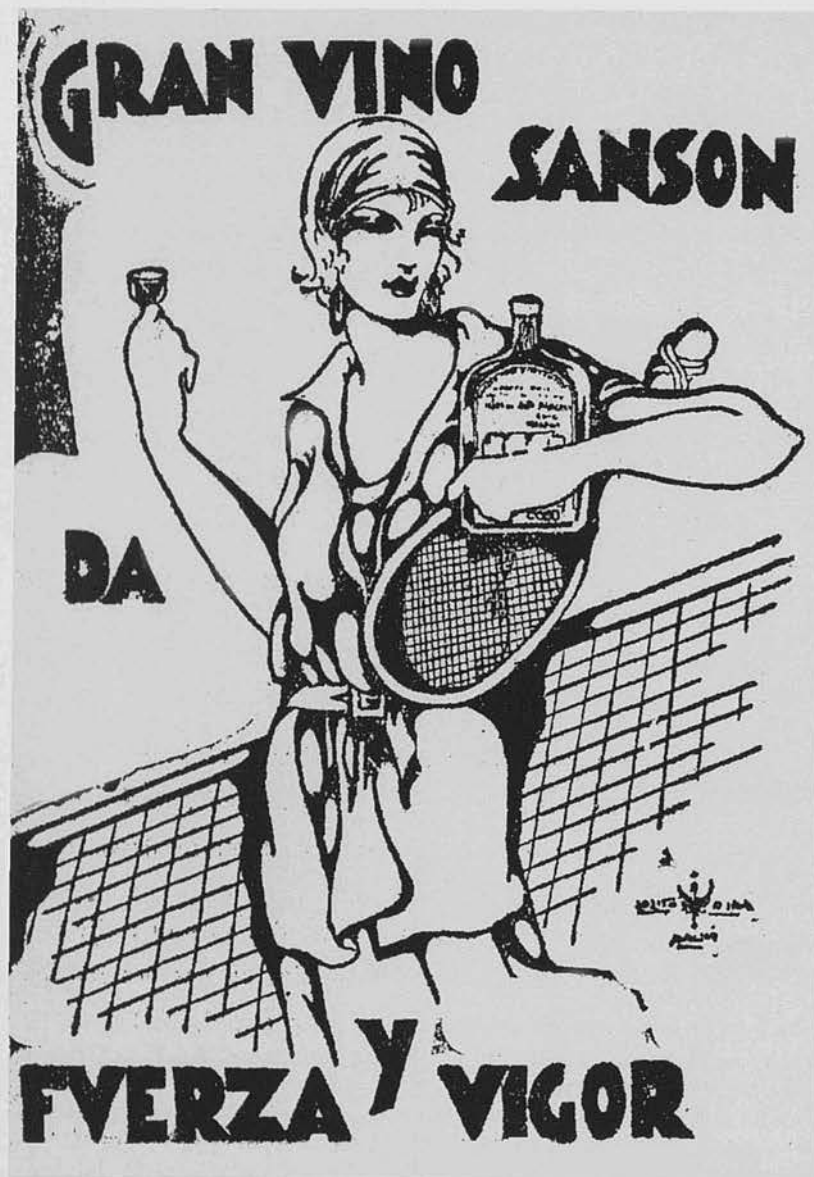
piensas, Camilo? Yo también creo mejor dejarla hasta que esto esté tranquilizado, pero vosotros veréis. Escríbele a don Manolo y a ver qué determinación tomáis.

Os pongo estas líneas porque no quiero que en estos días no recibáis mi deseo de felicidad y suerte y quiera Dios que 1934 sea más pacificador y nos traiga a todos una buena dosis de paz y tranquilidad. ¿Antoñita, cómo sigues? Escribir y recibir tanto vosotros como los pequeños muchos besos y muchas felicidades

Lolita

[8] Hoy 15 de enero [1934]

Querido hermano: Recibí tu carta e inmediatamente me fui a consultar con Villar y ponerlo al corriente de todo, me dijo que si quieres esperar a que se terminen los carnavales que inmediatamente después se celebrará aquí nuestra exposición; que si no, bien está que la hagamos en esa aunque después la hagamos aquí para esa fecha; yo no me animo a ir, no por temor a hacer mal papel pues tengo la seguridad de que mis trabajos gustarán pues tengo opiniones autorizadísimas que me animan a decidirme; no sé si te conté que el señor Martínez Vázquez -que como estarás enterado aquí ahora

expuso¹⁶– vio unos dibujos míos en casa de Seijo y preguntó quién los había hecho y vino a casa a conocerme y ver todos mis trabajos gustándole todos muchísimo y comprometiéndose él a presentar todas mis obras en el "Círculo de Bellas Artes" augurándome un éxito rotundo de crítica y demás; que fue sincera su opinión no lo dudo pues habló de mí en sitios donde no esperaba me conocieran y que luego yo supe, y si esto no basta tengo la seguridad que si tú vieras que no quedaría airosa no me dejarías exponer, ¿verdad? Como te digo no es esto; es que yo quisiera ir a esa durante los días que expusiera y esto me ocasiona una serie de inconvenientes que a mí no se me ocultan. Yo sé que en tu casa estando como está Antoñita no puedo alojarme; necesitaba una fonda decente y barata para estar yo esos días, esto como ves me ocasiona una serie de gastos que seguro es que no quite, ya que no creo en las ventas –yo soy muy pesimista–, en fin, tú dirás lo que me aconsejas pues yo no tengo quien me oriente, tú dirás.

El éxito de Ramiro fue tan rotundo como no te das idea, su exposición está abarrotada de público y se hincha de *siluetear* a toda La Coruña¹⁷, no te das idea de lo archicontentísimo que está y de lo que yo me alegro de esto.

A C T U A L I D A D E

Bueno, nada más, muchos besos a todos, a ti también

Lolita

[9] Hoy 22 de enero de 1934

Querido hermano: Recibí tu carta, que no quiero ni debo entender, no sé lo que en ella me dices, solo entiendo que no debo ir a esa exposición ¿por qué? No sé, tú eres el único que lo sabes, a pesar de que me dices que yo vendería no me dices nada respecto a cómo haría para ir, ¡tanto da! Discúlpame con tus amigos y diles que no voy... por lo que tú quieras crear y más que no debo ir¹⁸.

Lo único que veo claro en tu carta es que pones verdes a unos señores que no hacen sino hablar bien de mí y que me animan a seguir trabajando y que se comprometen a exponer mis trabajos sin necesidad de que yo luche con toda esa *taifa de golfos* (como dices tú en tu carta) y no comprendo cómo por un simple comentario que te hago que debía halagarte, ya que ayudan a estimular a tu hermana, te sales por los cerros de Úbeda y te dedicas a insultar a personas muy respetables que ningún mal te hicieron.

También me dices que yo sola soy la que debo hacerme, ¡¡ya lo

sé, ya!!, ya hace tiempo que sé qué sola estoy y no me creas tan tonta que espere nada de un extraño cuando nadie, ¡fíjate bien! ¡nadie!, se preocupa de mí para nada...

...esto es un poco elástico pues tengo personas amigas del pobre Germanciño que se preocuparon de mí más que los míos, así que ahórrate de decirme que yo sola tengo que afrontar todo en la vida, ¡¡harto de sobra lo sé!!...

No creas que me pareció dura tu carta, ¡¡qué va!!, dices la pura verdad, tú siempre dices la verdad y yo la acato, ya sé que no soy ningún *mirlo blanco* (nadie pretende eso, que conste) y no creas que yo sueño ni remotamente en llegar a ser lo que tú por tu propio esfuerzo llegaste a ser, ¡no!, por tanto no te preocupes, no iré ni ahí ni allí ni aquí, no iré a ningún lado, todo es una pura dificultad, pero tú sabes que si fuera aquí la exposición no las habría pero es en esa y yo no debo ir, esto no importa, a mí nada me contraría, yo esperaré siempre el consejo tuyo que como hermano y artista estás obligado a darme. Que tengas mucha suerte, que vendas todo y ya sabes que en mí no anida más que el deseo noble y bueno de veros a todos felices.

Besos a todos, que espero mejorarían de la grippe (Miluca no está nada bien), y besos a ti. Adiós. *Lolita*

[10] Hoy 17 de mayo [1934]

[Cabeceira:] Asociación de Artistas. La Coruña.

Querido hermano Camilo: No quiero que pase un día más sin escribirte pues yo no lo hice antes por no tener ni un momento disponible primero con la exposición y luego con las dos funciones que se dieron a beneficio de la Asociación que fueron dos éxitos enormes, yo para esto no hice más que estar ocupada con el asunto pesetas, que no me parece poco¹⁹. De la exposición muy bien, vendí cinco dibujos y los cinco a precios de catálogo, no fue mucho pero no me quejo, uno de mis dibujos va para Santiago, es para Portal, quizá tengas ocasión de verlo. A Seijo le dije que tú te hacías socio pero que pensabas escribirle tú personalmente, mientras no te doy de alta, es mejor que cuando tú quieras le escribas a él. A Ramiro ya le di a leer tu carta y creo que espera a las fiestas del Apóstol para hacer en esa la exposición, si quieres escribirle tú las señas son Sta. Catalina 32, 3.º

Me alegro que Antoñita esté ya mejor y espero que de ahora

en adelante irá ya completamente bien. Pepe sigue fastidiado de su pierna y Miluca no está muy bien, en fin, Dios nos dé paciencia, que calamidades no faltan. Bueno, Camilo, muchos besos a Antoñita y muchos a ti de tu hermana que te quiere

Lolita

Queridos sobrinos, os mando muchos besitos a los dos y a Isaac muchas gracias por su interés, ya sabes que te quiero mucho mucho y a ti, Chitiña, lo mismo.

Besos. Adiós

Lolacha

[11] Hoy 13 de junio [1934]

Querido hermano: Recibimos tu carta y te diré que del asunto gramática francesa no te podemos atender pues la gramática que tenía Pepiño²⁰ no vale para Chicha pues la tiene que pedir prestada a las de Gago. Del asunto cartel nada te digo, pues nada hablaron, debió ser por todos los jaleos que pasaron; sabrás que una comisión de artistas fue a pedir que no dejara la presidencia y en vista de que por unanimidad se pidió que quedara la misma junta directiva estamos todos en nuestros puestos. El asunto invitación no lo vi por ningún lado pero casi me

alegro porque no sé qué iba a mandar. Dale a Antoñita la felicitación de todos nosotros y que de hoy en muchos años lo paséis todos juntos y con salud.

Nada más, besos a todos y a ti.

Tu hermana

Lola

[12] [24 de noviembre de 1934]

[Cabeceira:] Asociación de Artistas. La Coruña

Querido hermano: hace tiempo que no tenemos noticias vuestras y, la verdad, estamos preocupados, yo le mandé a Isaac unas bases para el concurso infantil y ya veo que no quiere concurrir²¹; no sé si de mañana en ocho días iré a esa con una excursión de artistas organizada por esta sociedad –de artistas–, ya veremos, yo no estoy muy animada²².

Escribenos y dinos qué hay de lo de *Katuska* pues Villar nos dijo hace ya muchos días que estabas a venir con el decorado de un día a otro²³, ¿qué pasa? Yo no te pude escribir antes porque estuve algo griposa, sabrás que Pepiño está de quintiño y el pobre parece un cacorro disfrazado de soldadito, por ahora está bastante contento pues come en casa y duerme, menos mal²⁴.

Te agradecería te enteraras si recibieron las fotos de mis dibujos y una mía que enviaron de la Asociación para el comité de organización de la exposición de Oporto²⁵ y si gustaron o no, esto te lo agradeceré muchísimo.

Bueno, Camilo, alegrándome de que todos estéis bien te manda muchos besos a ti y a todos tu hermana

Lolita

Dile a Antoñita y a los pequeños que me escriban.

Adiós.

[13]

Querido hermano Camilo: Cuánto me alegro de todo el éxito grande que tuviste, a mí ya me lo dijo en casa una señora de Bermúdez de Castro que es muy amiga de la familia de Losada y después ya vi los recortes de los periódicos y además ya contaba yo con que tendrías mucho éxito pues no podía ser de otra forma; recibe, Camiliño, muchos besos de todos nosotros para felicitarte por tu triunfo. Camilo, yo te agradecería le pusieras unas letras al señor ese madrileño de los fieltros pues me dio el camelo con sus apuros, yo sé que él está explotando ya esos dibujos y no me pagó más que tres, como verás no hay derecho pues le llevo

A C T U A L I D A D E

<p>hecho nueve más, y esos ni pío, a ver si a ti te tiene algo de miedo y paga.</p> <p>Dile a Antoñita que me escriba, que hace muchos que no me escribe, y a Isaíño que quedé encantada con lo que progresó en la letra, que su carta me dejó emocionadísima pues vi lo muy bien que escribe, a Chita que me escriba también y que me cuente muchas cosas, que no me olvido de ella, y Camilo, nada más, besos a todos de todos y muchos para ti.</p> <p>Adiós</p> <p>Lola</p> <p>Nota. A Sotomayor no lo vi porque estuvo fuera, cuando hable con él le diré eso.</p> <p>Adiós.</p> <p>[14] Hoy 20 – Enero</p> <p>Querido hermano: Recibí hoy tus letras y créeme que me pareció algo extraordinario ya que desde que vine de esa no me habrás puesto ni una.</p> <p>Me extraña sobremanera que Isaac no recibiera el mono ya que se lo facturé en aquella misma mañana que él marchó, te adjunto el talón por si lo tienen en Castromil detenido.</p> <p>De la Asociación yo nada sé pues ya sabes que todos los directivos dejamos los cargos y</p>	<p>tenemos una nueva junta en la que no tengo más amigo que Portela el fotógrafo²⁶, yo hice entrega de las 12 pts. de recibos y me dijeron que tenías tú los recibos, que ya te los habían mandado ¿es así? Me figuro que ahora cuando venza este semestre te volverán a enviar los recibos. Me parece bien la exposición aquí pero no olvides que debes pedir el salón con tiempo.</p> <p>Isaíño se portó muy bien, es un buen rapaz y yo lo quiero mucho, ojalá no fuera tan comunistita, pero bueno, ahora piensa así, quizá a los 30 años piense distinto, también tú a su edad pensabas de modo diferente a como piensas ahora, ¿verdad?</p> <p>Besos de todos para todos.</p> <p>Adiós</p> <p>Lolacha</p> <p>NOTAS</p> <p>1. "La Exposición de Arte Gallego de Santiago", <i>El Regional</i>, Lugo, 23-VII-1926, p. 4.</p> <p>2. Conde de Rivera, L., "Crónica de La Coruña. Exposición de artistas locales", <i>Heraldo de Madrid</i>, 6-IX-1929, p. 4.</p> <p>3. Pereira Bueno, Fernando, "Mulleres pintoras na arte galega (segunda metade do século XIX e primeiro terzo do século XX). Unha historia de invisibilidade", Consello da Cultura Galega, Comisión de Igualdade, 24-VII-2009; documento accesible en liña.</p>	<p>4. O anuncio de Sansón publícase en <i>La Voz de Galicia</i> durante os anos 1933 e 1934. O de Anibal, máis convencional, por ser un gnomo o seu protagonista animado, nace en 1932 e perdura ata principios de 1937.</p> <p>5. "Academia Provincial de Bellas Artes", <i>La Voz de Galicia</i>, 17-II-1938, p. 2.</p> <p>6. Bugallal Marchesi, José Luis, <i>Un coruñés en el paisaje de la crítica nacional de arte: Benito Rodríguez-Filloo</i>, Discurso leído ante la Real Academia Provincial de Bellas Artes de Nuestra Señora del Rosario el día 12 de noviembre de 1949... y contestación de María de los Dolores Díaz Baliño, La Coruña, 1950.</p> <p>Rodríguez-Filloo (A Coruña, 1903-Madrid, 1946) foi director de <i>Arriba</i>, onde exerceu a crítica de arte. Alí publica, o 31 de outubro de 1944, a eloxiosa "Revelación del pintor Isaac Díaz Pardo".</p> <p>7. "Exposición Díaz Baliño", <i>El Pueblo Gallego</i>, 11-X-1951, p. 2.</p> <p>8. A entrevista aparece ilustrada por unha caricatura da pintora, asinada por Moncho.</p> <p>9. Esta primeira carta de Lolita Díaz Baliño figura, á maneira de posdata, nunha que dirixe a Camilo Díaz Baliño o pai, Germán Díaz Teijeiro.</p> <p>10. É o neno Isaac Díaz Pardo (Santiago de Compostela, 22-VIII-1920), daquela de oito anos e medio, a quen a familia chamaba "Caco", por ser moi traste.</p> <p>11. Seu irmán, Joaquín Díaz Baliño, establecido en Cuba.</p> <p>12. Segundo lembra Isaac Díaz Pardo, trátase dun médico, amigo da familia.</p> <p>13. O 3 de agosto de 1933 Manuel Villar Pellit publica, na primeira páxina de <i>La Voz de Galicia</i>, unha breve información titulada "Exposiciones de Arte. La de los hermanos Díaz Baliño", que asina coas súas iniciais.</p> <p>14. José Puente Castro (Santiago de Compostela, 1883-1964), célebre cirurxián</p>
<p>A C T U A L I D A D E</p>		

do Gran Hospital de Santiago e fundador e propietario do Sanatorio de San Agustín, na mesma cidade. Presidiu a asociación Amigos da Arte (1929); no Arquivo de Isaac Díaz Pardo consérvase copia dalgunha carta de Camilo Díaz Baliño dirixida a el.

15. Joaquín Díaz Baliño e Gertrudis Wourdembag, súa dona.

16. Eduardo Martínez Vázquez, pintor castelán de ascendencia galega, presentou unha exposición de pinturas, na Reunión de Artesáns da Coruña, en decembro de 1933 ("De Arte. Hoy se inaugura la Exposición Martínez Vázquez", *La Voz de Galicia*, 19-XII-1933, p. 1). O pintor Seijo Rubio organizou unha reunión no seu estudo, para agasalalo, o 29-XII-1933 ("De Arte", *La Voz de Galicia*, 30-XII-1933, p. 2).

17. Ramiro Díaz Baliño (A Coruña, 1902-1972?) destacou como siluetista, en madeira, de figuras e paisaxes. En xaneiro de 1934 realizou a primeira mostra dos seus traballos, con notable éxito de público e venda, no local da Filharmónica coruñesa. *La Voz de Galicia* dedicou varias informacións a esta orixinal exposición ("Se inauguró ayer. Una Exposición de siluetas", *La Voz de Galicia*, 12-I-1934, p. 1; "La Exposición Díaz Baliño. Hoy se clausura", *La Voz de Galicia*, 21-I-1934, p. 1).

18. Camilo Díaz Baliño realiza unha exposición individual en Santiago, no Salón Liste, en xaneiro de 1934. Arturo Cuadrado escribe unha interesante crítica sobre esta mostra ("Camilo Díaz Baliño. Su espíritu y su arte", *El Pueblo Gallego*, 2-II-1934, pp. 1 e 14). Segundo José Antonio Durán, no mesmo ano expón de novo en Santiago, co pintor López Garabal e o tallista Liste (*Camilo Díaz Baliño. Crónica de otro olvido inexplicable*, Sada, Edicións do Castro, 1990, pp. 37-38).

19. O 18 de abril de 1934 inaugúrase a Asociación de Artistas da Coruña cunha exposición das socias, as pintoras Pilar e María del Carmen Álvarez de Sotomayor,

María Corredoira, Elena Olmos, Elvira Santiso e Lolita Díaz Baliño ("Del arte gallego. Se inaugura hoy la Asociación de Artistas", *La Voz de Galicia*, 18-IV-1934, p. 1). Os traballos de Díaz Baliño reciben a eloxiosa crítica da prensa local ("Asociación de Artistas. La Exposición de pinturas femininas [sic]. Lola Díaz Baliño", *La Voz de Galicia*, 25-IV-1934, pp. 1-2).

O 15 e o 16 de maio de 1934 a Asociación de Artistas celebra dúas funcións, no Teatro Rosalía de Castro, nas que se representan a comedia "Rosina es frágil", de Martínez Sierra, e diversos cadros, bailes e recitados. Decorados e vestuario foron obra das irmás Sotomayor, de Álvaro Cebreiro, González Villar e outros socios.

20. O sobriño, Pepe Blanco Díaz, fillo de Camila Díaz Baliño e de José Blanco Meizoso.

21. A Asociación de Artistas da Coruña convoca un concurso infantil en novembro de 1934 ("Asociación de Artistas. La Exposición infantil", *El Pueblo Gallego*, 27-XI-1934, p. 1). As obras presentadas expuxéronse, no mes de decembro, no salón permanente da Asociación. En pintura, o primeiro premio foi —véxase ata que punto é fiel a memoria de Carmen Arias de Castro— para "Carmiña Arias de Castro, por una bella acuarela, *Muñecos y cuentos*"; o segundo, para María Rosario Álvarez de Sotomayor ("Exposición de Arte infantil. Las recompensas", *La Voz de Galicia*, 11-XII-1934, p. 2).

22. O 2 de decembro de 1934 a Asociación de Artistas organiza unha excursión a Santiago de Compostela para asistir á conferencia de Joaquín Freire de Andrade "El maestro Mateo, precursor de Dante" ("De arte. Una conferencia ante el Pórtico de la Gloria. Excursión cultural", *La Voz de Galicia*, 4-XII-1934, p. 1).

23. Manuel Villar Pellit, en nome da Polifónica El Eco, encargara a Camilo Díaz Baliño os decorados da zarzuela *Katuska*

(Arquivo de Isaac Díaz Pardo. Carta de Manuel Villar Pellit a Camilo Díaz Baliño, A Coruña, 13-VII-1934). O 5 de decembro representábase en Santiago e, por diversos problemas, adíase a representación na Coruña (id., carta s. d.).

24. Pepe Blanco Díaz comezou o servizo militar en novembro de 1934, segundo manifesta en carta ao seu tío Camilo Díaz Baliño: "Respecto a mi vida de cuartel, te diré que hasta la fecha no puede ser mejor; precisamente ayer hizo un mes que entré, y como tú sabes no dormí en él más que los ocho primeros días" (Arquivo de Isaac Díaz Pardo. Carta de Pepe Blanco Díaz a Camilo Díaz Baliño, A Coruña, 14-XII-1934).

25. Trátase da Exposición de Arte Galega de Oporto, prevista para marzo de 1935, que un comité organizador preparaba, en Santiago, desde novembro de 1934. Integraban ese comité, entre outros, o pintor Tito Vázquez e Antonio Folgar Lema. Este, como secretario, dirixese a Camilo Díaz Baliño pedíndolle "fotografías de V. y de algunas de sus obras para ser publicadas en la prensa de Oporto" (Arquivo de Isaac Díaz Pardo. Carta de Antonio Folgar Lema a Camilo Díaz Baliño, Santiago, 18-XI-1934).

26. Joaquín Portela foi elixido vogal terceiro da xunta directiva da Asociación de Artistas da Coruña en decembro de 1935 ("Asociación de Artistas", *El Pueblo Gallego*, 21-XII-1935, p. 12), o que permitiría datar a carta en 1936. En xullo de 1934 Portela participara nunha exposición de fotografías da Asociación, onde presentara, entre outros, un retrato de Lolita Díaz Baliño ("Asociación de Artistas de La Coruña. Una exposición de fotografías", *La Voz de Galicia*, 4-VII-1934, p. 1).

A TERRA NAI MODELO PARA A NOVA PINTURA GALEGA

A MULLER SENTADA DE CARLOS MASIDE

A arte do século XX foi lida durante moito tempo en coordenadas fundamentalmente estilísticas deixando en segundo plano os temas, un aspecto fundamental para entendermos a arte en xeral e a do pasado século en particular.

Nos anos vinte e trinta, en pleno "retorno á orde" figurativa, a representación da muller, vinculada á alegoría da Terra Nai predomina na produción artística europea e americana. En Europa, e en contextos ditatoriais, asistimos á procura de restauración dos valores eternos do clasicismo e das tradicións nacionais. A pintura está marcada por unha renovación da representación obxectiva e ao tempo pola utilización de temas simbólicos, confirmando o papel da sociedade e da educación nun réxime totalitario. Entre nós, un exemplo perfecto sería a obra de Julia Minguión, en obras como *Mi familia* (1944, Museo Provincial do Lugo).

Noutros contextos estes temas son lidos desde unha posición progresista, de clase, cunha vontade rexenedora, ligada a factores identitarios mais tamén a fórmulas estilísticas modernizadoras, velaí o caso da

obra de Tarsila do Amaral no Brasil (*A negra*, 1923, MAC Universidade de São Paulo) ou o de Maruja Mallo na España republicana (*La sorpresa del trigo*, 1936, colección particular).

A este ambiente responde tamén o movemento renovador da arte galega, coñecido como *Os Novos*, e en particular a obra de Carlos Maside.

Na segunda metade da década dos vinte e nos anos trinta o pintor Carlos Maside será a figura chave no desenvolvemento da nova pintura galega, unha arte que se sitúa nas coordenadas referenciais dos realismo de entreguerras europeos e que sintetiza diferentes influxos en clave nacional con fortes doses de compromiso social. As influencias son ben diversas: fauvismo, estampa xaponesa, postimpresionismo, cubismo. As súas obras teñen tamén un eco parisiense mais, en certo senso, representan unha síntese de estilos, un aspecto que caracteriza moitas asimilacións nacionais das propostas da vangarda internacional. A súa é unha relectura orixinal do aprendido da arte vangardista de París, reestruturada, adaptada aos ollos que ven doutro xeito e ven cousas ben comúns, como unha tenda ou unha feira en Santiago (*Tenda*, 1929, colección Deputación da Coruña), aspectos do mundo

cotián que son como unha revelación, esa "solpreendente descuberta de Galiza"¹ que explicaba brillantemente Vicente Risco no seu ensaio "Nós, os inadaptados". Unha revelación que é común á xeración Nós e aos artistas e escritores máis novos anteriores á Guerra Civil e que se explica porque a cultura galega, en certo senso, era "exótica" para os propios intelectuais e artistas galegos. É o estrañamento, a distancia, o que posibilita a procura deste referente que se intenta plasmar por medio dunha ollada máis profunda, aspecto que salientaba o escritor e crítico Rafael Dieste, lembrando a actitude dos pintores da súa xeración para os que o auténtico da temática galega non residía na representación dun boi ou un meniño labrego, senón na percepción fonda, en velos por primeira vez.²

Para pintores como Maside, Galiza está ateigada de realidades "exóticas" e en obras como *Tenda* plasma esta percepción a medio camiño entre os influxos fauvistas, un decorativismo de estampa xaponesa e un certo primitivismo, enmarcado todo nunha simplicidade de formas que enlaza coas súas propostas posteriores dentro da estética do granito.

Maside, en paralelo con este tipo de estampas de temas populares de finais dos anos vinte,

inicia un rigoroso proceso de pescuda dunha imaxe do galego que supere o tópico costumista. Nos seus óleos conseguirá crear un modelo estético innovador por medio de formas esgrevias e plenas que se inspiran na escultura medieval e na tradición popular dos canteiros, e que na súa rotundidade lembran o granito. Obras como *Muller sentada* (1930, Museo Municipal Quiñones de León, Vigo) ou *Mulleres en roda* (1930, colección particular) son auténticos manifestos da nova pintura galega. A temática nitidamente galega, introducida polos tipos representados e polas formas case escultóricas e de tonalidades dominantemente apagadas, fai que recoñezamos estas obras como parte dunha retórica ligada a factores identitarios, mais desenvolvida cunha fluidez e naturalidade absoluta. Agroman como froito do contacto coa terra, coa tradición, e tamén como consecuencia dunha reflexión cultural e ideolóxica.

Muller sentada (1930) é a obra que describe mellor este paso, de enorme influencia na arte galega: trátase dunha fascinación plena polo popular, pola súa corporeidade, semellante á que se produce noutros contextos artísticos pola definición dun canon que combine o popular e o moderno, como o que realizan en Rusia a comezos da década dos

dez Natalia Goncharova, Olga Rozanova, Mijail Lariónov ou Piotr Konchalosvski, artistas que nun primeiro momento se inspiran na tradición popular rusa, reelaborando contos, lendas e iconas nunha linguaxe postimpresionista, achegándose á

representación do popular, á arte infantil e mais aos carteis de artesanía rusa. Tamén a actitude de Maside ten certas analoxías coas aproximacións aos "corpos" africanos nas vangardas, pénsese en pintores como Ernst Ludwig Kirschner ou Pablo Picasso; a

A C T U A L I D A D E

diferenza é que Maside –igual que os rusos– fala non desde fóra, senón desde dentro, desde unha presenza ligada á súa experiencia vital e á súa vida cotiá, un mundo que é enxergado non cunha ollada distanciada e compracida, senón cunha vontade de comprensión fonda. Neste sentido a súa actitude lembra a de pintores americanos, e penso en especial en artistas brasileiros como Tarsila do Amaral ou Cândido Portinari.

Pero a máis directa referencia para Maside será a que realice o seu amigo o escultor Xosé Eiroa (1892-1935) que entre 1928 e 1929 esculpe unha *Muller en repouso* so a influencia de Aristide Maillol, unha peza que será fonte inspiradora para o obra do pintor de Pontecesures, mais que é claramente inferior ao traballo que realiza Carlos Maside. Convén recordar que Eiroa tenta depurar a linguaxe primitivista de Asorey mais non presenta valores e conceptos completamente modernos na súa escultura. Luís Seoane, nunha xenerosa monografía dedicada a el, subliña a súa tendencia ao bloque, ao monolitismo, que impide a introdución do espazo nos seus volumes. Son as súas formas estáticas e concentradas, cunha evidente vocación atemporal, con facés arquetípicas que teñen moito de figuras-emblema, velaí a súa *Campesiña* (ca. 1930, Museo

Municipal Quiñones de León, Vigo).

Este emprego do feminino como tema recorrente coincide tamén co acontecido nesta altura no ámbito da arte europea. En todos os casos, a muller fai de elo entre a tradición e a modernidade, sendo dominante a súa presenza en múltiples artistas: Picasso, Léger, Jeanneret (Le Corbusier), Miró, Matisse... Moitos deles reutilizan os grandes temas pictóricos: a "Odalisca", as "Bañistas", as "Dúas amigas", etc. que lle serven de nexo coa tradición, permitíndolles conciliar, como di Gladys Fabre, o que hai de fugaz na modernidade, nos estilos modernos, co que hai de permanente na arte³, o cal, é evidente, reforza o mito do eterno feminino, esa muller que fica allea á historia e se mantén cousificada.

A escolla, no caso galego, de figuras femininas arquetípicas entronca con este discurso. As representacións de mulleres serven para chantar a obra de arte nos alicerces máis fondos da tradición formal (virxes románicas, populares, barrocas) e tamén para situalas no simbolismo eterno da muller (deusa-nai, virxe, nai-terra...) e nesa Galiza "nai e señora, sempre garimosa e forte" que cantaba Ramón Cabanillas nesta altura. A muller, xa que logo, permite romper a historicidade para reflectir o eterno feminino:

deusa, virxe, nai. Velaí o relato e o debuxo "Onde hai un cruceiro" de Castelao, do seu libro *Cousas*, que funde na imaxe a virxe e a nai, nunha representación da arte popular e en que o escrito afirma que "para os artistas canteiros, Xesucristo sempre é pequeno, sempre é o Neno, porque é o Fillo, e os fillos sempre somos pequenos nos colos das nosas nais"⁴.

Tamén ten moito a ver co eterno feminino a formulación da estética do granito, coas figuras de mulleres redondeadas e esgrevias, que nos transportan a esas representacións de virxes como as que citaba Castelao no texto de *Cousas*, nais aleitando o fillo ou simplemente con el no colo, como a que o rianxeiro debuxa no álbum *Nós*. Figuras sen arestas, dunha redondez ancestral de deusa-nai, que incorporan unha morfoloxía barroca na arquitectura pictórica dos artistas galegos, como tamén o fan pintores como Picasso ou Jeanneret (Le Corbusier) nos anos vinte e trinta nun realismo tinxido de primitivismo; velaí obras do período clasicista do malagueño como *Trois Femmes à la fontaine* (1921, Nova York, Museum of Modern Art) ou *Deux Femmes courant sur la plage* (1922, París, Musée Picasso).

Con este ambiente conecta o corpo voluminoso e rudo da *Muller*

sentada de Maside, redondeada, áspera. Lonxe do canon clasicista, a muller de Maside, ofrécenos, curiosamente, unha muller real, ollada so a forma esgrevia e volumétrica, un ollar que quere rescatar a imaxe galega do discurso tópico dominante.

A *Muller sentada de Maside* posúe un sentido ideolóxico, unha dignidade humana como muller e como labrega que ten a súa orixe na súa rotundidade formal, sen nada de literatura, allea á narración e exenta de psicoloxía representada. Esa muller traballadora, labradora, está en primeiro plano, enchendo todo o campo visual cuns brazos e unhas pernas colosais, como facendo explícita a súa forza de traballo. O peso nesta composición está na estrutura da figura robusta, que parece ser parte da terra mesmo nas súas tonalidades.

A figura é a única protagonista, ela é o cadro e a Maside semella que só lle interesa ela, un bloque ligado á terra. As deformacións, as desproporcións de brazos, mans e pernas, que crean tensións en termos de composición e proporcionalidade, serven para que ocupe todo o espazo, como unha figura dun tímpano románico. Os pés e as mans, grandes de máis, e as deformacións non son caricaturais ao non estaren ao servizo do humor senón da construción dun

arquetipo social positivo, do que son signos índice os trazos físicos, a roupa e mais o pano, que conforman unha figura que é, seguindo a terminoloxía da época, unha afirmación "racial", identitaria mais tamén social. Neste sentido a figura feminina escollida polo pintor serve para alegorizar o traballo e o país. Mans e pés son hipérbolos, que pola manifesta deformidade adquiren autonomía, en certo senso son metonimias, concretamente sinécdoques. Mans e pés que valen por toda unha clase social, a labrega e por todo un país, Galiza.

Cómpre lembrar que a escolla da muller labrega como símbolo do país xa estaba na nosa literatura nacional desde o século XIX, lémbrese as "viúvas de vivos e as viúvas de mortos" de Rosalía de Castro. Francisco Asorey, chamado o "*Escultor da Raza*", tamén a empregara, nun momento de auxe cultural nacionalista. A principios dos anos vinte comezara a desenvolver un realismo expresionista e primitivista de intensidade expresiva e forza telúrica coa muller galega como tema e como mito, convertida en arquetipo da terra nai. A influencia románica e popular era tamén nel evidente. As de Asorey eran figuras que portaban exvotos e que se convertían en si mesmas en ofrendas, e que o artista tallaba e

polícromaba, engadindo fragmentos metálicos. A respecto do tema que nos ocupa as obras máis representativas serían a *Ofrenda a San Ramón* (1923) e *O tesouro* (1924).

Mais, tornando á *Muller sentada de Maside*, é a muller sobre a que terma a familia, a terra e a propia subsistencia física e simbólica. O seu ollar contrasta con outros trazos, é limpo, directo, claro, esperanzado, non indica sufrimento, desacougo, anguria ou tormento. É unha ollada de futuro, firme como un pensamento esperanzado.

Maside, como tamén o farán Eiroa, na escultura, e Souto, Colmeiro, Laxeiro ou Torres na pintura, crea unha nova imaxe do país, empregando no seu favor os estereotipos culturais, resolvendo, daquela, desde a perspectiva da creación plástica, os problemas ideolóxico-culturais: fronte ao problema de se situaren nunha cultura periférica e marxinal –no ámbito español– apostan por Galiza como centro do discurso; a respecto das influencias vangardistas, contrapostas á tradición, optan por un primitivismo nacional (románico, barroco e popular) que se identifica coa modernidade. Como na literatura galega, a opción é un diálogo de vasos comunicantes, sen intermediarios.⁵ Fronte ao discurso tópico sobre nós, un

discurso autorreferenciado. Esta opción, ademais, é plenamente homologábel co que está a acontecer en Europa no contexto dos realismos de entreguerras, nos que domina unha figuración

alicerzada en referentes do pasado entre os que salientan as receitas neoclásicas, arcaizantes, románicas ou quatrocentistas; no caso galego, como xa sinalamos, asistimos a influencias que

fusionan o popular, o barroco e o románico, sempre optando polas versións máis esgrevias e primitivas.

O exemplo de Maside e da súa *Muller sentada* vai ser un frutífero vreiro dentro da arte galega. Neste contexto Arturo Souto realiza pinturas co mesmo sentido arquetípico que observamos na pintura de Maside e que tamén aparece nas mulleres de Colmeiro, Laxeiro e mesmo Seoane, que xa despois da guerra desenvolvera plasticamente este arquetipo identificado coa *Mater Gallaeciae*. A ligazón desta muller mítica coa muller real pódese seguir coas palabras de Luís Seoane que lembra, nos seus anos de mocidade –a comezos dos anos trinta–, a contemplación dunha muller labrega cun meniño doente no colo, indo el en compañía do escultor Eiroa e do escritor Luís Manteiga:

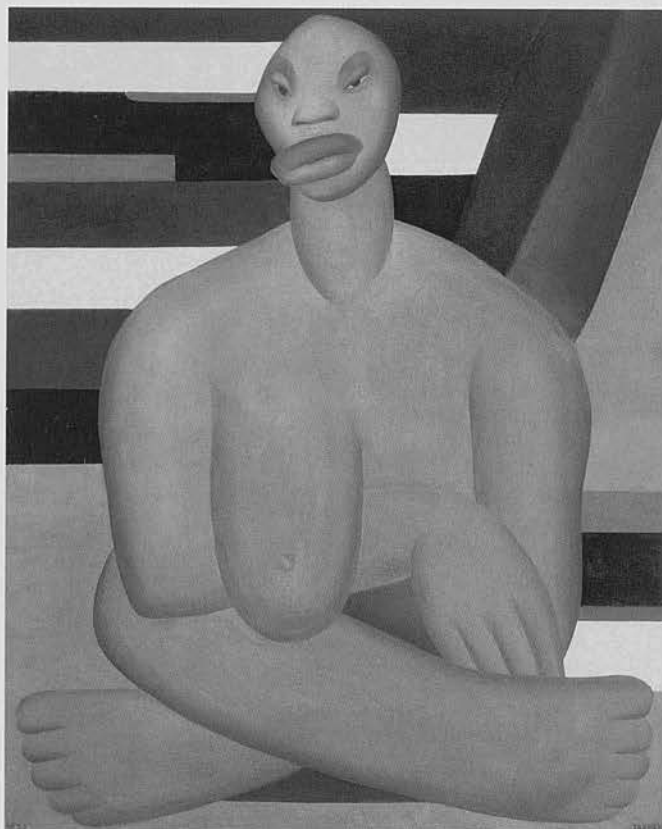
*Aquela nai foi, pra nós, coma o agoiro, diante os nosos ollos, do figuramento da nosa Galicia, vida dun tempo remoto, dende os anos primeiros da creación, embrullada en panos pretos, edosa, a pregar por todos os seus fillos, maselada, soía...*⁶

O ideal, o símbolo de Galiza, é, daquela, unha muller labrega –como as virxes esculpidas da arte popular e medieval, semellante ao que recolle para a

súa arte Kazimir Malévich en
Ucráina e Rusia.

Se tomamos, por exemplo a
Maternidade (ca. 1929, Museo
Carlos Maside, Sada) de Arturo
Souto, vemos esa Galiza
personificada na nai "vida dun
tempo remoto" e podemos
observar que ten un mesmo
esquema e unha rotundidade

semellante ás mulleres de
Maside, mais cuns trazos de
primitivismo, en certo senso, máis
refinados, menos esgrevios,
especialmente no tratamento da
face, con pómulos redondeados,
ollos orientais e pequenos beizos,
que parecen delatar influxos
exóticos, comúns na arte europea
do seu tempo.

A *Muller sentada* de Maside é
pois unha obra arquetípica, na que
podemos percibir o obxectivo de
fondo da arte galega do momento:
tornar á herdanza do pasado como
esteo firme sobre o que
establecer a nova arte do futuro e,
sen dúbida ningunha, esta é a
matriz que determina a súa
adhesión ás tendencias
renovadoras.

NOTAS

1. Risco, Vicente, "Nós, os
inadaptados," en *Nós*, nº 115, Ourense, xullo,
1933.

2. Dieste, Rafael, *Encontros e vieiros.*
Once charlas sobre plástica, teatro e
literatura, edición de Arturo Casas, Ediciós
do Castro, Sada, 1990, pág. 44.

3. Fabre, Gladys, "Reduición de l'Altre-
dona en un món masculí," en *La dona,*
matamorfosi de la modernitat, Fundació
Joan Miro, Barcelona, 2004.

4. Castelao, *Obra completa I. Narrativa*
e teatro, Akal, Madrid, 1974, pág.62.

5. Así se afirma nas "Primeiras verbas"
no nº 1 da revista *Nós*, Ourense, outono,
1920: "Querendo suprimir entremediarios
antr'o pensamento galego e o pensamento
dos pobos cultos, *Nós*, abre as súas páxinas
a prestixiosas persoalidades (...)"

6. Seoane, Luís, *Eiroa.*, Galaxia, Vigo,
1957, pág. 10.

PREMIO "VOZ DE LIBERDADE" 2011 A MARÍA XOSÉ QUEIZÁN

ACTO DE ENTREGA DO PREMIO CELEBRADO EN SANTIAGO DE COMPOSTELA, O 26 DE NOVEMBRO DO 2011

Dá lectura da Acta do Xurado o secretario Miro Villar.

ACTA DE CONCESIÓN DO V PREMIO "VOZ DE LIBERDADE" OUTORGADO POLO CENTRO PEN DE GALICIA

O xurado cualificador do Premio "Voz de Liberdade" 2011, outorgado polo Centro PEN de Galicia e de carácter bienal, integrado por Luís González Tosar, Marilar Aleixandre, Manuel Guede, Inma López Silva, Manuel Outeiriño, Román Raña e eu propio, reunido o 30 de setembro do 2011, na sé da entidade na Casa da Parra, 3º andar, de Santiago de Compostela, previa deliberación, tomou a decisión de *conceder este galardón, na súa quinta edición, por unanimidade, á escritora viguesa María Xosé Queizán.*

Entre outros méritos, o xurado considerou, "a súa traxectoria independente e firme, tanto na defensa da liberdade de expresión coma na dos dereitos das mulleres desde a década dos

sesenta ata a actualidade. María Xosé Queizán, cunha obra de referencia na narrativa, na poesía, no ensaio e no teatro, destaca tamén polo seu labor de tradutora e por manter, ao longo de 28 anos, a revista Festa da palabra silenciada, verdadeira voz da escrita feminina e exemplo de pluralidade e proxección exterior da literatura galega".

O xurado tamén fai constar que María Xosé Queizán impulsou, xunto con outros 22 escritores e escritoras, o primeiro intento de creación do PEN Clube de Galicia, asistindo á asemblea constitutiva celebrada en Santiago o 7 de abril de 1977 e suscribindo a incorporación ao PEN Internacional.

E deste acordo dou fe, co visto e prace do presidente do Centro Pen de Galicia.

A continuación, Xabier Castro Martínez leu o comunicado do PEN.

Fragmentos da COMUNICACIÓN DO PEN INTERNACIONAL.

O dereito á libre expresión é un dos dereitos fundamentais, xá que é esencial na loita para o respecto e promoción de todos os dereitos humanos. Sen a

habilidade de opinar libremente, de denunciar inxustizas e clamar cambios, os homes e mulleres estamos condenadas á opresión.

Neste sentido, a liberdade de expresión ten sido o eixo de PEN Internacional desde a súa creación em 1921.

O traballo e defensa do PEN téñense desenvolvido por completo cando a Declaración Universal sobre os Dereitos Humanos foi adoptada polas Nacións Unidas en 1948.

Desde o PEN International, desde o PEN de Galicia, seguimos traballando arreo, e defendendo as voces libres. Seguimos impulsando campañas e, coma hoxe, lembrando que temos chegado aquí grazas a outras e outros que loitaron, dun xeito ou doutro, por esa tan ansiada liberdade de expresión. Voz de Liberdade, Freedom of Expression, Voz Libre, Voce di Libertà, Askatasuna Ahotsa, Voix de la Libertè.... Roberto Saviano en Italia, Salem Zenia en Arxelia desde o PEN Catalá, Ahmad Zeidabadi desde Irán a través do PEN International e da UNESCO e hoxe, María Xosé Queizán... desde Galicia.

Escribo para darlle volta ao mundo

*Escribo para alterar a orde celeste
que nos obriga a vagar
incertas, leves,
para o abismo.*

Escribo para negar o ceo.

A continuación intervén o Presidente do Centro PEN de Galicia, Luís González Tosar. Nas súas palabras lembra a presenza de María Xosé Queizán na primeira xuntanza para a formación do PEN en Galiza, no ano 1977, e outros acontecementos do Centro Galego. Ten palabras de eloxio

para a galardoada e para a significación do premio.

Despois da Laudatio da galardoada feito por Marilar Aleixandre e que reproducimos ao final, prodúcese a entrega do "Voz da Liberdade" en forma de escultura de Xosé Cid por Luis González Tosar.

A intervención de María Xosé Queizán, ademais de agradecer o Premio e comentar que a liberdade foi e é un leit motiv na súa vida e obra, vai consistir na lembranza do escritor catalán Joseph María Palau i Camps, que

escribiu a novela, *Un cadáver desconcertant*, traducida ao galego e publicada pola E.Cumio, completando a súa novela *A Semellanza*. Alude a un produtivo xogo literario que MXQ agradece ao autor con quen mantivo unha entrañable amizade.

Remata o acto con:

A lectura dun poema de MXQ a cargo de Berta Dávila

A lectura dunha escena de Antígona a cargo de Inma López Silva e Afonso Becerra de Becerreá.

A intervención de Camiño Noia Campos

Cun lunch, servido no último andar do Auditorio de Nova Caixa Galiza, onde @s asistentes puideron conversar e contemplar os tellados da Catedral e unha fermosa panorámica de Compostela, son o punto final do acto.

A C T U A L I D A D E

MARÍA XOSÉ QUEIZÁN: CELEBRANDO A VOZ DISIDENTE

PEN Clube, Voz de Liberdade,
26 Novembro 2011

Grazas a María Xosé, ao PEN clube, a vós, por facerme partícipe deste día de celebración e ledicia.

'A min, exiliada na Galiza, terra das avoas

disidente das lianas matrices

que dan vida e afogan'

(*Fóra de min*, 1994)

María Xosé Queizán, exiliada, disidente, ousada, transgresora, dona da voz e da palabra, en suma: feminista.

A de María Xosé Queizán, como todas as voces de liberdade, é unha voz disidente. Voz de liberdade porque é quen de desenvolver a súa opinión e mantela, mesmo cando iso significa enfrontarse ás instancias oficiais (e a algunhas extraoficiais). Voz de liberdade, exercéndoa con todas as súas consecuencias, pois os grupos e tribos sociais non gustan da palabra incómoda, preferindo os que agochan a cabeza e calan, as que amordazan a propia lingua.

María Xosé puxo voz, pon voz, á disidencia ao patriarcado en Galicia. Pois aínda que hai quen gusta de crer que Galicia é un idílico lugar onde o patriarcado nunca exerceu a súa opresión, onde a violencia de xénero non

existe, o certo é que en Galicia houbo e hai patriarcado. E non amamos menos este país as que dicimos en alta voz o que nos gustaría que mudase nel. Pódese querer desde a indignación. Como di María Xosé dirixíndose á 'Galiza da saudade':

¡Quixera morderte nos labios até facerche sangue!

Quérote con rabia

con indignación.

(*Metáfora da Metáfora*, 1991)

Creo innecesario enumerar os méritos que fan a María Xosé Queizán merecente desta Voz de liberdade; para alén de ser coñecidos, constitúen unha lista interminábel. Vou prestar especial atención ao feminismo, pois é a cerna da obra literaria (incluíndo a ensaística) e da acción de María Xosé Queizán. En María Xosé obra e acción, escrita e vida, texto e compromiso, son inseparábeis. Pertence ás que a gran filósofa feminista Rosi Braidotti chama "grafoteimudas" (así é como traduzo *graphomaniacs*), que "duplican a súa vida a través da escrita". Ela é o que escribe e tamén o que fai, non desdénha luxar as mans na lama da vida real, tomar partido sobre cuestións quentes, a abolición da prostitución, a marxinação das mulleres nas máis diversas instancias, as leis inxustas, os costumes rancios.

Atrévase a criticar ás vacas sagradas, aos nosos devanceiros literarios, aos pais da patria, e ben sabedes que se hai algún lugar onde as vacas sagradas son máis sagradas que en ningures, é en Galicia, onde unha simple vaca é un tótem. E se critica ás vacas sagradas ¿como non ía criticar aos bois sagrados?

¡Déixenme saír da trama da saudade

tecida polos románticos sociais

polos padres da patria

que me perden no bosco primixenio

poboado de celtas barudos

(...)

¡Déixenme escapar do árdelle o eixo

carballeira trasnoitada (...)

¡Déixenme librar dunha noite no muiño!

¡Déixenme destetar da galicia terra nai!

(*Fóra de min*, 1994)

Nese poema lévalle a contraria ao mesmo Castelao, proclamando:

"¡Déixenme namorar cando vella!"

María Xosé e mais eu encontrámonos por primeira vez nas xuntanzas dos movementos feministas que, comezando en 1975, deron lugar á AGM, a

Asociación Galega da Muller en maio de 1976, aínda que eu lera textos dela desde que cheguei a Galicia. Dous anos despois, en 1978, ela sería unha das fundadoras da FIGA, Feministas Independentes Galegas. María Xosé foi pioneira na creación e participación de organizacións feministas, de revistas que constituísen vehículos de expresión para a palabra silenciada das mulleres: *Festa da palabra silenciada*, en 1983. A súa é unha posición situada na acción colectiva das mulleres, unha acción feminista que, como propón Braidotti segue a ser necesaria nuns tempos en que o discurso neo-liberal enzalza o individualismo como comportamento social dominante, isolamento social que fai ás mulleres, e a todos os sectores sociais marxidados, máis vulnerábeis.

María Xosé celebra a pluralidade de voces de mulleres en moitos contextos, das poetas que encontraron acubillo na *Festa da palabra*, ás monxas dun convento que queren conversar con ela de feminismo.

A obra literaria de María Xosé é un exercicio de liberdade, de disidencia e transgresión. Nos poemas de *Metáfora da metáfora*, libro que inaugura en 1991 a colección de poesía de Espiral Maior, como nos de *Despertar das*

amantes (1993) María Xosé canta un amor luminoso. Leva así a contraria, na práctica, aos que etiquetaron ao amor entre iguais, o amor homosexual, como amor 'escuro'.

Amante, toliña

Perdida amante

¿non sabes que amar

é coñecer a linguaxe do amor?

(*Metáfora da metáfora*)

Nestes poemas, e no conxunto da súa obra, María Xosé empéñase na tarefa de devolver a palabra ás mulleres, en apropiarse da linguaxe do amor, en apropiarse da lingua e do verbo:

Baixei á cripta e rescatei o verbo.

Son poeta e decido coa palabra

o ser e o non ser.

(*Metáfora da metáfora*)

Rescata así a palabra, rescata a carne, o corpo e o desexo. A amante volta "á vida das palabras". Esta é a muller que desexa, resistíndose a ser unicamente desexada. Como di Queizán, as mulleres pasan de desexadas a desexantes. De amadas a amantes. De faladas, cantadas, a falantes, poetas, trobairitz.

María Xosé é da liñaxe das Beatriz de Dia, Iseut de Capio, Tibors de Sarrenom, Gulhelma de

Rosers. Da liñaxe da muller albixense que matou durante o cerco de Tolosa ao cruel Simón de Montfort guindándolle unha pedra, e da que a historia (sempre tan desleixada coas mulleres) non conservou o nome. Das que falan e das que actúan.

Recoñécese nas nais, nas avoas, mais tamén distánciase delas, nunha dialéctica de amor e rexeitamento. Recoñécese nelas, pois nosoutras tamén temos as nosas tradicións que honrar, as das mulleres que tomaron nas súas mans o seu destino, a súa palabra. Digamos explicitamente que non é certo seren as tradicións patriarcais e conservadoras as únicas existentes. Vimos das nais que foron donas da palabra, María Xosé ven da liñaxe das Beatriz, Iseut, Tibors, Axalais, consigna os seus nomes no papel, traduce os seus poemas para lembralas e, coas palabras, volvelas á vida. Por outra banda, distánciase das avoas que aceptaron ser silenciadas, para rachar as mordazas que as reducían ao silencio, para negar que o destino da maternidade e o fogar sexa o único destino posíbel para as mulleres. "¡Deixemos apagar o lume sagrado!" clama no poema titulado "Lume do fogar" no *Despertar das amantes*.

María Xosé celebra os soños das mulleres cando se fan realidade, a súa é unha escrita

A C T U A L I D A D E

anoxada, cando cómpre anoxarse, como en *Fóra de min*; exultante, ao cantar o amor e a apropiación da palabra polas mulleres. Non precisamos choromicas, din os seus textos, senón afouteza e carraxe. Chega de remoer as derrotas, que foron moitas (algunha recente), e cantemos as nosas vitorias. Vivimos moitas revolucións traizoadas, contemplamos como as máis fermosas palabras foron tomadas en van. Porén, dínos María Xosé, ás veces entre liñas, ás veces explicitamente, recoñezamos que no século XX houbo polo menos unha revolución que triunfou parcialmente: a das mulleres. Celebremos que conseguimos ver materializados algúns dos nosos soños. Que logramos algunhas

dimensións do discurso feminista seren apropiadas pola sociedade.

E seguimos soñando, María Xosé segue soñando e lidando para que os soños se fagan realidade, para que as mulleres ocupen todos os espazos, físicos, simbólicos, sociais, literarios.

Para que non se repita o maltrato ás mulleres, as mortes das mulleres que, adecuadamente, chama feminicidio.

Para que non se permita que as redes de trata de mulleres obriguen a rapazas a soportar violencia nos seus corpos, pois como di ela: «a prostitución, máis que un acto sexual, é un acto de poder que define ó sistema patriarcal».

María Xosé fixo volver á vida a cupletista, pois ela mesma é quen, cando chega a ocasión, de cantar un cuplé ou de bailar un tango.

Celebramos con María Xosé que nestes anos, coincidentes coa súa traxectoria literaria, acadamos algúns degraos de igualdade. Orgullámonos tamén na diferenza, en saber que somos mulleres, e como mulleres herdeiras dunha tradición que pode ser distinta (e por descontado que estou falando da educación e a cultura de xénero, e non da bioloxía pois, por ser bióloga, eu acredito pouco ou nada na bioloxía). Somos feministas e tamén femininas, e non nos avergoñamos de levar saias e adornarnos con flores. Levamos ben alta a sensibilidade e a cooperación. Desexamos que os homes fagan súas estas dimensións feministas e femininas como xa fan algúns, así o noso chorado amigo Xan Traba.

María Xosé, grazas por seguir soñando o futuro, por facernos soñar contigo, por teimar cada día nese acto de fe no futuro que, segundo Rosi Braidotti, constitúe escribir. Grazas por axudarnos a imaxinar e facer realidade eses horizontes sociais de esperanza que hoxe, máis que nunca, son indispensábeis.

A MULLER NA LITERATURA GALEGA NO ANO 2010

Neste traballo ofrécese o labor anual que a muller como escritora, ilustradora, tradutora, investigadora e crítica realiza na conformación do polisistema literario galego a través da Narrativa, Poesía, Literatura dramática, Día das Letras Galegas, Monografías, Biografías, Crónicas e Libros colectivos (en adiante Monografías), así como en reedicións comentadas e facsimiles, textos recuperados e mesmo obras traducidas ou versionadas, tanto na literatura institucionalizada ou para persoas adultas coma na Literatura Infantil e Xuvenil. Ten a súa fonte matriz no *Informe de literatura 2010*, manifestación anual do proxecto de investigación *Informes de Literatura* que dirixe Blanca-Ana Roig Rechou no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades¹. Cómpre precisar que non se tiveron en conta as Antoloxías nin tampouco aqueles volumes que acollen varias autoras e autores, por referirse neste último caso fundamentalmente a concursos literarios para novas e novos creadores ou ben porque non presentan quen coordina ou quen edita.

Unha vez revisado o *Informe de Literatura 2010*, nos apartados citados, pódese constatar que o número de mulleres que participaron este ano, ben como

autoras, coordinadoras, compiladoras e editoras, ben como tradutoras e ilustradoras, foi de 432, unha cifra levemente inferior á do ano anterior. Comparando a produción por apartados e por entradas coa realizada no ano 2009 da que se deu conta no número 26 desta revista, obsérvanse variacións significativas como se pode comprobar nos seguintes cadros:

Na **Literatura institucionalizada ou de adult@s**, as obras realizadas por mulleres foron as seguintes:

PRODUCCIÓN GALEGA		
	2009	2010
Narrativa	9	18
Poesía	20	19
Literatura dramática	1	5
Monografías, Biografías, Crónicas, Libros colectivos	27	21
Día das Letras Galegas	13	5
Total	70	68

Como se pode comprobar, o dato máis significativo no ano 2010 foi o ascenso da Narrativa, na que se duplica o número de obras, tamén da Literatura dramática, na que se cuadruplica; mentres que os descensos se observan no apartado de Poesía, Monografías e no Día das Letras Galegas.

PRODUCCIÓN TRADUCIDA

	2009	2010
Narrativa	4	8
Poesía	0	0
Literatura dramática	2	0
Monografías, Biografías, Crónicas, Libros colectivos e outras linguas	4	3
Día das Letras Galegas	0	0
Total	10	11

Respecto á produción traducida, é de salientar que se dupliquen as obras traducidas en Narrativa, que se siga sen traducir Poesía, que desapareza a tradución de Literatura Dramática, que diminúa nun título o apartado de Monografías e que non se traduza ningunha obra de Literatura dramática nin da produción do Día das Letras Galegas.

Na **Literatura infantil e xuvenil**, as obras realizadas por mulleres foron as seguintes:

PRODUCCIÓN GALEGA		
	2008	2009
Narrativa	52	43
Poesía	8	6
Literatura dramática	2	5
Monografías, Biografías, Crónicas, e Libros colectivos	6	7
Ilustradoras	63	71
Total	131	132

Como se pode apreciar, descenderon de forma significativa as obras de Narrativa e, e en menor medida, as de Poesía, pero aumentaron, aínda que moi pouco, as de Literatura dramática e Monografías. É de salientar a incorporación de oito novas ilustradoras.

PRODUCCIÓN TRADUCIDA

	2009	2010
Narrativa	28	29
Poesía	0	1
Literatura dramática	0	0
Monografías, Biografías, Crónicas, e Libros colectivos	0	0
Total	28	30

Con respecto á produción traducida, o aumento neste ano é mínimo, pois, como se ve, só se publicou unha obra máis en Narrativa e Poesía.

Con respecto á **recepción**, o labor realizado por mulleres nas diferentes publicacións periódicas, xa dende a crítica académica reflectida en recensións, xa dende a crítica xornalística reflectida en referencias varias, foi o seguinte:

	2009	2010
Recensións	481	651
Referencias varias	1.303	1.603
Total	1.784	2.254

Obsérvase un aumento considerábel neste 2010 tanto en recensións coma en referencias varias. Nas primeiras foron cento setenta máis as entradas realizadas por mulleres e, en referencias varias, trescentas.

Finalmente, e como resumo xeral, **a produción e recepción** realizada por mulleres, en comparación coa realizada polos homes no ano 2010, fronte ás do ano anterior, ofrece os seguintes datos:

	2009	2010
Mulleres	2.171	2.614
Homes	4.230	4.168

É de salientar que a participación xeral das mulleres no polisistema literario galego aumentou nun número considerábel xa que en 2010 continuaron ou iniciaron a súa andaina nas distintas actividades culturais catrocentas corenta e tres, mentres que abandonaron setenta homes.

Por último, quérese chamar a atención sobre a participación de autoras xa recoñecidas no polisistema literario galego que anualmente incrementan a súa produción e que foron recoñecidas pola recepción que mereceron os seus traballos, tanto dende a crítica académica coma dende a

xornalística. No que respecta á Literatura institucionalizada ou de adult@s, saliéntanse, por orde alfabética, no xénero narrativo a Marilar Aleixandre, Marica Campo, Eva Moreda, Teresa Moure, Mariña Pérez Rei e Iolanda Zúñiga. En canto ás novas narradoras, seguindo o criterio anteriormente exposto, cómpre citar a Xulia Alonso e Silvia Bardelás.

No xénero poético destacan voces xa consolidadas, como as de María do Carme Kruckenberg, Chus Pato, Emma Pedreira, Mariña Pérez Rei e Medos Romero; mais tamén outras máis recentes coma as de Antía Otero e Eli Ríos.

No xénero dramático hai que nomear a Paula Carballeira como autora xa recoñecida e Clara Gallo como nova dramaturga.

Como estudosas e articulistas repárase nas achegas de Mónica Bar Cendón, Pilar García Negro, Ría Lemaire, Socorro Lira, Laura Lojo, María Xesús Nogueira Pereira, Camiño Noia Campos e Manuela Palacios.

Na produción que se dedica ao Día das Letras Galegas son de salientar as achegas de Élica Abal Santorum, Alexandra Cillero Prieto, Carmen Blanco, Esperanza Mariño Dávila, María Xesús Nogueira

Pereira, Blanca-Ana Roig Rechou e Carme Silva Domínguez.

Con respecto á Literatura Infantil e Xuvenil, destácanse narradoras xa coñecidas como Concha Blanco, Fina Casalderrey, Ánxela Gracián e outras máis

recentes como Alicia Borrás, Elena Gallego Abad, Teresa González Costa, Mar Guerra, Cristina Justo, Adelaida Pittaluga Albo, Paloma Rodríguez e Leticia Vila Sexto; poetas como Aurora Vidal Martínez; dramaturgas como Begoña García; e estudosas como María Jesús Agra, Carmen Franco, Marta Neira Rodríguez e Blanca-Ana Roig Rechou.

Este labor creativo realizado por mulleres viuse recoñecido en 2010 con importantes galardóns, que teñen contribuído decisivamente á configuración do polisistema literario galego, como son o Premio da Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega (AELG) concedido en poesía a Luz Pozo Garza e en tradución a María Alonso Seisdedos; o Certame Literario de Relato de Aventuras Antón Avilés de Taramancos, a Mariña Pérez Rei; o Premio de Poesía Avelina Valladares, a Andrea Porto Mato; o Premio Literario Arcebispo Juan de San Clemente, a An Alfaya; o Premio Biblos-Pazos de Galicia, a Elena Veiga Rilo; o Premio da Crítica española en lingua galega, a Luz Pozo Garza; o Premio Diario Cultural de Teatro Radiofónico, a Vanesa Martínez Sotelo e Begoña García Ferreira; o Premio de Poesía Erótica Illas Sisargas, a María Lado; o Premio de Poesía

Johán Carballeira, a Lucía Novas Garrido; o Certame Literario Manuel Lueiro Rey de Novela Curta, a Chelo Suárez Muíños; o Premio Manuel Murguía de Ensaio, a Sabela Taboada; o Premio MAX das Artes Escénicas ao Mellor Autor Teatral en galego, a Ánxeles Cuña; o Premio de Literatura Infantil e Xuvenil Meiga Moira, a Andrea Maceiras Lafuente; o Premio Merlín, a Teresa González Costa; o Premio de Literatura Erótica Narrativas Quentes, a Eva Moreda; o Concurso para Autores Novela por Entregas, a An Alfaya; o Premio de Tradución Plácido Castro, a Natalia Cora, Rebeca Lemat e Susana Collazo; o Premio de Investigación Concello de Pontedeume, a Beatriz Castro Díaz; o Premio de Ilustración e Narración Infantil e Xuvenil Pura e Dora Vázquez, a María Canosa; o Certame de Creación Literaria Terra de Melide, a Eva Moreda; o Premio Vicente Risco de Antropoloxía e Ciencias Sociais, a María Pilar García Negro; o Premio de Poesía Victoriano Taibo, a María Goretti Fariña Caamaño; o Premio Xerais de Novela, a Iolanda Zúñiga; o Premio de Investigación Xesús Ferro Couselo, a María de los Ángeles Vereas Castelo; e o Premio Xohana Torres de Ensaio, a Iria Presedo Martínez.

No eido da tradución hai que destacar, debido a que publicaron máis dunha obra, o labor desenvolvido por Eva Almazán, María Fe González Fernández, Cristina González Piñeiro, Esperanza Mariño Davila, Marisa Núñez, Isabel Soto e Mª Dolores Torres París; e no labor ilustrativo a Noemí López e Ana Santiso.

En canto á participación das mulleres nas publicacións periódicas son de salientar na crítica académica, polo número de achegas en 2010, Eulalia Agrelo Costas, Carmen Blanco, Marica Campo, Mª Jesús Fernández, Mar Fernández Vázquez, Carmen Ferreira Boo, María Pilar García Negro, Inma López Silva, Isabel Mociño González, Marta Neira Rodríguez, María Xesús Nogueira Pereira, Marga Romero, Isabel Soto López e Dolores Vilavedra; e na crítica xornalística Ana Baena, Romina Bal, Marica Campo, Montse Dopico, Paula Fernández, Lupe Gómez, Dolores Martínez Torres, María Navarro, Vanesa Oliveira, Alba Piñeiro, Pilar Ponte e Marga Romero.

Se queren consultar e descargar as diferentes obras e traballos realizados polas mulleres citadas en 2010 e en anos anteriores dende 1995, non teñen máis que achegarse á citada páxina en liña do Centro Ramón

Piñeiro para a Investigación en Humanidades (<http://www.cirp.es>), apartado "Recursos", onde atoparán os correspondentes *Informes de Literatura* onde se describen todos eles.

* Universidade de Santiago de Compostela/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.

NOTA

1. Proxecto de investigación, que se iniciou no ano 1995, o único observatorio de e sobre a literatura galega con características que van máis alá dunha base bibliográfica, xa que non só ofrece a descrición da creación literaria que se produce no ano senón que tamén se achega a doutros elementos sistémicos, como por exemplo a historia de revistas e premios. Este *Informe* pode consultarse en CD-ROM e na páxina en liña do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (<http://www.cirp.es>), no apartado "Recursos".

LE CONFLIT. LA FEMME ET LA MÈRE de Elisabeth Badinter

En 2010 a editorial Flammarion publicou o libro de Elisabeth Badinter *Le conflit. La femme et la mère*, que se converteu en pouco tempo nun éxito editorial en Francia. Cando falamos de “éxito editorial” estamos utilizando a expresión sen matices, non se trata dun éxito relativo tendo en conta que falamos dun libro escrito por unha filósofa feminista e que fala sobre a maternidade, senón que competiu en vendas con todo tipo de obras e foi o undécimo libro máis vendido en 2010, con 177.777 exemplares, despois de que no mes no que foi publicado, en marzo, fora o quinto libro máis vendido. Parte deste éxito débese, ademais de ás evidentes diferenzas culturais con respecto ao noso país (consideración social da filosofía e da intelectualidade, sistema literario, mercado editorial, medios de comunicación...) á polémica que acompañou desde o primeiro momento a esta obra que recibiu críticas furibundas. A contestación que provocou a tese de Elisabeth Badinter estendeuse rapidamente fóra das fronteiras francesas, mesmo antes da tradución e publicación do libro, e agora, por fin, podemos lelo en castelán (estará dispoñible algunha vez en galego?) pois foi publicado en marzo de 2011 por La esfera de los libros co título *La mujer y la madre* e o publicitario subtítulo *Un libro polémico sobre la maternidad*

como nueva forma de esclavitud. Este fenómeno dános unha idea da fonda convulsión que produce no sistema unha outra mirada da maternidade como a que propón a autora francesa e que xa avanzara en *L'amour en plus*, de 1980, traducido ao castelán como *¿Existe el amor maternal?* e publicado por Paidós/Pomare en 1981. Neste libro afirma, baseándose en estudos feitos sobre a historia do amor maternal en Francia entre os séculos XVII e XX, que o instinto maternal non existe, afirmación que tamén provocou no seu momento grandes debates. Trinta anos separan estas dúas publicacións, porén a maternidade segue a ser o eixo de fondos debates e o obxectivo de moitas accións políticas que se están a levar a cabo desde as administracións por parte, fundamentalmente, de gobernos conservadores que, coa xustificación da protección da maternidade, pretenden reforzar a concepción tradicional da muller-nai, actualizándoa e adaptándoa ao novo contexto social para retroceder na consecución dos dereitos para as mulleres.

A autora, no limiar do libro, titulado “A revolución silenciosa” fai referencia precisamente ao período transcorrido entre 1980 e 2010 no que se produciu unha revolución na nosa concepción da maternidade practicamente sen

decatarnos. Este proceso de involución, máis que de revolución, ten un obxectivo considerable, o de volver poñer a maternidade no centro do destino feminino e, non obstante, non provocou ruído ningún. Logo de que se abrise un mundo de posibilidades para as mulleres unha vez conseguido o control da reprodución, o seguinte paso é conciliar o exercicio dos dereitos fundamentais das mulleres, a liberdade e a igualdade cos homes, coa maternidade que xa non é o alfa e o omega da vida feminina. Esta capacidade de elección entre ter criaturas ou non provocou certas contradicións porque para moitas mulleres, a maioría, a conciliación dos deberes maternos e a súa realización persoal vólvese problemática. Segundo a autora, hai trinta anos, agardábase resolver a cuadratura do círculo co reparto igualitario do mundo exterior e do universo familiar cos homes, pero unha tripla crise impediuno. Por unha banda, a *crise económica*, que manda ao paro a moitas mulleres, recuperando a maternidade como un valor máis seguro e reconfortante que un traballo precario. En parte como consecuencia desta crise económica, prodúcese unha *crise igualitaria*, que pode medirse pola fenda salarial entre homes e mulleres, orixinada polo reparto

desigual das tarefas domésticas e familiares. Reforzando esta crise vén unha terceira, a *crise identitaria*, a vertixe existencial provocada pola desaparición das diferenzas esenciais entre homes e mulleres unha vez que poden asumir as mesmas funcións e roles, no público e no privado.

Fronte a todas estas incertezas aparece como recurso para rebelarse ante as aberracións da xeración anterior un discurso tinxido de modernidade e de moral que é o naturalismo. En realidade, esta ideoloxía o único que defende é a volta ao modelo tradicional. Non é nada novo, tenta convencer ás mulleres, como fixo Rousseau no seu tempo, de volver á natureza apoiándose no instinto maternal como piar fundamental. En Francia a partir de 1760 abundan as publicacións que aconsellan ás nais ocuparse persoalmente da súa prole e lles "ordenan" que lles dean o peito, créanlle á muller a obriga de ser ante todo nai a través do mito do instinto maternal, do amor espontáneo de toda nai cara á súa criatura. Prodúcese unha exaltación do amor maternal como valor simultaneamente natural e social, favorable á especie e á sociedade. A diferenza con respecto ao século XVIII é que hoxe en día as mulleres teñen a posibilidade de escoller entre adherirse a este discurso, rexeitalo

ou negociar, dependendo de que prioricen os seus intereses persoais ou a súa función maternal. A realidade é que a resposta é moi variada, o que demostra que as mulleres non forman un conxunto homoxéneo senón que poder ter intereses moi diferentes polo que parece que tamén cómpre cuestionarse a

definición dunha identidade feminina.

Nos países desenvolvidos hai matices segundo a historia e a cultura propias que fan variar a evolución da maternidade e, curiosamente, Francia parece ser un caso á parte. Non porque non teñan que facer fronte ao mesmo dilema que o resto das mulleres senón porque parece que a súa concepción da maternidade é o resultado dun status particular da muller elaborado hai xa máis de catro séculos do que a autora xa fala amplamente na súa obra *L'amour en plus* e ao que lle dedica o último capítulo de *Le conflit*. A mala reputación das nais francesas debida a unha práctica ancestral xulgada contraria á moral e á natureza, a separación física precoz c@ bebé, parece entrar en contradición co feito de que sexan as máis fecundas de Europa. Contrariamente á maioría das europeas, as mulleres francesas gozan desde hai tempo dun auténtico recoñecemento da súa identidade feminina en si, sen culpabilidades. Xa que logo, quizais habería que preguntarse, di Badinter, se a constante evocación do instinto maternal e os comportamentos que leva consigo non é o peor inimigo da maternidade.

O instinto maternal foi obxecto dunha ampla e documentada análise con perspectiva histórica

por Elisabeth Badinter en *L'amour en plus* hai trinta anos e agora analiza polo miúdo os comportamentos asociados a el que veñen promovéndose nestas tres décadas e as súas consecuencias, para as mulleres e para a sociedade. En primeiro lugar analiza as ambivalencias da maternidade unha vez que a maioría das mulleres poden utilizar contraceptivos, pasa despois a estudar en detalle o que ela chama "a ofensiva naturalista" en todas as súas fronteiras (con especial atención á lactación materna) e finalmente expón as consecuencias desta concepción da maternidade sostendo a tese de que a baixa taxa de natalidade nos países desenvolvidos ten moito que ver co esixente que resulta para as mulleres este modelo de maternidade. Agora que o relevo xeracional non está garantido en moitos lugares do mundo desenvolvido, Badinter ofrece unha ben fundamentada explicación a esta situación como unha consecuencia inesperada de utilizar a maternidade como poderosa ferramenta de dominación masculina, na que o bebé é o seu mellor aliado, nun momento histórico no que o acceso á contracepción permítelle ás mulleres decidir ser nais ou non. Badinter nega a existencia do instinto maternal e coloca a decisión de ser nai na orde do inconsciente, unha inconsciencia

A C T U A L I D A D E

que certamente ás veces é necesaria para a existencia en xeral pero que neste caso supón un compromiso de por vida. Agora que as criaturas xa non chegan senón que se van buscar, no momento de tomar a decisión a muller atópase cunha visión idealista da maternidade que lle ofrece a posibilidade de realizarse como a nai perfecta, iso si, sen posibilidade de negociación, baixo o risco da culpabilidade como peor castigo. No caso de ter que enfrontarse á crianza con algunha complicación engadida como pode ser, por exemplo, unha discapacidade, vemos aínda máis claramente como a nai é levada a desempeñar o papel de nai heroína que o deixa todo para dedicarse en corpo e alma a atender ao seu fillo ou filla e converterse xa non só na nai amorosa senón na enfermeira, fisioterapeuta, psicóloga... o que sexa preciso.

E o papel do pai neste mito? Unha vez que quedan mesmo sen a posibilidade de dar un biberón, practicamente ningún. Xa que logo, *cui prodest?* O sistema patriarcal. A autora cuestiona a división de roles, as relacións amorosas, as propias identidades masculina e feminina, o que explica as tremendas críticas e a polémica provocada polo seu libro que fixo que, antes mesmo de chegar ás nosas librerías, fose

duramente contestado. Atender ás súas teses faría que nos cuestionásemos os alicerces mesmos da nosa sociedade, concepcións absolutamente interiorizadas e transmitidas de maneira totalmente consensuadas. Collamos como exemplo unha película que chega desde Hollywood ao mundo no que podemos atopar un emotivo discurso sobre as contradicións dun home fronte á paternidade. En *The Holiday* (2006) Jude Law interpreta o papel dun home viúvo con dúas fillas que comeza unha relación co personaxe interpretado por Cameron Díaz, unha muller recentemente separada da súa parella. Cando comezan a relación ela non sabe que el ten dúas fillas e cando as coñece preguntalle por que non lle falara delas ao que el contesta: "[...] ata que non coñezo a alguén moi ben é moito máis doado ser un solteiro normal. É moi complicado para min ser realmente quen son. Son un papá a tempo completo. Un papá que traballa. Son papá e mamá. Leo libros sobre ser papá e libros de cociña antes de durmir. Compro tutús a fin de semana. Estou aprendendo a coser! [...] Estou moi atarefado e me axuda separar as cousas ata que resolva a miña situación. Esta fin de semana as nenas estaban cos seus avós. E cando marchan poden ser alguén sen chocolate nos pantalóns. Non teño nin idea de como saír con

mulleres e non ser isto". Por suposto a reacción de Cameron Díaz é de total comprensión polas contradicións deste pobre home viúvo que ten que facer fronte a unha situación e a tarefas propias de mulleres, moi habitual, por outra banda, mesmo entre mulleres con parella. Entende, ademais, que "resolver a súa situación" supón atopar unha parella disposta a facerse cargo con el das súas fillas así que mesmo pode deducir que ese discurso é unha proposición de dar un paso máis na súa relación. Imaxinamos un discurso así en boca dunha muller? Creo que non.

As críticas de Elisabeth Badinter á presión para a volta ao naturalismo (especialmente á lactación materna e ao coleito) e á abnegación das nais cualificándoas como un retroceso nos dereitos das mulleres poñen de acordo na súa contestación tanto aos sectores máis conservadores como a outros, en principio máis progresistas, o que nos dá unha idea da complexidade do debate. Nun momento de crise como o actual cómpre asumir que é precisa unha fonda reflexión para non permitir nin un paso atrás.

BRASIL NO CENTRO de Xavier Rodríguez Baixeras*

PROSA DE ALTURA PARA SENTIR A VIDA

Desde o outono de 2006, o poeta Xavier Rodríguez Baixeras, que se estreaba daquela en pacíficos e frutíferos labores de xubilado, de aposentado –como din no Brasil-, distribúe o seu tempo vital entre a cidade de Salvador de Bahia e dous asentamentos galegos que foron e son claves da súa existencia: Vigo e a parroquia focense de Nois, de onde procede a estirpe paterna e onde o escritor ten casa de seu, habitada por unha memoria familiar de máis de cinco séculos. Alén destes espazos de vida relativamente sedentaria, Baixeras percorre en ritual de desprazamentos anualmente reiterados outros enclaves da xeografía peninsular: Segovia, Tarragona, Oviedo... Resultado do movemento e da quietude, da experiencia viaxeira do autor entre os anos 2006 e 2009 e da ollada observadora e reflexiva de residente alternante entre Salvador de Bahia e Galiza, son as magníficas prosas do libro *Brasil no centro*, editado por Galaxia na primavera de 2011.

Brasil no centro*, como a anterior e excelente mostra do seu oficio de prosista, *Diario de comidas* (2004), non se deixa apreixar doadamente en

parámetros xenéricos, indefinición de fronteiras que conforma un dos factores do singular atractivo do libro. A heteroxeneidade das materias e experiencias sobre as que traballan as súas páxinas obriga o autor ao uso de perspectivas cambiantes: a do diario de ton confidencial, a do relato do acontecemento vivido polo poeta viaxeiro, a da crónica do observador curioso e asombrado fronte á cidade de nova acollida, a do intelectual reflexivo e crítico... O texto de formato xornalístico e modalidade descritiva alterna coa pasaxe propia do libro de viaxes. Á confianza emotiva, que ás veces alcanza tensión de poema en prosa, sucede a recensión amplificada dunha novela brasileira na que o escritor galego procura certezas arredor do novo espazo, do novo tempo que lle correspondeu habitar desde o outono de 2006, vivencia que, en palabras do autor na inicial "Nota aclaratoria", motiva a "confusa epifanía, simple –e pasmado– contacto inaugural" que representa *Brasil no centro*.

No centro dos afectos de Xavier Rodríguez Baixeras sitúase a sorprendente e sedutora cidade de Salvador de Bahia. E no centro xeométrico do libro (entre as "Follas dun caderno" dos anos 2007-2008 e as correspondentes a 2008-2009) dúas coleccións de

estampas ou cadros –algúns deles auténticos "cadros de costumes"– tituladas "Bahia. 2006-2007" e "Bahia. 2007-2008". Os textos que constitúen ambos conxuntos son instantáneas dunha reportaxe moi viva, de autor implicado, progresivamente integrado, incorporado, por exemplo, "ao xentío en compañía dos dous mil que constituían a nosa banda de danzantes e, sobre todo, bebedores desa cervexa chirla da que tanto gusta o Brasil".

Os sabores da cociña, que prenden desde antigo a atención especialísima de Baixeras, revélanlle en Salvador de Bahia un territorio de gozoso coñecemento. "Sabor distinguido, o do acarajé, sabor de rito, de cociña secreta". O pracer que lle suministra a *moqueca*, guisado, maiormente de peixe, que tamén pode ser de marisco, carne, ovos ou legumes, é dos "máis intensos, máis absolutos e, asemade, máis conmovedores do Estado da Bahia". De absoluta intensidade resulta tamén o estilo, o ritmo, a sensualidade desta páxina, titulada "Homenaxe á moqueca". O poeta, que mantén permanentemente en activo o coidado e ampliación da súa cultura gastronómica, fainos partícipes da emoción das súas descubertas, tan trascendentes como as dun achado literario ou artístico. No glosario que complementa o libro, un listado de

termos brasileiros maiormente descoñecidos para nós, abundan os específicos da gastronomía baiana e brasileira. Pero non todo é pracer de inéditos sabores en Bahia. O tópic, asentado en razóns de obxectividade documentada, dos perigos derivados da violencia urbana, resulta contemplado, revisado, relatado desde a primeira persoa de quen, nalgún momento, resultou vítima, con leve consecuencia, e entende as claves sociolóxicas da dramática situación dos que ocupan as marxes da sociedade opulenta: "Neste país fábase moito de educación e non tanto de erradicación da pobreza. Por que será? Acaso porque a primeira, a diferenza da segunda, aínda pode espertar algunha esperanza."

Pracer, en cambio, o dos arrecendos, o dos bos cheiros das xentes de Bahia, que usan "perfumes moi discretos, nunca acedos nin agresivos". Gozo intelectual e vital no coñecemento da fermosa variedade anatómica produto da mestizaxe, como a que diversifica en matices os diferentes tipos da muller morena: jambo, jambete, oca, canela ou sapoti. O autor transmítenos tamén a ledicia do seu encontro semanal cos escritores amigos en tertulía de *boteco* ou "modestísima terraza de mercado, adherida a un centro de abastos."

e dedica un importante número de páxinas ao comentario de libros de autores brasileiros, literatura destinada en parte a fornecerlle un mellor coñecemento e unha máis acaída integración na terra de acollida. Unha ollada ao listado bibliográfico que se acompaña como apéndice no apartado "Lecturas" confirma a devandita intención.

Da selecta biblioteca baiana escollo agora un título: *Canudos. Diario de uma expedição*, de Euclides da Cunha, traducido ao castelán por Baixeras e publicado pola editora asturiana KRK en 2008. O autor foi, alén de importante narrador, xornalista enviado como correspondente d' *O Estado de São Paulo* para cubrir a información xerada pola guerra de resistencia independentista que sostivo entre 1896 e 1897 a xente do lugar de Canudos, liderada por Antônio Vicente Mendes Maciel, O Conselheiro, contra a República, acontecemento de dimensión épica que suministrou a materia narrativa para a novela de Mario Vargas Llosa, *La guerra del fin del mundo* e que concluíu co exterminio da poboación resistente. En distintos momentos da súa crónica brasileira, ocúpase Baixeras no relato daquel levantamento popular e na descrición do fantástico espazo onde transcorreu, que o cronista coñeceu en viaxe de varios días.

Observacións e datos relativos á emigración galega a Salvador de Bahia, procedente en boa parte das terras pontevedresas de Gaxate, Pazos de Borbén, Fornelos de Montes ou Caritel, ou reportaxes da experiencia vivida desde o centro vibrante do Carnaval e doutras liturxias e ritos, celebracións e festas propias da singular creatividade baiana, enchen páxinas do núcleo deste libro, deste discurso articulado por tan diverso espectro de rexistros analíticos e emotivos. Entre outros o da declaración íntima de asombro, case éxtase, que Baixeras pronuncia con voz de prosa maxistral, de soberbio poema en prosa, no capítulo titulado "A hora meridiana"; o momento máis alto –ou o que a este lector lle tocou máis no fondo– de todo o libro. Leo aquí e fico eu tamén asombrado: "Abonda con cruzar o largo da Mariquita ou con desnortarse entre o xentío da Lapa para perder a memoria, somerxido, narcotizado na irradiación dun tempo nunca vivido e que agora parece acudir para facerme seu. Non é atordoamento causado por calor abafante senón despoxo do meu extravío nun borroso escenario onde formas e voces parecen, por unha banda, alleas e, por outra, fantasmas familiares. Nada detén os meus pasos, pois calquera figura aboia coma min na mesma somnolencia, e todo me

invita a seguir, a seguir entre cheiros de aceite de *dendê* e goiaba apodrecida”.

A zona nuclear, a máis extensa, de *Brasil no centro*, resulta completada, enmarcada polas páxinas dun diario itinerante, de irregular periodicidade, e onde se rexistran, como é norma do xénero, as datas de escrita. Son impresións de viaxe, lembranzas da historia persoal, reflexións sobre o acto creativo, confidencias de transparente e xenerosa comunicación. O ton dominante nestes capítulos nace da intensidade na vivencia do eu, observado, pescudado, interrogado en procura dos sinais da propia existencia. En Segovia: “Na miña cidade natal, á que sempre regreso con afán de recoñecemento, de reencontro, e con saudade de adolescencia, eu observo como en ningures a encrucillada que forman a duración e a varredura do tempo”. De regreso en Vigo: “O xardín de Castrelos exhalaba o vello aroma do mirto que me remitiu a aqueles tempos en que visitaba tan nobre recinto –e puiden escribir ‘O mirto na alcoba’”. Este momento evocativo abre vías de diálogo coa obra poética do autor, conversa que asoma noutras páxinas de *Brasil no centro*, onde, ademais, o poeta vai deixando correr o curso fragmentado da súa Poética en meditación de matices moi ben

temperados, coa vida como substancia radical e o esmero no labor construtivo como obriga irrenunciábel: “Escribo para sentirme vivo e falo do que vivo por medio do artificio das palabras. E afirmo que tal artificio /.../ é necesario para recoñecerme no que escribo”. Non hai xeito de expresar con maior precisión as claves do equilibrio entre experiencia e técnica, entre a materia vital que nutre o poema e o labor de arte que debe servir para transformar o vivido en algo diferente da simple efusión emocional.

Véxase cómo, noutro deses fragmentos de superior densidade expresiva, o poeta traballa cos datos esenciais da experiencia, neste caso dunha vivencia aparentemente inocua, para obter, a través do discurso da imaxinación reflexiva e co manexo hábil dos seus aparellos de precisión lingüística, unha páxina de magnífica prosa de diario: “Por que razón unha goteira soa triste? Porque é maligna? Porque é monocorde? Ou porque fomos descubertos? De todo hai. Mais inclínome pola última opción. : porque alguén meteu na casa un ceo hostil e profanou a intimidade. Por iso unha goteira é máis cruel de noite. Por iso, de noite, mesmo se pode reproducir. /.../ Unha goteira limita, secuestra, priva de acción. Así, arestora, xa non podó

partir. Como deixar a casa sometida a un prolongado tormento, como deixar que o balde se desborde? Desde lonxe, día e noite, habería de ouvir o seu intermitente ruído, o seu toc toc irritante e desolado; imposíbel vivir. Estou atado a ese pranto, a ese goteo de animal no sacrificio”. Comprendo mellor agora, logo de lida esta folla solta do caderno de Xavier, a súa angustia fronte á teimosía doente das pingueiras da casa de Nois. Como o propio autor, que precisa de tenso labor de arte para recoñecerse no seu escrito, a persoa que le identifica con máis intensa certeza a vida que latexa no fondo do texto. A nova vida que o texto produce.

Así acontece con *Brasil no centro*, documento da memoria persoal do autor, crónica viaxeira, discurso do eu en estado de alerta, colección de luminosas –e tamén críticas– estampas e cadros de costumes, declaración de constantes poéticas e, sobre todo, excelente labor de prosa de altura, unha aportación decisiva á labranza do campo comunal da Literatura.

*Xavier Rodríguez Baixeras, *Brasil no centro*, Galaxia, Vigo, 2011

A CIDADE SEN ROUPA AO SOL de Marga do Val

PALABRAS BONITAS: DESPOIS DO KAHLSCHLAG, A EPIFANÍA

Presentación de *A cidade sen roupa ao sol*, de Marga do Val.

Feira do Libro, Santiago de Compostela, 3 de maio de 2011

Hai case dez anos que Marga presentou o meu primeiro libro. Estaba eu, daquela, iniciándome na parte pública da literatura –que me aterrorizaba– e as palabras de Marga, tan segura, tan contundente sempre, transmitíronme tranquilidade, fixeron que me sentise máis segura dos *Anxos da garda* que acababa de publicar. Lembro moitas cousas desa presentación que me fixo Marga, pero o que nunca esquecín foi o pedimento de que algún día, cando fose, lle regalase un dos xeranios que cultivaba no meu balcón. Coñecémonos aquel día, pouco a pouco a nosa relación foise facendo máis grande e sempre, polo medio, estaban os xeranios prometidos, que florecían granates e violetas. Moitas das conversas que mantivemos dende aquela, case sempre por teléfono, remataban coa invocación do xeranio como o elo que nos seguiría unindo. Para min, presentarlle este libro é como entregarlle ese xeranio que nunca lle entreguei, quizais temendo que,

cando a planta lle fose dada, igual se pechaba un ciclo e era a fin das nosas conversas.

Sempre digo que a poesía para min é algo inalcanzable como escritora, é como unha frustración non poder escribir un poema. Porén, eu case todo o que leo é poesía. Igual que me gusta a música e son incapaz de reproducir unha melodía, igual que me apaixonan as matemáticas e son incapaz de multiplicar, mentalmente, cantidades que teñan máis de catro cifras. Leo poesía, ás veces falo de poesía con máis ou menos paixón, pero nunca con criterio. Falo das miñas lecturas, que ás veces non coinciden sequera coa intención das persoas que escriben os poemas.

O sábado pola noite, cando Marga recolleu o premio á mellor tradución que lle outorgou a AELG, pola obra de Herta Müller, *Randea do alento*, Ana Romani recollía o premio ao mellor poemario e dixo algo así como que as lecturas individuais son as que constrúen os poemas. A lectura que vou facer hoxe é, xa que logo, a miña, a dunha narradora incapaz de escribir un poema.

A lectura comeza polo título. A cidade sen roupa ao sol. Entristécame ese “sen roupa”. A roupa ao sol anuncia un día luminoso, limpo, contaxia alegría e

vida. Imaxinar unha cidade sen roupa estendida prodúceme tristeza porque a vexo bretemosa, escura e deshabitada. Pero, tendo en conta o significado das palabras, a cousa cambia. Falamos Marga e mais eu diso, cando ela andaba na procura dun título. Lembro que esa expresión utilizábana as persoas maiores cando os nenos e as nenas, ou xente allea, lle interrompíamos unha conversa. Daquela, calaban ou cambiaban de tema. Despois de ler o poemario de Marga, non teño dúbidas sobre o título: na cidade xa non hai roupa estendida. Xa non hai que calar. O normal, o natural é que as palabras, como a roupa a clareo, saian á luz sen medo, sen censuras e con esa frescura que despois fará que desexemos vestirnos coa roupa limpa. Con palabras limpas. Sen tinturas nin disfraces.

A roupa a clareo era espesa, acumulara demasiados segredos, pero, sobre todo, acumulara demasiadas palabras prohibidas. Nin o sol de agosto podería arrostrar semellantes manchas. Poñamos que a roupa é unha metáfora da palabra. Poñamos que hai, que había, moi poucas palabras certas, auténticas, e que as poucas palabras rexas, que podían ser tan poderosas como para construír un mundo sobre elas, eran en xeral palabras feas. As palabras bonitas, e digo “bonitas” ou “feas” porque así o escribe a poeta, foran

roubadas polos ladróns de palabras, perseguidas polas mulleres do anel. Como sería a nosa vida construída sobre palabras como felicidade, liberdade, independencia, pracer, vontade, no canto de construírse sobre palabras como culpa, medo, vítima, prohibición? E xa non como individuos, senón como sociedade, preguntome como sería o mundo se as palabras importantes fosen outras?

A autora escribe un poema que titula "Kahlschlag", palabra que ten que ver coa deforestación, coa tala das árbores, pero tamén con ser unha hora cero para a literatura alemá que se ergueu sobre os entullos da Segunda Guerra Mundial. Necesitaban as escritoras e os escritores da Alemaña da posguerra retomar a palabra nunha paisaxe en ruínas e traumatizada. Pero, sobre todo, necesitaban recuperar o auténtico rigor expresivo do idioma, contaminado pola linguaxe fascista. Para min, este poema, dedicado á memoria do escritor, e tamén ex militar nazi, Wolfgang Weyrauch é toda unha declaración de intencións da autora, que escribe:

*Espir as palabras
de fanáticas roupaxes
É máis ca lles mudar a roupa
É tirarlles a vendaxe
Sen tinturas nin verniz
Un novo comezo.*

Pide, a poeta, o final do fusilamento das palabras verdadeiras.

Despois do Kahlschlag, da limpeza necesaria da linguaxe, chega o poema "Cando as palabras bonitas me abandonan", que remata nunha especie de epifanía onde a xente que habita a cidade recibe a chuvia de letras que cae da torre da princesa-poeta e devólveas aos libros. Este poema dedícallo Marga á escritora Ingebor Bachmann. [As dedicatorias deste libro achéganlle interesantes matices á lectura dos poemas, á parte de que me permitiron descubrir autoras e autores que non coñecía. Neste sentido, debo dicir que é unha obra moi xenerosa e da que aprendín moitísimo].

Lendo a Ingebor Bachmann, dicía, atopei unhas frases que lle acaerían moi ben á cidade con roupa ao sol: "O fascismo ten raíces cotiás. Non principia coas primeiras bombas que se tiran... Principia nas relacións entre as persoas. O fascismo é o primeiro na relación entre un home e unha muller". Tamén di Marga nun dos poemas:

*Cando o campo de
/ concentración é a casa
Cando a casa é o campo de
/ exterminio
Cando a casa non era o corpo.*

Despois da epifanía a princesa que habita a torre, vixiada polas

damas do anel, as mantedoras dos costumes, as gardiás da virtude e da moral, tesas pola frustración –as que queren converter á princesa nunha dama das súas– sabe que ela, amais de princesa, é poeta. Sabe que é unha soa, poeta e princesa. A partir de aí, coa voz clara e sen culpa, saltando valados, autobiografiase, esmizuza a educación sentimental a partir da infancia, pasa polo amor e o desexo, pola descuberta da liberdade, polos sabores das froitas, polo recoñecemento das nenas que medraban para ser damas do anel, ingravidas e tristes, cheirando a sopa de allo, fronte ás

nenas que camiñaban pletóricas e alegres, recendendo a flor de laranxeira. Un repaso á escola, á aldea, á inocencia, á nai e á máquina de coser, ao río tan importante que non somos nada sen el, á fronteira que une mesmo unha boca con outra boca. Detense en palabras feas como fe, esperanza e caridade, esas estratexias católicas para instalar a culpa e manernos no camiño da rectitude. A fe, acomodándonos ás expectativas das damas do anel e dos ladróns de palabras. A esperanza, como eficaz arma inimiga contra a rebelión persoal. A caridade como imaxe da mesquindade e da hipocrísia.

Despois veñen a emigración e o exilio, aprender a amar outra patria, outra lingua, sempre co desexo de volver. O poema do exilio, dedícallo Marga a Mariví Villaverde e tamén Hilde Domin. Rescatei uns versos da poeta alemá para traerllos á poeta nosa:

*Teño nostalgia dun país
no que nunca estiven,
pero onde as nubes
se lembran exactamente
de min,
unha estranxeira que
en ningunha casa
pode desafogarse chorando.*

A autora non teme utilizar a palabra, como tampouco teme utilizar o seu corpo nun escenario. Constrúese, reivindicase, expón as

súas militancias e, sen pudor, fala do prohibido cando a cidade era un tendal de roupa. Do pánico xenital, por exemplo, que tanto padecían as mulleres do anel. Foi revelador para min atopar no armario da princesa, os pantalóns de Valie Export, eses pantalóns abertos nos xenitais para mostralos como unha forma de significarse como muller por vontade propia, "sempre e ubicua", exportadora de ideas, saltadora de fronteiras e de valados. O sexo é un estado de ánimo, unha violación da mirada, iso din os pantalóns furados. E tamén, na torre, están as monecas de Laurie Simmons, "as monecas princesiñas das casas coma esta / para quen cose a súa mamá costureiriña da aldea", en fotos que reproducen a memoria, a infancia, monequiñas que cuestionan os roles de xénero e que irán xurdindo, ao longo do poemario, igual que chegaban á torre, dende Caracas, monecas usadas dentro dun baúl. Ah!, e o oso de peluche, ese que a autora nunca conseguiu e que se converteu en tesouro inalcanzable, en aprendizaxe do desexo. Quizais en desexo de poesía.

Encoira, sentada nunha cadeira coas pernas abertas, sen pudor, pero sen exhibicionismo gratuito, a autora móstrase no seu autorretrato. Atrapando na boca unha banana, non disimula o gozo de morder a pel suave e branca,

nin a admiración pola imaxe da artista Sarah Lucas cun ovo frito cubríndolle cada peito. Aberta coma Valie Export ou a mesma autora. Alí onde as damas do anel e os ladrón de palabras puxeran crucifixións e vendaxes, agroman agora, na cidade sen roupa ao sol, corpos voluntariamente abertos, orgullosos, habitados coma casas porque a casa agora é o corpo.

O poemario no que, como dicía, mesmo as dedicatorias son importantes, está atravesado por reivindicacións da identidade persoal e colectiva, pola patria e a lingua, porque a lingua é a patria. Tamén pola sensación de estarmos en calquera cidade, en Tui si, pero tamén en Londres, en Hamburgo, en Adis Abeba ou en calquera lugar cuberto algunha vez pola brétema do pólvora ou amortallado por fanáticas roupaxes. E por fin, atravesado tamén pola necesidade de seguir cruzando fronteiras. Tal e como escribe a poeta: "O caso é que aínda me atraen os valados". As fronteiras que tranquilizan: "E, se o mundo prende en lume, non temas, amor, os Bombeiros Voluntarios de Valença virán co seu camiión rescatarme".

TRES LIBROS DE EMILIO ARAÚXO*

A VOZ E O OUTRO

Entre 2010 e 2011, o escritor e editor Emilio Araúxo publicou tres achegas singulares arredor da voz e da presenza do Outro; arredor da desaparición, da escritura e da fotografía como xeito de resistencia, como traza da oralidade compartida, do traballo non alienado nin reificado, como mostra da representación posible do tempo fóra do intemporal capitalizado.

Tres libros breves, publicados por Amastra-n-gallar en edición non venal: *Andades á xunta?*, *Corga toda cribada* e *Séntate eí un pouco*. Os tres recollen a fala e o traballo dunha muller chamada Isolina Pumar; os tres levan un subtítulo que comeza coas verbas "Con Isolina Pumar" e continúa, respectivamente, "en Chaviou e no Poulón"; "na Corga da Casa"; "nas hortas de Lubrigo"; os tres están compostos por texto e fotografía.

Nos tres libros a palabra "con"; coa que se inician os subtítulos, é esencial. Emilio Araúxo acompaña a Isolina a apanar castañas, a varrer as corgas e a poñer a verza e a remolacha. Igualmente, as fotografías do Emilio acompañan a fala da muller e, consonte ela recolle as castañas, o autor recolle as palabras de Isolina na escritura.

O tempo é o terceiro personaxe. Non o tempo medido,

mediatizado polo valor da mercadoría producida, senón o tempo da existencia no que o factual non se degrada na abstracción acumulada do capital. Tampouco o tempo do instante, da exaltación da presenza como presente, como punto momentáneo dunha sucesión, senón o da duración do vivir que se presenta na fala, nos actos e, posteriormente, na representación que dispón o autor.

O tempo de quen le queda así intricado no tempo do Outro: no da muller, no da representación do Outro que o autor sitúa nas páxinas, no do propio facer do autor como "compostor" que arranxa o tempo dos actos transferíndoo ao tempo da escritura e da fotografía. A xustaposición de imaxe e texto é tamén, de seu, a representación dese encontrarse con algo outro, co que non é o mesmo. Nin a fala explica a foto nin a foto ilustra a fala; en todo caso, a foto *ilumina* o texto.

Isolina Pumar fala con Emilio Araúxo, dirixe as súas palabras a esa presenza e, nun movemento de traslación polo que o tempo dos actos recollidos se dispón na páxina, a escritura coloca a quen le *en situación*. Isto é, no tempo factual do devir, non no tempo detido da representación. O acerto do autor destes tres libros é ese, facer percibir a representación

como tempo compartido, non como tempo producido, reificado.

Como diría Alain Badiou, a falta que comete a (foto)grafía do Araúxo é a de ser unha escritura. A lograda sobreexposición coa que se positivaron as máis das imaxes causa o mesmo efecto ca o do trazo escrito sobre o papel, é unha grafía, ou mesmo –arriscando outra hipótese– unha *biografía*. O tempo do existir situado (e inscrito) na páxina.

A composición das fotos, amais de alterar o cromatismo ao que a fotografía acabou por escravizarse, evádese da sensación *verité* e non procura a expresividade –que subxuga máis que nunca nesta época da falsa inmediatez numérica ou dixital– senón que retrata (etimoloxicamente, *retrae*) a situación. A situación como único xeito de representar o tempo factual cando xa as fotos "movidas"; que reflicten a imposibilidade da fixación, foron colonizadas polo discurso artístico, polo culto á velocidade e mais pola espontaneidade suposta da cámara sen película; a situación como movemento do tempo non subxugado pola sucesión de instantes nin sometido ao *télos*. A fotografía destes tres libros escapa á dialéctica do *studium* e do *punctum* sen necesidade de resolver o siloxismo ideado por Barthes. Polo contrario, xoga coa repetición, coa simetría, coa

dinámica interna das imaxes, racha os límites do encadramento e invade a páxina mediante unha compaxinación sabia, en díptico, con prolongación implícita da foto, co uso do plano-contraplano e coa gramática do pormenor. Ás veces é espectral porque capta a desaparición. Outras dilúe a presenza na luz ou prolónga nas sombras. É unha fotografía de refracción porque transforma o representado nunha representación que non se representa, non é un reflexo nin unha mímese. O xogo de espellos entre realidade e imaxe queda atravesado polo tempo, é un xogo *atravesado*, atravésase na linguaxe da representación; a linguaxe fotográfica chégase a percibir perforada polo que non se pode representar.

A escritura tamén atopa outra sintaxe. Non se nega como tal, cousa que sería transixir cunha

simple representación da oralidade, senón que aproveita o trazo que deixa o acompañamento. Nunha deíxe implícita, a voz de Isolina sinala o texto escrito polo autor; o que non quere dicir que o texto describa ou prefigure a voz, pois a figura substitutiva rarea, non se trata dun texto metafórico. É a deíxe explícita da fala –o “acólá” cunqueirián– a que abrolla e é a factualidade do verbo a que se transmite. Indicar e facer como dúas etapas do existir no mundo. Isolina indica a Emilio o que vai facer, cóntao ao tempo que o fai, e Emilio sinálalle a quen le o lugar do feito ou o feito como situación. Nestes textos os tropos son *tópos*. A voz síntese, a linguaxe é acción.

O labor do escritor, xa quedou dito máis arriba, é apañar a voz. Recoller o aire que vibra, reverbera, iso e non outra cousa é escoitar. Máis alá dos actos, o texto de Araúxo carece de significado porque o único que a súa escritura fai é representar a voz; e corpo e son só remiten ao real, están fóra da linguaxe. A escritura é literaria simplemente porque é letra, pois a escritura –aquí, nestes tres libros– é presenza. E a presenza que a lectura destes textos fai xurdir é a presenza do Outro. Porque a voz sempre é do Outro e falar é facer a palabra estraña, xa non propia senón dirixida a outro a través do aire, onde resoa e se afasta de quen a pronunciou. O que di Isolina

agora é do autor e de quen le, o escrito na páxina, nembargantes, pertence á voz.

Pois Araúxo, con xesto verdadeiro, non fai súa a voz de Isolina senón que abre a súa memoria (a memoria dos dous) a unha especie de enerxía de tradución coa que traslada de lingua do Outro aos outros. O xesto do escritor non é aquí un xesto de propiación, a escritura non expropia o oral nin se apropia do seu senso; aquí o oral non representa a cultura da oralidade, non é patrimonio nin discurso, moito menos aínda é antropoloxía. A escritura de Araúxo non é humanista porque non é Literatura. Coma as súas fotografías, o texto evádese cara á sombra, cara á sombra escrita dunha presenza. A escritura imita a voz, sempre é do Outro, endexamais pertence ao autor, e escribir é como afastar as palabras, como dispoñelas no tempo. A escritura de Araúxo, a voz de Isolina: tempo disposto no aquí.

*Andades á xunta?, Corga toda cribada e Séntate el un pouco, texto e fotografías de Emilio Araúxo, Amastra-n-gallar, edición non venal.

A C T U A L I D A D E

FUNDACIÓN LIBÉLULA de Yashmina Shawki*

UN DRAMA COTIÁN

Esta é a terceira publicación de Yashmina Shawki (colaboradora habitual da *Festa da palabra silenciada*), despois de *Kurdos, destino libertad* (2007), e en galego *Contos ao carón da lareira* (2007).

Yashmina filla de madre galega e padre Kurdo é unha muller polifacética ampliada pola capacidade de miras que lle dá a súa formación nun país árabe. Estudou en Bagdad o bacharelato para regresar a Galicia e continuar na Universidade de Santiago de Compostela onde se licenciaria en Dereito en 1992 e ao ano seguinte en Historia Contemporánea.

En "La Voz de Galicia," publica semanalmente unha columna de actualidade destacando nas súas valoracións do mundo árabe do que é unha experta. Tamén colabora no programa radiofónico "Al final del día" de Radio Voz.

Con *Fundación Libélula*, Yashmina Shawki mergúllase no mundo da violencia de xénero para desenvolver unha novela breve e directa que nos devolve aos 70-80, plena transición democrática, cando as feministas asumían militantemente redes e oficinas autoxestionadas de apoio ás mulleres.

Pouco a pouco estes centros de *planning*, que así se chamaban, foron profesionalizándose e recaendo en mans de organismos públicos, que asumían o custe da atención que as militantes pioneiras, e moitas tamén da actualidade, facían *motu proprio*.

As feministas desenvolvían un comportamento ético, a sororidade (unha sorte da solidariedade humana, específica de mulleres coas súas conxéneres) como un deber cidadán; comportamento que se perpetúa ata os nosos tempos como unha forma de resistencia ante as adversidades e os abusos do sistema patriarcal.

Shawki recolle a esencia daqueles tempos na *Fundación libélula*, cun matiz algo diferente, cun discurso positivo, didáctico, sen discursos nin reforzos ideolóxicos, para expoñer os atrancos sufridos, polo feito de ser mulleres, de tres maltratadas.

Ese sentimento de humanidade coas mulleres, máis que de repulsa ante un sistema inxusto, é o que impulsa a María Xosé Muradas –unha avogada que sofre unha grave doenza– e a súa secretaria Maribel, a constituír a Fundación Libélula.

Na rede de apoio da Fundación Libélula, Gladys, Laura e Helena, vítimas de violencia sexista, encontran a súa táboa de

salvamento. Estas mulleres atenden á caracteroloxía duns personaxes tipo, perfectamente identificables cos que nos cruzamos a cotío pola rúa.

Gladys representa a unha latina prostituída por traficantes de mulleres, secuestrada en sucesivos prostíbulos, coaccionada co roubo da documentación persoal, as malleiras, violacións e vexacións, para que non sexa quen de denunciar.

Shawki obvia a descrición naturalista de detalles desagradables e traza con breves pinceladas, e certo distanciamento, o maltrato a que son sometidas estas mulleres que caen nas redes da prostitución.

Laura, outra das acollidas pola Fundación, explotada polo seu home –un lacazán e vividor– ten que soportar un trato infame da súa sogra, cómplice e encubridora do fillo. O comportamento da madre de Lito delata o modo en que se reproducen os esquemas machistas e a transmisión de valores patriarcales da madre ao fillo. A sogra culpa a Laura de ser unha mala muller que abocou a Lito ao noxento mundo da prostitución, por non atender ao débito conxugal.

Esta herdanza envelenada da maternidade biolóxica, apréciase no caso de Helena, a terceira das

mulleres as que prestará apoio á Fundación.

Helena, maltratada pola súa madre alcohólica –en tempos, prostituta– ve torcerse as súas expectativas de poder estudar e se converter en enxeñeira, por ter que asumir o coidado dos seus irmáns máis novos.

Shawki non será máis xenerosa na presentación do modelo de paternidade (irresponsable). Cando Helena acode buscando axuda do seu padre, encontra a un ser egoísta que nin sequera coñece o número de fillos que plantou no mundo.

Precisamente as criaturas, que non entran nas estatísticas, son outro rostro da violencia machista, pero tamén vítimas directas dela, en tanto que testemuñas da tortura como no caso de Laura ou de Helena.

Na vida real as nenas e os nenos son utilizados moitas veces como moeda de cambio nos preitos de separación; os artífices das custodias compartidas (cuxa lexislación estase impondo nalgunhas comunidades autónomas e probablemente chegue á nosa) moitas veces son utilizados polos padres para seguir tendo sometidas e controladas as madres.

A fortuna de Laura, Gladys ou Helena, trocará case por arte de maxia ao entrar en contacto coa

A C T U A L I D A D E

fundación. As boas samaritanas, conséguenlles traballos nos que triunfarán ou poderán realizarse e ata conseguir un bo home que as respecte e case con elas.

Yashmina Shawki aborda un tema espiñento co mesmo optimismo que enfilou o seu libro de *Contos a carón da lareira*: "na vida non se pode render unha ante os atrancos; hai que ter soños e loitar para que se fagan realidade".

O punto de partida é bo, didáctico e, sobre todo necesario nestes tempos que corren, pero que lonxe queda todo iso da realidade.

A busca infrutuosa de salvadoras pode ser moi frustrante para as mulleres que aspiran a desprenderse da tea de araña do maltrato.

Esta salvación pode raiar na inverosimilitude, dadas as escasas posibilidades de que unha fundación illada sexa viable, a non ser que fose respaldada pola igrexa; polo que os seus verdadeiros fins non serían nin a concienciación social nin a emancipación das mulleres.

A novela de Yashmina Shawki desvela un mundo de maldades e bondades, concedendo ao desexable un valor supremo o que conleva que moitos pasos sexan previsibles, que moitas frases ou pensamentos sexan recortados de

patróns reiterativos da experiencia coñecida.

Certas actitudes como a mirada comprensiva dun policía pode agradarnos polo insólito; incluso o automatismo na actitude samaritana das mulleres da fundación; pero as reflexións dunha autora bempensante poden devalar en situacións ou diálogos dos personaxes previsible.

Non por ese deseño esquemático das personaxes lles resta valor simbólico; todas as mulleres da novela teñen un nesgo común, a valentía, iso foi precisamente o que as permitiu darlle un xiro ás súas vidas. Nese sentido a intención da novela resulta exemplar.

Mais a tarefa de construír varias personaxes en moi pouco espazo, ten ese risco de escatimar matices, profundidade, pensamentos xenuínos con que adobiar o realismo para poder chegar a unha visión máis ampla do fenómeno violencia que non sempre, probablemente as menos das veces é física e directa, pero habitualmente é simbólica e estrutural, apreciación da que escapa o enfoque da novela.

Shawki evita unha crítica frontal ao sistema que ampara as inxustizas padecidas contra as mulleres; desvía comprometerse contra a ineficacia das leis nin dos seus instrumentos, que moitas

vezes obran en contra en lugar de protexelas.

Quen ben coñece o fenómeno do mal trato sabe do desamparo que sofren as mulleres maltratadas e o pouco poder que teñen as Fundacións Libélula contra o sistema patriarcal. Isto non lle resta á novela o seu interese nin valor testemuñal que consegue que esta violencia sexa visible e polo tanto contribuír á sensibilización social.

Non obstante *Fundación libélula* lese con agrado e sería unha interesante proposta para o estudantado. Avanza cunha trama sinxela e ben organizada sen provocar desaxustes nin coas rupturas espazo-temporais, nin cos saltos entre as historias paralelas dos personaxes, sen riscos para que todo quede perfecto e cun final positivo e esperanzador.

O seu ton elegante e sinxelo, así como o seu remate optimista, imprimen nesta aventura narrativa de Shawki unha bocalada de aire fresco que anima á súa lectura de comezo a fin.

*Yashmina Shawki Aziz, *Fundación Libélula*, edicións Xerais, Narrativa, Vigo, 2011.

A C T U A L I D A D E

CARTAS DE REPUBLICANOS GALEGOS CONDENADOS A MORTE (1936-1948)* de Xesús Alonso Montero

Na nosa literatura non adoita suceder que chegue á segunda edición un libro de ensaio, mais produciuse co volume *Cartas de republicanos galegos condenados a morte (1936-1948)* da autoría do profesor Xesús Alonso Montero. Non hai aínda estudos que fagan unha análise da recepción para entendermos o suceso dunha publicación, desta volta se callar terá a ver coa temática, pois nos últimos anos sobrancearon moitos libros referidos á Memoria Histórica (ou á Memoria Republicana como gusta de dicir sempre Alonso Montero para quen o primeiro termo ten moito de inapropiado e así o reitera máis unha vez nas páxinas da súa introdución). Ou talvez haxa algo de culpa do éxito nos premios xa que o volume, publicado por Xerais na súa colección "Crónica", recibiu en 2009 o "Premio Ánxel Casal ao Libro de Non Ficción" da Asociación Galega de Editores (AGE) e en 2010 o "Premio de Ensaio" da Asociación de Escritores/as en Lingua Galega (AELG). *Stricto sensu* a obra non é un ensaio senón un epistolario anotado, e *stricto sensu* tampouco todos os documentos son cartas mais son textos escritos cara a uns destinatarios, de maneira persoal ou xeral.

Deste xeito, a 1ª edición xunta 120 textos (41 inéditos até o momento) que foron escritos por

57 persoas diferentes, condenadas a morte polas autoridades franquistas, e datados nos días ou incluso nas horas previas ao seu fusilamento, malia que nalgún caso o acusado non chegaría a ser executado ao chegarlle pouco antes a conmutación da pena capital. Na 2ª edición xúntanse 6 novas cartas (4 inéditas e 2 publicadas na mesma altura que saía este volume) escritas por outros 5 fusilados. Alén das cartas propiamente ditas, hai 9 testamentos ou derradeiras vontades (de Enrique Heraclio Botana, Xohán Xesús González, Agustín Pérez Rodríguez, Darío Álvarez Limeses, Rafael de Vega Barrera, dous de Manuel González Fresco, Cándido Sánchez Rodríguez e Eladio Rodríguez) e outra serie de textos con carácter testamentario como as 8 notas escritas ao pé ou ao reverso dunha fotografía ou dun retrato (velaí dous de Antonio Mojón Vázquez e cadanseu de Darío Álvarez Limeses, Modesto Pasín Noya, Manuel Fernández Sendón, Manuel Estévez Gómez, cuxo retrato no cárcere de Tui é a portada do libro, Manuel del Río Pampín e Andrés Nogareda). Alén diso tamén se compilan o texto dunha lápida deseñada por Alexandre Bóveda; dous testemuños orais "fiables" de palabras pronunciadas no fusilamento (por Enrique Heraclio

Botana e Víctor Fraiz Villanueva); dúas cartas aos denunciante, que son tremendas na súa redacción (de Arturo Briones Varela ao secretario do Concello de Frades e a outro veciño polos seus testemuños inculpatórios); outra inculpatoria ao crego confesor; unha con recoñecemento ao avogado defensor Manuel Casás Fernández, que había ser presidente da RAG; un diario; uns recordos da última hora; as impresións dun condenado a morte; a dedicatoria dun libro; unha acta de acusación ou un texto dramático na súa intensidade que foi escrito por César Rozas Bermúdez antes de se suicidar perante o acoso dos franquistas.

Ás veces o editor adxunta un texto complementario, útil para entendermos ou situarmos mellor a carta do condenado. Os documentos ofrécense por orde cronolóxica, precedidos dunha microficha que sinala lugar e data de nacemento do asinante; lugar e data da súa execución; profesión ou actividade laboral; partido político ou ideas políticas do fusilado. Os autores das cartas son todos homes, agás unha epístola de Josefa García Segret dirixida ao doutor Darío Álvarez Blázquez. Ambos os dous protagonizaron unha historia ben curiosa e digna de lembrar. Esta muller, condenada a morte en Tui,

simulou estar preñada e coa axuda do doutor conseguiu a conmutación da pena, despois para que non se descubriese o engano e non culpasen ao doutor aínda argallou un aborto, xuntando panos e a súa menstruación e a doutra compañeira presa, sendo novamente o doutor Álvarez Blázquez quen certificou a morte do feto.

No tocante aos destinatarios a inmensa maioría son persoas do ámbito familiar, pois case medio cento van dirixidas á muller e aos fillos (Ramón Fernández Rico aos nove que tiña) ou a ambos a un tempo, seguidos dos pais en conxunto, da nai, dos irmáns ou as irmás, mais tamén de tías e tíos, curmáns e incluso os sogros, ou a de José Domínguez González á súa noiva Angelina Estévez. Malia seren moitas as que testemuñan o afecto, salientan as confesións de amor desta última e da primeira do volume, que dirixe o gobernador civil coruñés Francisco Pérez Carballo á súa muller Juana Capdevielle, que estaba preñada e cuxo corpo apareceu días despois nunha gabia de Rábade, asasinada pola Garda Civil, e cuxa traxectoria vén de ser novelada recentemente por Vicente Piñeiro González en *Asasinos, asasinos, asasinos!* (Toxosoutos). É evidente que todas estas cartas son as que achegan maior dose de

emotividade e mesmo en varios casos ofrecen detalles precisos sobre como debe ser o soterramento, case sempre para desbotaren calquera cerimonia católica e para se afianzaren no seu ateísmo ou laicismo.

Tamén sobrancean aquelas outras que van dirixidas a amigos íntimos e aos compañeiros ou camaradas na loita política. No primeiro grupo é de salientar a que dirixe o deputado republicano corcubiónés Pepe Miñones ao seu amigo Argimiro Guillén, de Cee, para que interceda na súa exculpación e na que aparecen os nomes dos seus inimigos políticos da burguesía ceense. No segundo grupo, que Alonso Montero sinala que están escritas para a Historia dunha maneira consciente, están a que Tomás López de la Torre dirixe a tres camaradas socialistas (Beade, Quintanilla e Santamaría); do galeguista Víctor Casas Rey a Manuel Gómez Román, secretario xeral do Partido Galeguista; de Ramón Fernández Rico aos seus "correligionarios" da Unión Republicana; de Francisco Barreiro Barciela e outros ao Comité Central do PCE; de Segundo Vilaboy Fernández aos camaradas do Partido Comunista e de José Gómez Gayoso a un camarada cubano e de Antonio Seoane Sánchez e José Gómez Gayoso aos camaradas guerrilleiros da denominada "IV Agrupación

Pasionaria". Tanto a do galeguista Víctor Casas, que chama a unha viraxe esquerdista do seu partido, coma as dos militantes comunistas inclúen moitos parágrafos que inciden na reorganización da loita política contra o franquismo e as segundas falan moito do Partido (con maiúscula, que non é outro que o PCE). A importancia dos comunistas é obvia, pois a partir de 1942 todos os autores das cartas son militantes do Partido, agás unha que escribe José

A C T U A L I D A D E

Antonio Fernández Vega, primeiro socialista e logo de Izquierda Republicana, que era gobernador civil de Málaga. Non era galego, senón asturiano, mais foi médico en Pontearreas durante moitos anos, de aí a súa inclusión neste volume.

Hai aínda outras dúas consideracións importantes sobre estes documentos. A primeira cuestión é o idioma, sexa cal sexa o nivel literario todos están escritos en castelán, mesmo as cartas dos galeguistas, agás todas tres que escribe Bóveda e unha das que escribe Víctor Casas, dirixida a Manuel Gómez Román, secretario xeral do Partido Galeguista, mentres que as familiares tamén as escribe en castelán. De todas as demais o profesor Alonso Montero explica na introdución a razón desta escolla lingüística e salienta os numerosos galeguismos que aparecen no castelán, nomeadamente no máis vulgar das persoas menos alfabetizadas. E a segunda cuestión ten a ver coa relixión, que enfrenta aos que profesan a fe católica e mesmo perdoan aos seus verdugos e aqueloutros que reafirman o seu ateísmo militante mesmo ás portas da morte e reaxen iradamente contra os cregos que os visitan nas últimas horas mentres están "en capela".

Compiladas durante décadas de investigación polo profesor Xesús Alonso Montero e dedicadas ao Castelao "que, nun ano tráxico, o de 1937, debuxou o terror e a dignidade de Galicia en dous álbumes inmortais: *Galicia mártir* e *Atila en Galicia*", as 560 páxinas destas *Cartas de republicanos galegos condenados a morte (1936-1948)* representan un documento histórico de primeira orde e enchen un baleiro na nosa historiografía. De feito, o propio autor sinala a tradición europea de publicar estes epistolarios, con libros fundamentais na Francia que sufriu o nazismo ou na Italia que padeceu o fascismo. Alonso Montero fai especial fincapé na que denomina "admirable colectánea" *Lettere di condanati a morte della Resistenza europea* (1954, 1ª de.) volume prologado por Thomas Mann e editado por Einaudi.

A Memoria Republicana, como adoita dicir o profesor, está de noraboa con esta publicación que rende tributo á familia dun amplo espectro político conformado por anarquistas, comunistas, galeguistas, socialistas e republicanos de esquerda que foron condenados a morte por defenderen a legalidade democrática da II República, moitos deles convencidos da súa inocencia: "Eles, que nada fixeran

a partir do 20 de xullo de 1936 ou que se limitaran a defender incruentamente o goberno legal non comprenden por qué os condenan. Ignoraban, na súa boa fe, que os aliados acababan de imponer unha legalidade encamiñada a considerar delicto, ademais de certas accións, o pensamento... Só así podemos entender o asombro ou desconcerto dos autores dalgunhas das presentes cartas".

E concordamos co editor na súa reivindicación de que algúns destes documentos figuren en exposición pública nalgún museo, como sucede noutros países de Europa, para aprendermos que a historia da pena de morte, da represión e da tortura (descrita dolorosamente nalgúnhas destas cartas) nunca debería repetirse. Nunca máis.

*Xesús Alonso Montero.Vigo: Xerais, col. Crónica . 2009 (1ª ed.), 2010 (2ª ed. corrixida e aumentada) / 560 páxinas.

ESPAZOS DO POEMA de Xosé Mª Álvarez Cáccamo

Libros como o que agora comentamos merecerían unha maior atención crítica por parte da nosa *intelligensia*, se que algo disto existe no noso país. Refírome obviamente á intelixencia literaria que debería guiar os camiños da nosa escrita e separar o gran de millo da palla volátil, o miolo da codia, o centro da periferia. E aínda que todo intento de aproximarse ao fenómeno poético poda ser cualificado diso, de aproximación ao difícil cerne da escrita, non podemos por iso abstermonos de o tentar cos métodos de que dispomos (escasos ou múltiples), mais sempre coa paixón por, polo menos, coñecermos algo máis esa estraña tarefa chamada literatura e, máis concretamente, poesía.

Vén esta breve reflexión inicial a conto por conta dunha obra ambiciosa nos nosos lares: *Espazos do poema, poética, lectura crítica e análise textual*, de Xosé Mª Álvarez Cáccamo¹. Trátase dunha obra rigorosamente exenta de imprecisión. Primeiro, porque aborda o fenómeno poético na súa quintaesencia esencial, por exemplo, no primeiro ensaio breve, *As palabras do poeta*, onde se nos anuncia o propósito de coñecer iso que os antigos denominaron **inspiración**, os primeiros vocábulos que abren a cancela á misteriosa sucesión

doutras palabras que acaben configurando o poema, o lugar das palabras necesarias.

A segunda indagación, intitulada *Poesía como diálogo*, explora os meandros polos que decorre o filón poético. En acertada afirmación do autor: "O diálogo do poeta comeza moito antes que a súa resolución en discurso". Despois de trasladado ao papel, de completada a tarefa, fica claro que, moitas veces, a persoa receptora é inmune ás palabras do poeta, estranxeiro dos seus significados. De aí que o seguinte apuntamento, *Poesía e concepción do mundo*, leve por subtítulo: *o acto poético como xestión interrogante*. Porque o artista, cando escribe, viaxa ao fondo dun abismo interrogativo onde pretende a iluminación do territorio escuro da súa alma a través da palabra iluminadora. Seguindo a esteira de Jose Ángel Valente e Octavio Paz, mais sempre desde unha perspectiva completamente persoal, o noso autor emprende ese camiño indagatorio na primeira sección do libro: *Poéticas*, acaso o máis profundo e filosófico dos percursos da presente obra.

Dentro del, tamén, achamos *Poesía e información*, onde o noso artista arremete con paixón, argumentativamente, contra a globalización empobrecedora, contra o pensamento único,

contra o pensamento feble. Fronte a estas tres tendencias banalizadoras, na seguinte reflexión, *A favor do pathos*, propúgnase unha maior temperatura poética dos textos e un maior compromiso coa propia expresión poética.

Moi fermosa resulta a indagación exposta n'*O universo no observatorio dos poetas*. O literato enfróntase ás espectrais vicisitudes do mundo cunha arma igualmente espectral: a linguaxe. Os vocábulos emanan da boca como esferas celestes conformando unha constelación de significados diverxentes, múltiples, infinitos. Nese espazo plural aniña toda poesía, que procura, sempre, unha universalidade do xesto. Aínda que incorra en desvíos propositados do seu camiño, mesmo a transgresión forma parte dese impulso edificante. Finalmente, atopamos *As medidas do verso libre*, título aparentemente contradictorio, mais que tamén aborda ese afán edificante que acabamos de ver, pois, contra Wittgenstein, que non sabemos claramente se pretendeu construír unha morada para o ser ou simplemente declarou a imposibilidade de a edificar, o poeta verdadeiro anhela a construción do seu verdadeiro fogar co alicerce da palabra.

Na segunda parte do presente tomo, *Panoramas*, achamos unha maior aproximación ao obxecto do estudo que aquí se expón. Se nun primeiro momento a ollada pousaba sobre aspectos globais, do exercicio da poesía en xeral, nas seguintes partes da obra ese obxecto vaise estreitando para se centrar paulatinamente no devir histórico das chamadas xeracións poéticas, dos grupos de escritores, da secuencia dos vieiros estéticos emprendidos polos nosos creadores ao longo da nosa historia literaria. Así, en principio, podemos ler unha achega á xeración do 36, á xeración das vangardas, á dos oitenta (da cal el é un salientábel expoñente), ou ao diálogo interxeneracional que se produce na confluencia simultánea de varios grupos de literatos en activo.

Se nas dúas primeiras seccións o interese foi partindo da abstracción conceptual, pasando pola reflexión epistemolóxica, a terceira, *Lecturas*, pousa os pés na terra fértil do comentario pormenorizado da nosa produción poética máis sobranceira. Ningún dos nosos clásicos contemporáneos (Álvaro Cunqueiro, Celso Emilio Ferreiro, Xosé María Álvarez Blázquez, Luz Pozo Garza, Bernardino Graña, Antón Avilés de Taramancos, Xavier Rodríguez Baixeras, Miguel Anxo Fernán-Vello ou Gonzalo Navaza) escapan ao seu agudo exame. Trátase non só dunha pesquisa esclarecedora sobre os textos emblemáticos destes creadores, mais dunha reivindicación das súas figuras (nalgúns casos) preteridas pola crítica ou subvalorados segundo o criterio do investigador. A apaixonada análise vai demostrando que a historia da literatura non deixa de ser senón unha sucesión de estacións e de floracións e o crítico, o mero espectador que certifica e constata, desde o estupor da súa inocencia, un feito de por si tan extraordinario como consuetudinario.

A seguinte sección do volume, *Comentarios*, vai debullando ante os nosos ollos, máis polo miúdo, a verdadeira concreción das esferas maiores que antes tratou. Se con

anterioridade a poesía era contemplada desde a óptica do firmamento, desde unha totalidade globalizadora, agora o crítico emprende a humilde tarefa da procura particular, isto é, a de adentrarse no poema concreto. O enfrontamento directo co texto produce faíscas de sentido pleno que iluminan o ancho espazo da escuridade onde se insire. De Eduardo Blanco-Amor analiza *Poema en catro tempos*, de Fermín Bouza-Brey *Quinta-feira maior*, de Aquilino Iglesia Alvariño, *No cimo grave*, de Álvaro Cunqueiro, *Na outra banda e Herba aquí ou acolá*, de Celso Emilio Ferreiro, *Soldado*, de Luz Pozo Garza, *Souben amar*, de X. L. Méndez Ferrín *Podería chamar agora...*, de Xavier R. Baixeras *Fillo da sombra*, de Miguel Anxo Fernán-Vello *Avanza o deserto*.

En todos e cada un destes casos resplandece a agudeza do xuízo, o desexo de iluminación, e unha vehemente exhortación para seguirmos lendo, unha vez e outra, con venerada exaltación, os textos que van constituíndo o fogar da nosa alma, a eterna luminaria que só dura minutos.

NOTA

1. Álvarez Cáceamo, X.M^o: *Espazos do poema*, Espiral maior, ensaio, A Coruña, 2009, 417 páxs.

NON HAI NOITE TAN LONGA de Agustín Fernández Paz

Resultou inevitable se referir á novidade que podía supor ler a Agustín Fernández Paz no seo dunha colección destinada, a priori, para persoas adultas. Teño para min que esta mudanza non teña moita importancia, cando menos para quen escribe estas liñas pois, por un día e correndo o risco de que o acusen xustamente de subxectivo, confeso pertencer a esa seita invisible mais probablemente inxente, das e dos seguidores incondicionais do que o escritor chairego nos vén ofrecendo ao longo de toda a súa traxectoria. Incondicional, nunha parte substantiva, porque sempre valorei as propostas que saíron do seu obradoiro particular, dito isto no sentido máis etimolóxico do termo, sexan estas “de fronteira” ou non, sen matinar se foron ideadas para lectoras e lectores dunha ou doutra idade pois, en gran medida e isto sábeo todo o mundo, nin Stevenson, Melville, Verne, Defoe, Mary Shelley, Conan Doyle ou London tampouco o fixeron e aí están, para todas

aquelas persoas que queiran acceder ao seus libros.

Dese xeito entendo tantas pezas do autor e, abofé, tamén esta proposta de arrecendo shakesperiano na que coido hai un peso substancial, loxicamente sometido á ficción, do propio autor. Nela combínanse con mestría os recursos da novela negra máis canónica cun asunto dramático de raigame clásica. Fernández Paz constrúe un friso neste *Non hai noite tan longa** dunha maneira poderosamente atractiva, dosificando acadamente a intriga e, ao tempo, permitindo actualizar e ollar desde a distancia parte dos cambios que se operaron en Galicia nos últimos tempos, mais tamén aqueles acontecementos, non tan afastados, derivados dun contexto social no que a impiedade, a miseria moral e a inxustiza máis flagrante provocaba esgazaduras para sempre.

Non hai noite tan longa, así pois, sen deixar de lado os lugares

polos que transita a súa produción narrativa e aos que nos ten afeitos a quen o lemos –o pasado simbolizado en obxectos que arrastran as evocacións, a axilidade narrativa, a ollada cinematográfica, a limpeza expresiva, a verosimilitude, a bibliofilia e cinefilia, entre moitos outros-, quere converterse nunha epifanía contra unha desmemoria singular que se proxecta colectivamente e faino articulando un discurso literario a través das vivencias dun personaxe mortificado pola sensación de culpa que fuxiu de si mesmo e que retorna no 2002 ás súas raíces para que, trinta anos despois, lle chegue un novo de tempo de purificación, case me atrevería a denominalo de redención propiciando así o enfrontamento con todos os seus fantasmas persoais, que son, tamén, os fantasmas colectivos.

Hai algún tempo que o autor chairego comezou a recibir recoñecementos de colectivos institucionais e literarios que, sen dúbida ningunha, ben merecía. Como lectoras e lectores o mellor recoñecemento que podemos tributarlle é ler este libro, porque non defrauda e nos ofrece o autor no mellor dos seus momentos.

*Agustín Fdez. Paz. *Non hai noite tan longa*. Ed. Xerais. narrativa. Vigo. 2011

Ramón Nicolás

A C T U A L I D A D E

I.S.S.N.: 1139-4854

TODO É SILENCIO de Manuel Rivas*

Manuel Rivas publica sempre as súas novelas cunha seria desvantaxe: as expectativas que crea son altas, involuntarias en certos casos, provocadas na meirande parte, porque raras veces decepciona. Parte dunha posición moi condicionada, sempre por riba do agardable. Lectoras e lectores adoitan vulgar de forma máis esixente as súas novas propostas; con outros, máis novos, menos prometedores, a benevolencia evita censuras graves. Con Rivas, a lectura comeza con sospeitas, parangóns e permanente receo. Tamén é certo que, a cambio, os seus devotos perdoan os pequenos desfondamentos, os seus clichés demasiado familiares. Pero hai que recoñecerlle o desafío que supón sempre a súa saída á palestra cada certo tempo, cun bo grupo de lectoras e lectores, nada inxenuos, que coñecen as súas zunas e o seu modo de narrar singular. Tras construír con *Os libros arden mal* unha das mellores novelas da literatura galega por ambición narrativa e poderío poético, cunha nova novela corría o indiscutible risco de non estar á inigualable altura.

Todo é silencio, a nova novela de título rosaliano, non defrauda esa determinación previa. Atópanse os signos inequívocos da narrativa de Rivas: a presenza simbólica e poderosa dos mapas,

da escola ou da figura do mestre ilustrado, de xínea republicana (neste caso co engadido tamén ilustrado dos indianos que construíron escolas por toda a xeografía galega); a zooloxía ou a botánica como fonte inesgotable de metáforas; os equívocos lingüísticos, esas desviacións involuntariamente prodixiosas do idioma, que Rivas adoita elevar a categoría de sentenza; as patoloxías parapsiquiátricas como punto de partida para o fluxo estrañado da conciencia –a epilepsia dun dos protagonistas, as ausencias, a adicción, ou a tendencia melancólica que conduce á desesperación ou á propia aniquilación); a onomástica ou os modismos como arranque enxeñoso de brincadeira; a épica que remata por ser grotesca por contraste entre a tensa gravidade do momento e o ridículo do escenario, coma na anécdota do bufo avisador; o lirismo marino de peixes e escuma ou barcos ou estelas na baía, na descrición da praia, esoutro mapa ou bosquejo mental que quen le semella construír por forza; a retranca amablemente irreverente, inocua pero chusca, que impregna boa parte dos diálogos; a anatomía humana mínima (unhas dedas, unhas unllas, o cabelo deses cancerbeiros do cemiterio) como contrapunto íntimo da épica do propio relato.

Todo este conxunto, que admitimos como propio de Rivas, complementácese coa rica lingua de Rivas, o léxico preciso, as frases breves con ritmo de versos, os parágrafos en círculo e recorrentes: todo en pleno estado de forma. A excelencia do libro procede dese aspecto, como ocorre case sempre cos seus textos, sexan novelas, contos, crónicas ou curtos artigos xornalísticos. Engade a este estilo claros patróns dramáticos, sen

dúbida, cinematográficos. A narración é máis ben unha sucesiva suma de escenificacións calculadas: con parágrafos curtos que funcionan como acotacións, con descrições precisas do lugar que ocupan os personaxes no espazo, convertido por vontade teatral, nun escenario, como sucede co bar –ese mundo coral de teatralidade irresistible– ou coa escola abandonada, coa comisaría, co cuarto, lugares limitados polas catro paredes da representación dramática. Manuel Rivas afirma, escribo de memoria, que el escribe con/por golpes de mar. En efecto, a composición da novela en corenta e cinco cadros, ao tempo divididos ás veces por pequenas escenas coa incorporación dun branco na páxina que ben pode representar un silencio, parece obedecer a unha escritura de pequenos e reducidos impulsos, de ritmo pautado, que ordenan o conxunto con precisión case matemática, todos eles semellantes ás brazadas dos remos, esa comparación que tanto gusta a Rivas de remar de cara á costa para ver o que imos deixando atrás.

A historia que conta Rivas en *Todo é silencio* constitúe unha especie de epítome do mundo do narcotráfico nunha vila calquera das rías galegas. Para iso elixe unha poboación inventada,

A C T U A L I D A D E

Brétema, construída por acumulación e ao tempo por síntese de todas, con eses elementos naturais (praia, peirao, duna, rochas, cons, vaos) que outorgan validez universal e identificatoria á paisaxe. O tempo –inconcreto mesmo na precisión de estacións ou de anos pero descifrábel nos costumes, nas cancións ou nos modelos automobilísticos– vai desde os anos 70 do contrabando do tabaco (explicado de forma algo apresurada, se cadra por dalo por sabido, como derivación do estraperlo ou do comercio do wolfram) aos anos 80 ou 90 do comercio internacional da droga, coa presenza dos cárteles e da violencia cruenta. O ambiente descrito, o pano de fondo e mesmo a fasquía de boa parte dos personaxes respontan a materiais fascinantes que se poden atopar na boca de tantas persoas que viviron aquel tempo nas vilas da costa galega. Mesmo con aquel perfil entre lendario e algo heroico, que debía máis ao pulo do narrado *que propiamente á verdade* (de existir tal cousa) dos feitos. Algúns diálogos, algo tópicos (“*Que diálogo! Mágoa de telenovela*”, p. 123), deben interpretarse á luz dun ambiente construído sobre a admiración dos telefilmes ou das películas de gángsteres ou de vaqueiros, esa mitoloxía do narcotraficante que Roberto Saviano amosou de forma

espléndida na súa poderosa *Gomorra*.

O que fai singular esta novela de Rivas é precisamente o que escapa a esa especie de operación de acrisolamento do narcotráfico: a colocación dos focos narrativos en tres protagonistas novos, un triángulo que nas primeiras escenas recorda o modelo triangular de *Dous homes e un destino* ou de *Jules et Jim*, que son os que dan coherencia e xustificación a todo o relato. Os primeiros cadros, presentados a modo de xogos adolescentes, posúen unha forza especial e advirten á persoa lectora, afeita ás voces narrativas do autor coruñés, de que todos eses momentos han cobrar valor fundamental a medida que se van sumando as peripecias do relato. Fins Malpica, Leda Hortas e Víctor Rumbo forman a columna vertebral da novela e das súas propias historias van partindo ramificadas, ás veces complementarias, as dos demais. Nos paratextos desta novela insístese na importancia doutro protagonista: o Mariscal, que aparece citado desde a primeira frase. Este personaxe, o capo máximo, agocha unha historia digna de ser contada máis polo miúdo; o relato, porén, prefire o resumo algo condensado de certos tópicos. Con todo, ofrece particular interese, porque, de

todos, é o único que posúe algunha formación intelectual, o que lle permite a Rivas xogar –coa axuda dun narrador ás veces demasiado identificable co que a lectora ou lector habitual entende como propio de Rivas: quen conta o cadro XI?– coa súa innegable facilidade, en ocasións excesiva, para as ocorrencias de corte lingüístico. Non resulta para min, malia o intento de enriquecelo con matices contraditorios (a entrevista coa xornalista procura ese ángulo, sen conquerilo, ao meu xuízo, de forma plena), o verdadeiro protagonista do libro. Eu entendo máis sobranceiras a introspección ausente de Fins, a ambigua e silenciosa presenza dunha Leda contemplada desde lonxe ou a revoltosa e desacougante figura de Brinco, un dos personaxes se cadra máis atractivos da historia, a pesar da súa aparente vida salvaxe chea de tópicos anécdotas máis ou menos agardables. Sobre o peso destes tres personaxes, Rivas constrúe a intimidade dun tempo definido *deste país: a cotidianeidade das vilas mariñeiras de Galicia, co contrabando e co narcotráfico petando ás portas do paraíso*.

*Manuel Rivas, *Todo é silencio*, Vigo, Xerais, 2010

A C T U A L I D A D E

MARÍA XOSÉ QUEIZÁN: DA CADEIRA DE PROSCRITA Á DE HOMENAXEADA

Malia que “a súa dimensión cultural e sociopolítica como pioneira do feminismo racionalista na nosa terra, a súa ampla produción literaria en todos os xéneros, ensaio, novela, poesía, drama, xornalismo, o seu galeguismo universalista afastado de esencialismos, a súa laicidade, configuran –en termos de Alfonso Becerra– unha personalidade poliédrica cuxo estudo soborda o espazo de calquera homenaxe”, os profesores da Universidade de Vigo Manuel Forcadela e Camiño Noia veñen de culminar tal empresa, a de homenaxear a María Xosé Queizán, tarefa pendente ante a evidencia dunha longa e rica traxectoria literaria. Os editores exprésano como unha débeda intelectual: “sentimos que non podiamos ser alleos a todo o traballo feito pola Queizán”.

A travesía fraguou baixo as velas de Edicións Xerais, nun veleiro bautizado como *Cara a unha poética feminista. Homenaxe a María Xosé Queizán*. O barco tiña programado chegar a porto hai dous anos, coincidindo co setenta aniversario da escritora viguesa, mais as mostras de recoñecemento non chegan a destempo.

Neste ensaio polifónico, un conxunto de voces autorizadas por longas traxectorias académicas e profesionais dialogan coa obra de María Xosé Queizán nun tento de

desestabilizar a súa autoproclamada “cadeira de proscrita”. O ensaio coral vén a cubrir un oco de recoñecemento a unha autora prolífica e pioneira outrora silenciada pola crítica literaria galega.

O recoñecemento é precisamente a vía de loita que María Xosé Queizán escritora escolleu na súa militancia feminista. Consciente de que “as escritoras poden acabar coas estruturas imaxinarias de dominadas e elaborar novos universos simbólicos xeradores de identidade”, Queizán no seu labor poético e narrativo loitou pola igualdade a través da creación de universos literarios que lles dan voz a mulleres diversas. O labor da escrita consciente levou a esta escritora viguesa a acelerar a “creación dun espazo propio para a escrita das mulleres en Galiza” –en termos de Carme Adán e Mercedes Oliveira, mérito aínda non suficientemente recoñecido. Porque, como ben sabe María

Xosé Agra, “as mulleres de carne e óso, no canto de vinganza, de tomar a xustiza pola man, loitan pola xustiza social e política, loitan pola igualdade”. A reivindicación dun espazo para as voces das mulleres é unha constante na traxectoria de María Xosé Queizán que toma diversas formas en función do contexto: a visibilización de sinaturas feministas; a tradución de textos con perspectiva de xénero doutras linguas e todo iso dende o propio labor como escritora de diferentes xéneros discursivos, dende a dirección da revista de pensamento feminista da FIGA, *A Festa da Palabra (Silenciada)*, dende 1983, dende a dirección da colección “As Literatas”, de Xerais, dende 1999; etc...

Cara a unha poética feminista mostra a evolución literaria e discursiva de María Xosé Queizán dende a publicación da súa primeira novela no 1965, *A orella no buraco* –primeira mostra galega da nova narrativa, da cal neste volume María Teresa Bermúdez fai unha interesante análise da súa censura– ata a publicación do seu penúltimo ensaio, *Antinatura* (2008). Trátase dun texto que vén a facer as funcións de crítica bibliográfica e discursiva con matices biográficos. Xa que ademais da vintena de artigos asinados por un conxunto de sinaturas moi diversas –analítica,

académica e ideoloxicamente— o libro inclúe varias entrevistas realizadas á María Xosé Queizán e unha biografía asinada por Vanessa Cerqueira Ogando, a máis de varias contribucións de homenaxe e agradecemento menos teóricas, a modo de testemuñas. Ademais do material textual, o volume está enriquecido por unha escolma de fotografías persoais que retratan a homenaxeada en diferentes etapas da súa vida, o que lle dá un valor engadido ao libro, e acentúa o ton biográfico da obra.

O compromiso é un dos trazos que mellor define a María Xosé Queizán. A autora concibe a escrita e a súa difusión como actos de rebeldía. A creación literaria como acto de transformación é a ferramenta que xunto co coñecemento contribuirá a rachar as cadeas da opresión que deosta Queizán. Carme Adán e Mercedes Oliveira describen a perspectiva feminista racionalista de María Xosé Queizán como segue: “O feminismo sexa (é) tamén un xeito de ensanchar o ámbito do coñecemento en tanto que axuda á eliminación de prexuízos e estereotipos”.

A Queizán escritora inclúe como motivo temático da maioría das súas novelas e poemarios o pano de fondo do patriarcado e a división de espazos entre público e privado, coa forza transformadora da

desestabilización, da transposición de espazos. Queizán xoga na creación das súas personaxes con motivos como a maternidade, a sexualidade e o erotismo rompendo as regras patriarcais heterosexuais. A non asunción acrítica da asignación correlativa dos diferentes xéneros, masculino e feminino, aos espazos, público e privado respectivamente, é un dos motivos macrotemáticos presentes na súa obra, e recorrentes no diálogo intertextual coas autoras e autores dos artigos desta Homenaxe.

O feminismo, como se reflicte no título, é o fío condutor —así como na súa obra— da maioría dos artigos. Carme Adán e Mercedes Oliveira analizan o obxecto da escrita de Queizán de desnaturalizar as mulleres e erguelas ao eido do logos, como suxeitas de razón. O tema da maternidade e, concretamente, a crítica da mistificación da maternidade é unha das tópicos que a autora viguesa trata en *Anti natura* dun modo teórico, aínda que tamén aparece a nivel literario en varios dos seus títulos. Directamente relacionada está a temática da sexualidade. Adán e Oliveira profundan na obra narrativa e discursiva de Queizán, en como a escritora desmonta a sexualidade heterosexual hexemónica nos seus escritos. O obxecto é a transformación da

realidade opresiva para a diversidade de mulleres mediante a desidentificación da sexualidade con coito e xenitalidade, coa heterosexualidade, a súa desasociación a unha idade concreta (a mocidade), a desactivación da violencia estrutural contra as mulleres, a loita contra a prostitución —que María Xosé emprende de maneira ardua, e que Camiño Noia debulla dende a súa óptica neste volume—, porque para Queizán “o sexo é o punto forte do patriarcado e é o espazo de poder masculino máis destacado”.

A separación dos espazos público e privado trae consigo a caracterización dos mesmos de maneira dicotómica como os eidos da razón e do sentimento.

Queizán, malia definirse como pensadora racionalista, “concede valor e importancia ás emocións e aos sentimentos pois, como ben di, emocional e racional non se opoñen”, explica María Xosé Agra

en diálogo coa obra queizaniana. A catedrática de Filosofía moral, pensadora feminista de referencia no país, define á homenaxeada como: "racionalista, materialista, epicúrea, contra o predominio do idealismo e dos mitos, adoita unha xenealoxía impugnadora e aposta por un feminismo optimista". Agra coincide con Adán e Oliveira en destacar a perseveranza no proceso de humanización, na postura radical de antinaturalismo de María Xosé Queizán que escribe como unha forma de resistencia cultural, de resistencia ao patriarcado. Paire o pensamento e a liberdade como único xeito de humanizar as mulleres, de desidealizalas. María Xosé Agra focaliza a súa atención na obra dramática da viguesa, analizando *Antígona, a forza do sangue* (1989) como "unha reclamación de liberdade, da igualdade e da xustiza". Helena González tamén se centra no aspecto filosófico, exemplificado na análise feminista de *Antígona*.

As personaxes das obras de Queizán son mulleres desvinculadas da natureza, "proclámase a muller como ser social, histórico, con capacidade de influír culturalmente no mundo", en expresión de Mónica Bar Cendón. Queizán escribe sobre mulleres diversas, mergullándose na sensualidade e a sexualidade dunha maneira pioneira. Mónica Bar analiza o que ela dá en chamar a "deliberada apoloxía da beleza do amor lesbiano" presente nas novelas de Queizán, dende *Amantía* (1984) ata *Despertar das amantes* (1993). As diferentes formas de sexualidade agroman nos títulos da viguesa como un desafío ao lectorado. *A Semellanza* (1988) é unha boa mostra desa liberdade de experimentación sexual con perspectiva de xénero.

Ademais do compromiso feminista, é unha constante na vida e obra de María Xosé Queizán o amor pola nación e a lingua propias. Varias contribucións –como a de John Thompson– destacan este aspecto na obra polifónica que nos convoca, mais é a achega de Olga Castro a que máis profunda na relación das dúas pólas deste compromiso. A experta en tradución aclara dende o comezo dun magnífico artigo a orde da parella de convicións. "Que o dobre compromiso de Queizán se conciba como

feminismo nacionalista (e non á inversa como nacionalismo feminista) non é casual, senón que responde á súa comprensión dos feminismos como perspectiva transversal desde a que ollar o mundo, e por extensión, tamén a nación". Castro desentraña o transfondo patriarcal do nacionalismo para bosquexar a liña nacionalista que Queizán compatibiliza co seu feminismo racionalista. A evolución do pensamento feminista da nosa autora está reflectido en varios dos artigos. Así como nunha das entrevistas. En palabras da propia autora: "fun madurando e o meu feminismo fíxose máis racionalista, ilustrado e radical, conforme a terminoloxía americana". Queizán define o feminismo como: "teoría e praxe para acabar co sistema patriarcal, base do pensamento dicotómico, da inxustiza e da opresión". A maioría de expertas e expertos que asinan os artigos da homenaxe coinciden en definir a autora viguesa como "muller de

A C T U A L I D A D E

grande actividade." Boa mostra é a prolífica obra narrativa, poética, dramática e ensaística, ademais da presa de artigos de opinión que escribe para varias publicacións no convencemento de chegar a máis xente e de dar saída ao seu pensamento de xeito sintético, un trazo que a caracteriza.

Vanessa Cerqueira, estudosa da obra de Queizán, tamén pivota a súa contribución a esta homenaxe na dobre identidade da escritora. Cerqueira define este trazo como "o eixo fundamental que dá unidade ao seu labor ensaístico e creativo." Queizán ve as mesmas causas na opresión feminina e lingüística, polo que contempla as mesmas ferramentas como solución á situación: o desmontar das dicotomías excluíntes que sitúan nun polo o xénero e a lingua marcados e dependentes, fronte aos de status: "na nosa terra o status de poder é castelán e masculino", denuncia María Xosé Queizán. Na liña da filósofa española Celia Amorós, a homenaxeada denuncia a heterodesignación das mulleres que as fai dependentes a nivel social, e proclama a independencia mediante a sinatura de pactos, e o mutuo recoñecemento.

A obra poética, unha das caras do poliedro queizaniano, é analizada no volume por Manuel

Forcadela, quen destaca o serodio da vocación da autora, así como o seu carácter de pioneira en varios aspectos –nomeadamente no da sexualidade lesbiana-, e que rompe coas cadeas patriarcais na liña do seu compromiso feminista común a toda a súa produción; é dicir "cunha primacía da ética sobre a estética". A estudosa da poética feminina galega, Susana Reisz aproxímase á poesía de Queizán para describir os seus procedementos mimético-irónicos, unha poesía que desmonta e reconstrúe a linguaxe poética, unha poesía que se confunde con outros xéneros. Precisamente un dos trazos da escrita de María Xosé Queizán é "a tendencia a narrativizar a poesía, a poetizar a narrativa, a contaminar o ensaio coa lírica, o drama e a autobiografía e, en xeral, a cruzar as fronteiras dos xéneros e a instalarse "ilegalmente" nas zonas marxinais", en acertada expresión de Reisz.

Outros aspectos da obra e pensamento da viguesa tamén dan lugar a diálogo. É o caso da súa traxectoria na revista *A Festa da Palabra*, debullada por Marga Rodríguez Marcuño, a conexión co feminismo –en aproximación de Mercedes Expósito e Marta Villa López-, a análise da súa última novela, *Ten o seu punto a fresca Rosa*, asinada por Anxos García, así como un feixe de testemuñas e homenaxes propiamente ditas, da pluma de Alfonso Becerra, Beatriz García, Carmen Panero, co orixinal *decálogo de gratitude a María Xosé Queizán* e Yashmina Shawki.

Sen dúbida, unha lectura enriquecedora para as persoas estudosas da literatura galega, do movemento feminista en Galicia, do nacionalismo e a defensa da lingua, amantes da poesía, a narrativa e o teatro, en definitiva para todo o mundo; é un recoñecemento serodio imprescindible a unha autora cunha xustamente crecente cobertura mediática e crítica nos últimos tempos.

Por non volver a sentir o "Falar coma vós sen eco", senón con admiración e recoñecemento.

O DISFRACE MASCULINO COMO FONTE DE PODER

O EXEMPLO D'A EXPEDICIÓN DO PACÍFICO DE MARILAR ALEIXANDRE

Marilar Aleixandre é unha das autoras da literatura galega infantil e xuvenil máis coñecida dentro e fóra das nosas fronteiras, polo grande número de obras que leva publicadas, polas numerosas traducións das mesmas a outras linguas e polos numerosos premios e mencións¹ que axudaron a afianzar a súa posición no sistema. Sen dúbida, un dos alicerces en que se apoia a súa escrita –tanto a dirixida a un lectorado en formación como a un lectorado xa formado– é o rexeitamento dos estereotipos, especialmente dos clichés xenéricos. Isto lévaa a promover, dende as súas páxinas, a fusión dos mesmos, nunha mestura extrema que adoita provocar a súa destrución, a súa dinamitación.

A medida que o proxecto literario de Aleixandre se foi consolidando, a súa escrita centrouse –ás veces de maneira directa e en ocasións dun xeito máis sutil–, en fornecer de modelos xenéricos alternativos a nenas e mozas². Cómpre ter en conta que até hai pouco máis de dúas décadas, o papel das mulleres como protagonistas das ficcións infantoxuvenís galegas foi moi marxinal, xa que entre 1975 e

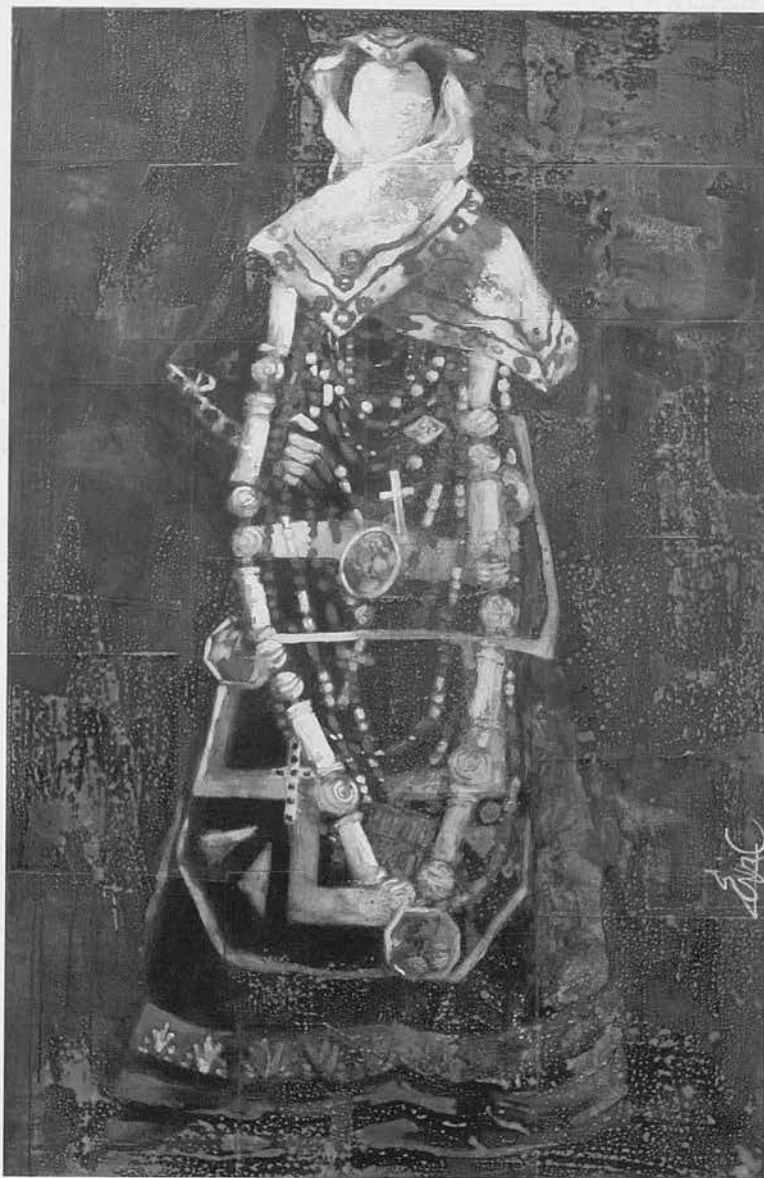
1985 estas só aparecían nun 26,53% das ficcións (Pena Presas 2009). Será a partir de 1985 cando unha serie de novelas, e moi especialmente *Pericles e a balea* (1984) de Xohana Torres e *O segredo da pedra figueira* (1985) de María Xosé Queizán –os dous primeiros textos feministas da LIX galega– amosen modelos de nenas e de mulleres novidosos. Estes serán consolidados, en anos vindeiros, por unha nómina de autoras e autores que acadaron premios dentro e fóra das nosas fronteiras e que apostaron por afastarse das imaxes femininas máis estereotipadas. Dentro desta corrente de renovación, cómpre situar a Aleixandre.

A novela que mellor especifica o seu posicionamento ante esta cuestión é *A expedición do Pacífico* (1994). Protagonizada por Emilia Goianes, unha rapaza de doce anos afeccionada á zooloxía, a ficción narra a aventura emprendida por esta cando se decide a embarcar como polisón na goleta Resolución. A tripulación da embarcación, da que forma parte o seu irmán Andrés, vai levar a cabo unha importante recolección de animais, minerais e plantas por diferentes lugares de América Latina no ano 1868. Emilia, sabedora da importancia desta misión científica, consciente da súa dobre marxinalización (por ser nova e por ser muller), decídese a

participar oficialmente na mesma vestida de home, adoptando o nome de Marcos Goianes. Compróbase xa a primeira trapela do disfrace de xénero: para acceder aos seus soños a única saída da protagonista é agochase baixo as roupas e converterse nun mozo.

A narración, amais de pertencer ao subxénero da novela histórica de aventuras, é tamén un texto feminista. Ao longo dela, a autora vai introducindo diferentes reivindicacións, especialmente a través da voz da propia Emilia: a necesidade de que as mulleres vaian á universidade, a pertinencia do voto feminino e a capacidade de ser unha mesma a que elixa o propio destino (sen necesidade de atender aos desexos do marido ou dos proxenitores), son quizais as que máis presenza teñen na novela. Non obstante, o elemento que obriga ao lectorado a reflexionar con máis profundidade é o cambio de xénero ao que se somete Emilia por vontade propia: sabedora de que non ten ningunha posibilidade de participar na aventura sendo ela mesma, decide ser el e converterse en Marcos cortando o pelo e vestindo como un rapaz. Isto suporalle, sobre todo, ter voz e axencia para actuar.

A propia Aleixandre (2009: 4) ten claro o conflito de identidade ao que se enfronta a protagonista: para ela, Emilia, máis que desexar

ser un mozo, arela poder facer todo o que fan os rapaces e os homes, envexa a súa liberdade de elección. Ademais, a creadora percibiu que, se pretendía que unha rapaza protagonizase unha narración que conta unha viaxe ao Pacífico, a única saída para que a novela non perdese verosemellanza era agochala baixo a aparencia masculina. Feito que, amais, lle sacaría rendemento, xa que lle permitiría xerar unha reflexión sobre as limitacións que cativas e mulleres tiñan –e nalgúns casos aínda teñen– nas súas vidas diarias.

A investigadora Victoria Flanagan (2008: 2) especifica que o fenómeno do travestismo é moito máis habitual na LIX do que se ten pensado e que existen tres prototipos do mesmo: o do neno/mozo que se “disfraz” de muller (normalmente para conseguir a hilaridade, ou o ton humorístico); o da nena/moza que se transforma nunha persoa do sexo contrario (a maior parte das veces para pór en evidencia que o xénero é un concepto cambiante, que non está vinculado directamente co corpo sexuado); e o chamado modelo tranxenérico³, cuxa aparición nos textos infantoxuvenís é moito máis infrecuente porque ofrece unha aproximación máis achegada ao modelo de travestismo adulto contemporáneo.

A C T U A L I D A D E

O personaxe de Emilia axústase perfectamente ao modelo de transformismo feminino, xa que representa unha moza que vive nunha sociedade patriarcal que limita os movementos de nenas e mulleres. De feito, a presión que exerce a colectividade máis tradicional fronte ás mulleres é representada na novela pola nai de Emilia, a encargada de transmitirle a "rota marcada polo destino" (Aleixandre, 1994: 93) á súa filla⁴: "Pero, Emilia, argumentaba a miña nai coa súa tranquila voz, as mulleres non andan por aí nas selvas. Cando teñas a idade de Andrés estarás casada, e ata pode que teñas un ou dos fillos..." (Aleixandre, 1994: 9). Á vez, a transformación da rapaza afástase do concepto de desviación que ten o mundo adulto sobre o travestismo, o que queda asegurado porque Emilia é Marcos unicamente durante un período de tempo moi concreto: o que dura a viaxe ao Pacífico.

A protagonista experimenta, ao longo da expedición, a procura do seu propio eu, o seu lugar no mundo, a súa madurez persoal e, en definitiva, o que supón mergullarse nas contradicións do que significa ser muller:

Aos poucos caín tamén na conta de que ao regresar a Nemancos non sería nunca máis unha nena, e que en vez de

brincar na horta co pequeno Manuel, esperábase de min que me comportase como unha señorita, que andase a modo, que non gabease ás árbores, que empregase máis tempo en bordar que en mirar polo microscopio, e que me preparase para ter noivo. Todo isto parecíame unha perspectiva pavorosa, aínda que nos últimos tempos estaba empezando a cambiar de opinión respecto ao noivo, sempre e cando fose un noivo especial, alguén que comprendese que eu prefería os compases aos dedais de prata (Aleixandre, 1994: 138).

Finalmente, Emilia demostra poder coa presión social, atopando a identidade que lle é propia (que non é outra que a de ser unha muller interesada na ciencia sen renunciar ás características clásicas asociadas á feminidade), en boa parte grazas ao emprego do transformismo. Mais tamén porque, para que se produza o encontro da protagonista co seu propio "eu", a autora coloca tres personaxes femininos que constitúen modelos alternativos a seguir pola moza. A primeira é Miss Beatrice, a institutriz inglesa que versa á nena sobre a Convención de Mulleres, que reclamaba o voto para as féminas na Norteamérica do S. XIX, e sobre unha feminista pioneira, Mary Wollstonecraft. A segunda é Elisabeth Agassiz⁵, cronista da

expedición naturalista na que participa Louis Agassiz, nomeado naturalista, e home seu. Emilia ten a oportunidade de comprobar como os seus compañeiros valoran á escritora non por ser a dona de, senón polo seu talento literario. E a última, e quizais a que máis impacta na protagonista, é Aurora Silva, unha arrichada brasileira da idade da nena a quen lle apaixona a botánica. Aurora, confundida tamén polo disface de xénero de Emilia, bícaa na boca, o que supón que esta berre o seu *verdadero* xénero. Lonxe de afastala dela, a rapaza comprende perfectamente a situación da súa amiga, exclamando: "¡Cando poderemos ir nas expedicións dos homes!" (Aleixandre, 1994: 164), o que apunta que coñece os límites que se lles impoñen na época ás mulleres; pero tamén, que é consciente da fonte de poder que supón adoptar o *disface masculino*.

Por todos estes motivos, *A expedición do Pacífico* é claramente unha novela xuvenil feminista, porque neste texto "*the character who uses introspection to overcome her oppression almost always overcomes at least part of what is oppressing her. Feminist children's novels, on the whole then, constitute a triumphal literature*" (Roberta Trites, 1997: 2-3). Significativo é que a superación do que oprime a Emilia, neste

A C T U A L I D A D E

caso o seu xénero, se converta en máis triunfal en tanto que é compartido/comprendido por outras mulleres que refugan o xustillo social que lles impón o patriarcado.

Así, a pesar da brevidade da mutación de xénero, a pesar de que Emilia se vise obrigada a combinar zooloxía coas ganas de conquistar a Diego, ser Marcos Goianes durante uns meses deixa pegada nela: "¿Era eu a moza que me devolvía a ollada desde o espello, vestida de branco, co pelo recollido nun moño, e zapatos de salón?" (Aleixandre, 1994: 166). A transformación semella só externa, mais vai máis alá: Emilia conseguíulles amosar a todos⁶, pero especialmente a ela mesma, que comportándose aparentemente como un home contaba con voz, con capacidade para decidir de seu e con estatus cultural. A trampa, o disface xenérico fica así ao descuberto. A ganancia/aprendizaxe da protagonista reside, xustamente, en decatarse de que existe un camiño –aínda que cativo– para ser muller sen renunciar aos seus soños. E ese camiño é, precisamente, ser consciente e facer evidente o papel que a sociedade reservaba naquel tempo a nenas e mulleres.

Unha novela coma esta, que pode ser considerada un clásico xuvenil das letras galegas en canto

ao tratamento de xénero, non só funciona a partir do personaxe principal. As ideoloxías que aparecen no ámbito do discurso, da historia e do significado –os tres grandes compoñentes da narración para levar a cabo unha análise ideolóxica (Stephens, 1992)– guían ao lectorado cara a mesma significación. Tanto os outros personaxes femininos que aparecen na novela, que tamén rompen as convencións xenéricas, como a orde dos acontecementos (transformismo; emprego da aparencia masculina para o cometido científico; procura de quen se é; consciencia de quen se é; final do transformismo) ou a narración en primeira persoa desprenden o alento feminista da ficción. Quizais porque, como apunta acertadamente Dolores Vilavedra (2007: 148), Aleixandre:

...podería representar a transición entre unha práctica militante ou comprometida da escrita de muller (o que poderíamos denominar unha literatura "de ideas"), característica das narradoras da súa xeración por moi serodidamente que chegasen ao xénero, e a das novas escritoras, que defenden unha praxe literaria non mediatizada por tese ningunha e que só pretenden ter como trazo común o absoluto protagonismo das mulleres nos seus mundos ficcionais.

A súa narrativa adoita combinar unha defensa clara da bagaxe feminista –como a que se amosa nesta novela–, a denuncia das inxustizas ás que se teñen que enfrontar as mulleres, e o emprego de personaxes femininos que, dende a adolescencia na súa maioría, se enfrontan a algún conflito ou a un proceso de maduración persoal.

Non obstante, o funcionamento ou non das ideas que se verten en todas as ficcións non depende de quen as escribe, nin tanto do que se escribe, senón sobre todo de quen as le. Marilar Aleixandre sábeo: "...para que as páxinas escritas se transformen en libro, para que a novela chegue a ser novela, é precisa a existencia dos outros, das outras, dos lectores" (66). O mesmo ocorre coas ideas, para que se transformen en realidade é preciso un lector que saiba, que se atreva a decodificar a información que se lle está a dar. A funcionalidade ou non das ideas feministas e do poder que ten o disface xenérico n'*A expedición do Pacífico* só funcionará se se topa unha lectora, un lector, cos ollos ben abertos, disposto a entrar, a crer, o mundo de Emilia. Un mundo que nos fala dunha nena, dunha moza ao final da novela, que non se resignou.

BIBLIOGRAFÍA

- Aleixandre, Marilar (1994). *A expedición do Pacífico*. Vigo: Edicións Xerais.
  - Aleixandre, Marilar (2003). "Unha ladroa mirando a través do ollo da chave". *Grial* 157: 66-71.
  - Aleixandre, Marilar (2009). "Unha rapaza nun barco: protagonistas femininas, feminidade das protagonistas". Disponível en http://www.culturagalega.org/album/docs/55_Marilar.pdf (Último acceso 2/10/2010).
  - Flanagan, Victoria (2008). *Into the Closet. Cross-Dressing and the Gendered Body in Children's Literature and Film*. New York-London: Routledge.
  - Norton, Jody (1999). "Transchildren and the Discipline of Children's Literature". *The Lion and the Unicorn* Vol. 23, 3: 414-436.
  - Pena Presas, Montse (2009). "Imágenes de niñas en la literatura infantil y juvenil gallega". En *Los Clásicos y su influencia en la Literatura Infantil y Juvenil*.
- Actas del I Congreso Internacional de Literatura Infantil y Juvenil. Valencia, 23 al 25 de abril de 2008. Valencia: Universidad Católica de Valencia. 219-229.
- Stephens, John (1992). *Language and Ideology in Children's Fiction*. Singapore: Longman.
  - Trites, Roberta Seelinger (1997). *Waking Sleeping Beauty. Feminist Voices in Children's Novels*. Iowa: University of Iowa Press.
  - Vilavedra, Dolores (2007). "Unha achega ao discurso narrativo de autoría feminina". *Madrygal. Revista de Estudos Galegos* 10: 145-151.

NOTAS

1. Entre eles citaremos, o Premio Merlin 1994 e o Premio da Crítica de Galicia 1995 –o primeiro que se lle concedía a un libro de LIX na historia deste galardón–, que recibiu precisamente por *A expedición do Pacífico*; o Premio Lazarillo, que se lle outorgou por *A banda sen futuro* (1999) ; ou o Premio Fundación Caixa Galicia de Literatura Xuvenil 2008 por *A cabeza da medusa*, por citar algúns dos máis significativos.

2. A escritora tamén sustenta outra tipoloxía de comportamentos para os mozos, dado que refuga o maniqueísmo de caracterizar ao sexo masculino negativamente, presente nalgunhas das obras que amosaron unha clara vontade feminista. A propia autora é consciente disto, como se pode observar en Aleixandre (2009: 6).

3. A investigadora norteamericana Jody Norton (1999: 415-416) emprega o termo de "*transchildren*" para referirse a estes nenos e nenas, cuxa experiencia e sentido do seu xénero non se correspondería dunha maneira completa coa que delimitan os seus corpos sexuais.

4. Neste sentido, a nai de Emilia representaría na novela a femininidade máis tradicional, fortemente presiónada polo aparato ideolóxico patriarcal e privada igualmente de voz se non é para axudar a reproducir o papel que lle corresponde ao seu xénero, como neste caso.

5. Elisabeth Cabot Agassiz, ao igual ca o seu home, é unha personaxe histórica real, que non só organizou varias das expedicións en que participou Louis Agassiz, senón que tamén fundou un college para mulleres na Universidade de Harvard.

6. Neste sentido, son reveladoras as palabras que o presidente da expedición di ao saber que Marcos é, realmente, Emilia: "Non sei se terei que revisar a miña opinión de que as mulleres non son compañeiros adecuados para unha expedición" (Aleixandre, 1994: 167).

ÍNDICE

Editorial 3	Un achegamento a Mercedes Núñez Targa (Barcelona, 1911-Vigo, 1986) 90	Fundación Libélula de Yashmina Shawki 154
A capacidade intelectual das mulleres 6	A prostitución como escaparate mediático 98	<i>Cartas de republicanos galegos condenados a morte (1936-1948)</i> de Xesús Alonso Montero 157
Rita Levi-Montalcini na xungla do sistema nervioso 12	Un cambio dramático de perspectiva para <i>A Señorita Julie</i> 107	<i>Espazos do poema</i> de Xosé M ^a Álvarez Cáccamo 160
Biografía de Ada E. Yonath 20	Testemuños dunha orientación artística 111	<i>Non hai noite tan longa</i> de Agustín Fernández Paz 162
Christiane Nüsslein-Volhard, unha vida para a investigación 25	A terra nai modelo para a nova pintura galega 127	<i>Todo é silencio</i> de Manuel Rivas 163
Françoise Barré-Sinoussi, Premio Nobel de Medicina 2008 41	Premio "Voz de Liberdade" 2011 a María Xosé Queizán 133	María Xosé Queizán: da cadeira de proscrita á de homenaxeada 166
Biografía de Linda B. Buck 49	María Xosé Queizán: Celebrando a voz disidente 135	O disfrace masculino como fonte de poder 170
Elizabeth H. Blackburn: unha vida na procura do reloxo biolóxico 52	A muller na Literatura galega no ano 2010 138	
Valentín Arias, mestre amigo, bo e xeneroso 56	<i>Le conflit. La femme et la mère</i> de Elisabeth Badinter 142	
FILÓN. <i>In memoriam</i> 58	<i>Brasil no centro</i> de Xavier Rodríguez Baixeras 146	
Cómo chegar desde Csikvánd (Hungría) ata Agota (Kristof) 61	<i>A cidade sen roupa ao sol</i> de Marga do Val 149	
A esperanza dun verdadeiro "espertar árabe" 66	Tres libros de Emilio Araújo 152	
Ciencia e Pseudociencia 74		
Elizabeth Siddall (1829-1862) 84		

NÚMEROS ANTERIORES

Rosalía de Castro
(esgotado)

Francisca Herrera
Garrido (esgotado)

Xohana Torres

Literatura infantil

Emilia Pardo Bazán

Medios de comunicación

O erotismo

Colonialismo e sexismo

Dez anos de
movemento feminista

Novísimas pintoras
galegas

Poetas Pura e Dora
Vázquez

Encontro de poetas
peninsulares e das illas

14
Arquitectura e
urbanismo

15
50 anos de revolución
sexual. *O segundo sexo*

16
15 anos de poesía na
Festa da Palabra

17
Abolición!
A Prostitución a exame

18
As traballadoras da
Artística

19
O Rromipén.
Cultura xitana

20
A ciencia
como aliada

21
María Mariño

22
Os Feministas

23
Violencia

24
O verbo patriarcal

25
25 anos de cultura feminista

Actualizar a Rosalía

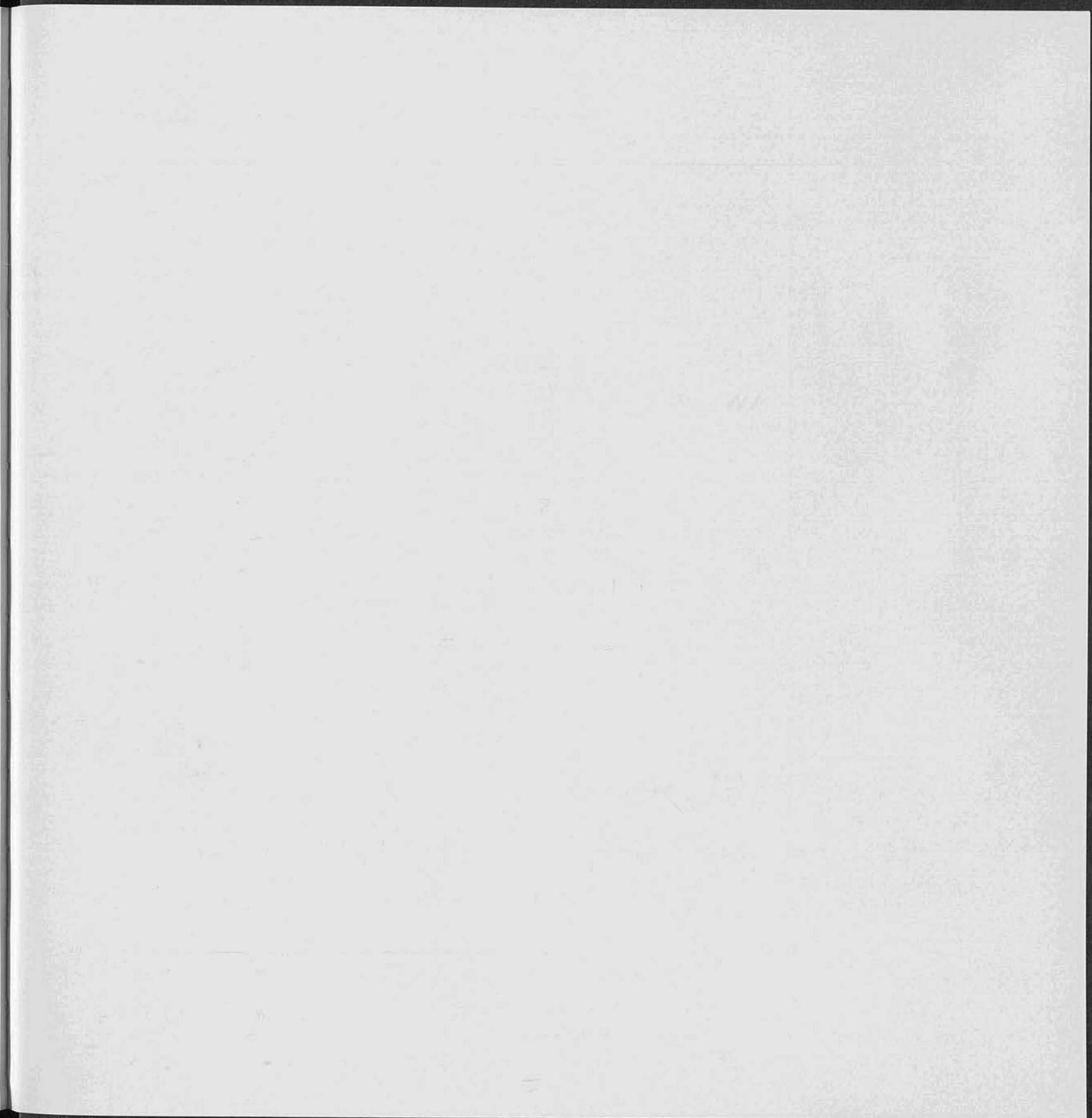
Pedidos a:

ANDEL do libro galego e portugués

Rúa Pintor Lugrís, 10 • 36211 VIGO

Telf. 986 23 90 00 • www.andelvirtual.com • pedidos@andelvirtual.com

A C T U A L I D A D E

F E S T A   D A   P A L A B R A

S I L E N C I A D A

Publicación Galega Feminista
Galicia. 2011

27

FEMINISTAS INDEPENDENTES GALEGAS

CONCELLERÍA
DE
IGUALDADE
E XUVENTUDE

ALCALDÍA

